

VI. MAGYARORSZÁGI KÖNYVNYOMTATÁS

A 18. SZÁZADBAN

ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN (1801–1830)

1. Felekezeti és területi megoszlás

A 18. század nagyarányú fellendülést hozott a hazai könyvkiadás és könyvnyomtatás terén. Csaknem hatszorosára nőtt a kiadott könyvek száma az előző századhoz képest, és a török hódoltság alól felszabadult területeken is egymás után létesültek az új nyomdák. Olyan városokban is megtelepedtek, ahol korábban sohasem tudtak megmaradni, mint Győrben, Egerben vagy Pécsen.

Megszűnt az ország közepén az a fehér folt, ahol százötven évig egyetlen nyomda sem létesült. 1720-ra az ország legdélibb részei is felszabadultak a török alól.

Buda visszafoglalása (1686) azonban nem jelentett azonnali változást. Sőt, az új század első évtizede a hazai könyvnyomtatás mélypontja a kinyomtatott könyvek és a működő nyomdák tekintetében is. Ennek oka a Thököly-, majd a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel összefüggő bizonytalan helyzettel magyarázható. A szatmári békét (1711) követően azonban egymás után érkeztek az országba, főleg osztrák és bajor területről, a bevándorló nyomdászok, akik már eléggé biztonságosnak találták az országot (főleg annak nyugati részét), hogy letelepedjenek és vállalkozásba kezdjenek. Kolozsvár és Pozsony megőrizte korábbi jelentős szerepét a könyvkiadás terén, de harmadik nagy központtá Pest-Buda nőtte ki magát. Ezek voltak azok a városok, ahol párhuzamosan három-négy nyomda is fenn tudta tartani magát. Míg korábban a hazai nyomdák egy-két sajtóval dolgoztak, addig a század második felére a nagyobb vállalkozások, mint például a Landerereké öt-hat sajtót is el tudott látni munkával.

Felekezeti és tulajdonosi szempontból nagy változás történt a katolikus egyház javára. Protestáns nyomda a továbbiakban nem létesült (hacsak a késmárki Matthias Witrariusnak az evangélikus többségű városban alapított nyomdáját nem tekintjük annak), bár nem szűntek meg, de sok adminisztratív zaklatásnak voltak kitéve. Főúri nyomdák nem létesültek – a rövid életű kismartoni Esterházy hercegi nyomda kivételével.

Erdélyben – amely már nem önálló fejedelemség, hanem a Habsburg Birodalomhoz tartozó nagyfejedelemség – a csíksomlyói mellé új, jezsuita kézben lévő katolikus nyomda kezdett dolgozni Kolozsvárott, bár a református egyház nyomdájának is folyamatos a működése az egész századon át.

A kézműipari könyvnyomtatás technikája, a munkafolyamatok alig változtak. Továbbra is a kézisajtó maradt a nyomtatás eszköze, csak számuk nőtt meg: egy-egy nagyobb tipográfiában

az 1770-es években már hat-tíz sajtó is működött egyszerre, és nemcsak a kiadott művek száma, de példányszáma is megnőtt. A könyvek külsejében a kor stílusának megfelelő változások történtek, hiszen a sokszorosított grafika is követte a korstílust, így késő barokk, rokokó és klasszicista jegyeket viselő külsővel jelentek meg a korszak könyvei. Kevesebb fametszetes illusztrációt és több rézmetszetet alkalmaztak a nyomdák, ugyanakkor a nyomdai cifrák mint díszítőelemek továbbra is közkedveltek voltak a nyomdászok körében – mindössze motívumaik cserélődtek le, és váltak egyre finomabbakká és változatosabbakká.

A 18. századot tehát még mindig a kézisajtó korának, korszakát a régi könyvek korszakának nevezzük. A nyomtatásban a gépek alkalmazására csak az 1830–1840-es években került sor.

76. A 18. századi magyarországi nyomdahelyek

A korábbi századokhoz hasonlóan a nyomdák még nagyrészt egyházi irányítás alatt voltak. A különböző felekezetek igyekeztek is jelentősebb iskolai központjaikban nyomdát szervezni, fenntartani vagy megvédeni. Az ország legnagyobb nyomdája Nagyszombatban, az egyetem székhelyén jezsuita vezetés alatt állt. Az üzem minőségileg is, mennyiségben is megelőzte hazai versenytársait. A jezsuiták két másik főiskolájuk székhelyén is szerveztek nyomdát maguknak: a kassait 1715-ben, a kolozsvárit 1727-ben létesítették. A protestáns nyomdászat két fő központja a reformátusok kezén Debrecen és Kolozsvár volt. A debreceni városi nyomda csak formailag vált szét a református egyháztól: a kezdetektől meglévő szoros kapcsolatuk mindvégig megmaradt.

Az evangélikus nyomdák az ország északi és nyugati peremvidékén sorvadóban voltak, és 1740-re mind megszűntek. Erdélyben viszont a szászok nagyszebeni és brassói nyomdája különösebb nehézség nélkül folytathatta működését. Ez a nyomdai kapacitás feltűnően csekély volt az evangélikus egyház és értelmiség akkori súlyához képest.

Már a 18. században létrejöttek azok a polgári, vállalkozás jellegű nyomdák, amelyek nemcsak katolikus, hanem evangélikus megrendeléseket is teljesítettek. Ilyenek voltak az osztrák és német földről áttelepült nyomdászszakemberek alapításai. A nagyváradai és az egri, püspöki támogatással létrejött nyomda a katolikus alapítások egy későbbi hullámát képviseli. A 18. században már inkább kivételnek számító főúri kezdeményezésre jött létre a kismartoni Esterházy-féle udvari nyomda és a nagykárolyi Károlyi-nyomda. 1773-ban a rend feloszlásával a jezsuita akadémiák nyomdái megszűntek, és helyettük részben püspöki, részben újabb polgári nyomdák jelentek meg. A század utolsó harmadában a püspökségek (köztük néhány, Mária Terézia által létesített új püspökség) székhelyén újabb nyomdák alakultak, így Szombathelyen, Vácott, Pécsen, Veszprémben és Temesvárott. Ezekben az évtizedekben a nagyobb városokban, így Pozsonyban, Budán és Pesten egymás mellett több nyomda is működött, sőt több városban ekkor már megjelentek az önálló, nyomdától független könyvkiadók is. A század utolsó két évtizedére a hazai nyomdászatra és könyvkiadásra korábban oly jellemző privilégiumok gyakorlatilag érvényüket veszítették, és ehelyett mind jellemzőbb lesz a szabad verseny a könyvkiadás és -terjesztés terén is.

A 18. századra esnek a hazai sajtó kezdetei is. A Rákóczi-szabadságharc alatt kibocsátott *Mercurius Hungaricus*, illetve *Mercurius Veridicus*⁶⁶⁹ mint úttörő vállalkozás után az első valóban rendszeres és időszakos hazai hetilap, a *Nova Posoniensia*⁶⁷⁰ 1721-től kezdve jelent meg. A példát ehhez Hermann August Francke hallei pietista tanulmányi rendje adta, amelyben a latin újságolvasás nyelvi, történelmi és földrajzi ismeretek közvetítését szolgálta. A pozsonyi lap is a hazai pietista evangélikus iskolai oktatást kívánta előmozdítani. Referáló híreivel, ismeretterjesztő cikkeivel egyszerre képviselte a hírlap és folyóirat műfaját, és egyben a hazai polgárság új törekvéseit jelezte.

A 18. század első fele a hazai barokk korszaka, a katolikus megújulás, a nagy építkezések kora. A könyvkiadást-könyvnyomtatást tekintve körülbelül 1760-ig az egyházi műhelyek voltak túlsúlyban (akár katolikus, akár csekélyebb mértékben evangélikus vagy református elkötelezettségű városi műhelyekről legyen szó), míg ezután, vagyis a kora felvilágosodás és felvilágosodás korában a polgári vállalkozások túlsúlya jellemző. A könyvek tartalmában és nyelvében nagyjából ugyanez a választóvonal húzható meg: a század első felében a kiadványok nagyobb része latin és vallásos jellegű, a század második felében több a világi tartalmú könyv, és a latint lassan háttérbe szorító német és magyar nyelvű kiadvány.

669 RMK II. 2228 = PETRIK VIII 364–365.

670 Busa 292. sz.

	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800
Csíksomlyó	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Debrecen	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Brassó	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Bártfa	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Kolozsvár	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nagyszombat	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nagyszében	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Lőcse	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Komárom	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Zsolna	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Késmárk	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Kassa	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Kismarton	-----	--	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Puhó	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Pozsony	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Sopron	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Győr	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Buda	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Kőszeg?	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nagyvárad	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Balázsfalva	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Eszék	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nagykároly	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Pest	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Eger	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Szakolca	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Esztergom	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Nagyenyed	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Kalocsa	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Medgyes	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Beszterce	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Temesvár	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Vác	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Pécs	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Eperjes	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Fiume	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Besztercebánya	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Marosvásárhely	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Gyulafehérvár	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Diószeg	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Selmecbánya	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Pádé	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Pápa	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Szombathely	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Veszprém	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Újvidék	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Lőrinci	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Dorozsma	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

77. Áttekintés a 18. századi magyarországi nyomdahelyekről, a nyomdák működési ideje szerint

A 18. század folyamán 48 helységben folyt könyvnyomtatás, összesen 109-féle vállalkozás.⁶⁷¹ Ez utóbbiak azonban csak 64 elkülöníthető műhelyt jelentettek, mert több esetben előfordult, hogy egy műhely egymás után több helyen is dolgozott. Olyan vállalkozás is volt azonban, amelynek egyidejűleg több városban volt fiókja. Ilyen a század folyamán hét ismert, ezek közül a pozsonyi Landerernek három helyen, a többi hatnak (Barth, Hochmeister, Patzkó, Siess, Streibig és Weber) két-két helyen volt fiókvállalata. A század folyamán ugyancsak hét olyan város akadt, ahol egyszerre több, egymástól független nyomda működött: Buda, Kassa, Kolozsvár, Nagyszombat, Pest, Pozsony és Szeben.

Az előző századtól eltérően az 1720-as évektől a nyomdaalapítást egységesen szabályozták, vagyis új nyomdák csak a helytartótanács engedélyével működhettek. A helytartótanács véleményezése alapján kaptak a nyomdák királyi szabadalmat nyomdaalapításra de egy-egy kiadvány kizárólagos kinyomtatására is. Tehát a kiadványokra vonatkozó privilégiumok továbbra is nagy szerepet játszottak: egy-egy naptárra vagy alsófokú tankönyvre, imakönyvre vonatkozó szabadalom az egész nyomda működését évtizedekre biztosította. Bár a szabad verseny érdekében történetek lépések a privilégiumok eltörlésére, még az 1800-as évek elején is adományozott ilyet az uralkodó egy-egy magyarországi nyomdának.

A 19. század első évtizedeiben a magyarországi könyvnyomtatásban már nem volt meghatározó a felekezeti jelleg. Továbbra is megvoltak a katolikus egyház nyomdái, továbbra is református szellemű volt a debreceni városi nyomda, és működött a kolozsvári református kollégiumi nyomda. Az a tendencia figyelhető meg, hogy katolikus egyház nyomdái, a püspöki és szemináriumi, líceumi nyomdák vagy polgári vállalkozók kezelésébe kerültek, vagy ugyancsak polgári szakemberek, bérlők működtették. Arányaiban azonban a magyarországi nyomdák nagyobb része volt felekezettől független magánvállalkozás.

A tankönyvkiadás terén döntő fordulatot hozott a Mária Terézia császárnő, magyar királynő által kibocsátott *Ratio Educationis* (1777),⁶⁷² és az I. Ferenc által kiadott második tanügyi rendelet (1806).⁶⁷³ Ezek egységesen szabályozták az úgynevezett nemzeti iskolák létesítését, működését, felszerelését, és pontosan szabályozták a tankönyvkiadást. Magyarországon kizárólagos tankönyvkiadási privilégiummal ruházták fel a Nagyszombatból Budára költöztetett Királyi Egyetemi Nyomdát, amely a magyar nyelvű tankönyveken kívül német, szlovák, horvát, román tankönyvek kinyomtatására is jogosult volt. Csak az alsófokú, elemi iskolák könyvei, katekizmusolvasókönyvei készülhettek más – ilyen privilégiummal rendelkező – hazai nyomdákban.

671 A 18. századi nyomdák és kiadók áttekintését lásd a PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája* című művéhez készült nyomdamutatókban: VI. Pótkötet: *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Szerk. MARKOS Béla. Budapest, 1972.; VIII. Pótkötet. Szerk. V. ECSEDY Judit. Budapest, 1991.; X. Pótkötet: Szerk. KOVÁCS Eszter és V. ECSEDY Judit. Budapest, 2018.

672 *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Vindobona 1777, Trattner

673 *Ratio publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Budae 1806, typis et sumtibus Regiae Universitatis Hungaricae

A hazai nyomdászat terén technikai változásokról kevésbé beszélhetünk, mert bár a könyvek külseje a barokk, majd a rokokó és empire stílus jegyeit viseli, előállításuk a hagyományos módon és hagyományos eszközökkel történt, mindössze a kiadványok mennyisége nőtt a korábbiak többszörösére. Ez pedig a kiadónak és kereskedőnek mint közvetítőnek aktívabb szerepével járt együtt.

2. Bevándorló külföldi nyomdászok

A 17. század végén a törökök kiűzése után az ország középső és déli részeire megindult a hazai lakosság visszaáramlása, majd az uralkodó által is pártolt és kezdeményezett betelepítések nyugat felől: részben az osztrák örökös tartományokból, részben Bajorországból és a sváb vidékről. Egész németek lakta települések jöttek így létre helyenként, mint délen a Bánságban vagy Bácskában, amelyek a török által legkorábban megszállt részek voltak. A telepesek túlnyomó része földműves volt és bányász, akik ennek megfelelő helyre telepedtek. A kézművesek és kereskedők legnagyobb része azonban, akik a földműves telepesekkel együtt jöttek, elsősorban nem az egykori török hódoltsági területeket célozták meg, hanem inkább az ország nyugati részét, vagyis a törököktől érintetlenül hagyott nyugat-magyarországi városokig jutottak csak el, és itt igyekeztek letelepedni.

Ezek az első nagy telepeshullámok nem közvetlenül a török kiűzése után, hanem az 1710–1720-as években érkeztek az országba, de a bevándorlás még Mária Terézia uralkodása idején is folytatódott. Ezekben az időkben nagyszámú német könyvnyomtató is érkezett Magyarországra, akik inkább az ország északnyugati felében telepedtek meg. Érthető, hiszen a török uralom alól felszabadult nagyobb városok, mint Pest, Temesvár és Pécs, még mindig nem tértek magukhoz gazdaságilag. Budán, amely földrajzi helyzeténél fogva is az ország központjaként kínálkozott, csak a törököktől való felszabadítása után közel negyven évvel sikerült nyomdásznak megtelepednie. Temesvárnak és Pécsnek még több idő kellett ahhoz, hogy a könyvnyomtatás gyökeret tudjon verni és piacot találjon. Ez csak a század utolsó harmadában következett be.

18. századi nyomdászaink túlnyomó többsége német volt. Az első bevándorló nyomdászok már az 1710–1720-as években megjelentek az ország nyugati részén, majd a század derekán utódaik és újabb betelepülők (mint Rennauer, Siess) újabb városokban honosították meg a nyomdászatot. A század utolsó harmadában is jelentkeztek még újabb német bevándorlók, akik vagy az eddig tipográfiával nem rendelkező városok felé tájékozódtak, vagy éppen a kulturális és közigazgatási központokban kívántak új vállalkozást indítani (mint Heimerl, Engel, Lettner, Slovatzek vagy Trattner). Pozsony, Nagyszombat és Buda központi szerepe a nyomdászat területén jól érzékelhető: a század folyamán önállósuló (esetleg korábban bevándorolt) nyomdászok nagy része vagy a pozsonyi Royer-, illetve Landerer, vagy a nagyszombati egyetemi, vagy a budai Landerer-műhelyben sajátította el a mesterséget.

A POZSONYI Royer-nyomda 1718–1750 és Landerer-nyomda 1750–1800 (1836)

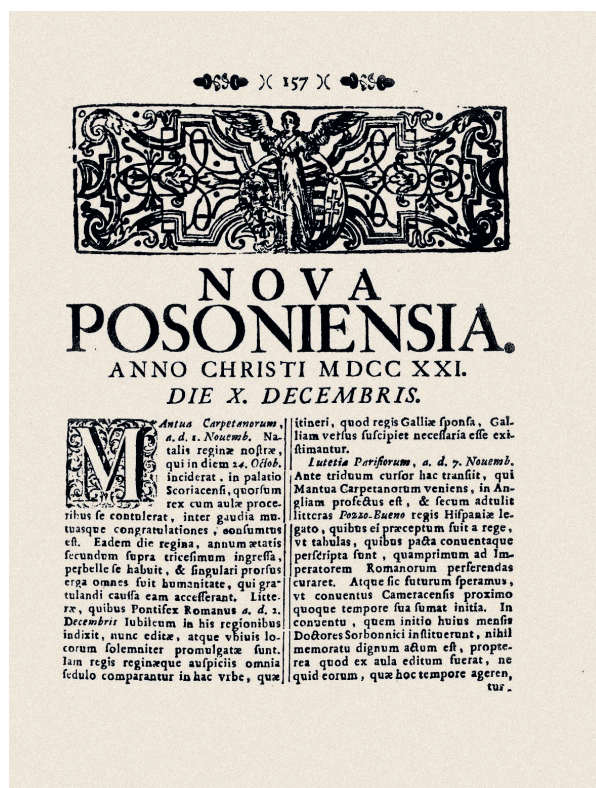
Pozsonyban Johann Gregor Zerweg tevékenységét követően, 1678 után nincs nyoma annak, hogy könyvsajtó dolgozott volna a városban. A nyomdásznak ajánlkozó Sonntag kérelmét valószínűleg elutasították, és csak a 18. század második évtizedében került újra napirendre a városban a nyomdászat ügye.

A 18. század folyamán bevándorolt első könyvnyomtató Johann Paul Royer volt,⁶⁷⁴ aki Salzburgból érkezett Magyarországra, és 1715-ben telepedett le Pozsonyban. A Bécshez nagyon közel, a határtól pedig csak néhány kilométerre fekvő város akkor Magyarország fővárosa és a szellemi élet egyik központja volt Nagyszombat mellett. Royer hamarosan polgárjogot nyert Pozsonyban, de nyomtatni csak 1718-ban kezdett. Ebben a tisztán magánvállalkozásban, amely sem hatósági, sem egyházi támogatásban nem részesült, a nagyszombati nyomda versenytársát látta kezdetétől fogva. A Nagyszombatban székelő esztergomi Szentszék már 1720. március 7-én a kancelláriához intézett beadványában a pozsonyi nyomda működésének betiltását szorgalmazta. Aggályosnak találta ugyanis Royer pozsonyi nyomdaalapítását, mert feltételezte, hogy az újonnan megtelepedő nyomdász a számos pozsonyi és Pozsony környéki vagyonos evangélikus polgár biztatására érkezett Pozsonyba, akik ott iskolát is működtetnek, és ezért ott Royer evangélikus könyveket fog kiadni, annak ellenére, hogy ő maga katolikus.⁶⁷⁵ A szomszédos nagyszombati Egyetemi nyomda pedig Royertől mint üzleti vetélytárustól tartott. Ezzel szemben a pozsonyi városi tanács 1720. április 5-én kelt jelentése alapján a kancellária 1720. május 23-án úgy döntött, hogy Pozsonyban szükség van nyomdára, mert ez a város az országgyűlések színhelye, továbbá egy társaskáptalan és több tanintézet székhelye; azt kívánta azonban, hogy Royer szerezzen mielőbb szabadalmat nyomdája számára. Royer magának az esztergomi érseknek, Keresztély Ágost szász hercegnek támogatását is élvezte. Hogy az elhangzott vádak alaptalanságát igazolják, a pozsonyi városi tanács Royer nyomdájának kiadványjegyzékét és a kiadványok egy-egy példányát megküldte Bécsbe. Az udvari kancellária 1720. évi döntésével a nyomdásznak adott igazat. Indoklásában kifejtette, hogy a könyvnyomtatás Pozsonyban már a régmúlt időkben is virágzott, és hogy tekintettel az ott tartott országgyűlésre, a helybeli káptalanra, a számos férfi- és női szerzetesházra, a városnak okvetlenül szüksége van könyvnyomdára.⁶⁷⁶ 1720-ban Royer házat vásárolt a Hal-kapunál.

674 A pozsonyi Royer-nyomdával levéltári források és anyakönyvi adatok alapján részletesen foglalkozott KLIMEKOVÁ, Agáta: *Knihotlačiariska dynastia Jána Pavla Royera v typografickom prostredí Uhorska v rokoch 1718–1750 = Základný výskum historických knižných dokumentov a fondov*. Výskumný projekt Pamäť Slovenska – narodné centrum excelentnosti výskumu, ochrany a sprístupňovania kultúrneho a vedeckého dedičstva. Ed. Eva AUGUSTINOVÁ. Žilina, 2013. 123–139.

675 BALLAGI Aladártól származik az a feltételezés, mintha az engedélyezés azért húzódozott volna, mert Royer protestáns vallású volt. Lásd BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472–1877*. Budapest, 1878. 120.; Ezt megcáfolta FITZ, József: *Die Buchdruckerfamilie Royer in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1927. 85–86.

676 GÁRDONYI Albert *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában* = MKsz 1944. 1–18.

78. Az első magyarországi hetilap a pozsonyi Royer-nyomdában jelent meg

Végül Royer ügye a nagyszombati Egyetemi nyomda számára is kielégítően rendeződött. Megkapta az engedélyt azzal, hogy a nagyszombati nyomdának felülvizsgálati joga van fölötté, és egyúttal elnyerte bizonyos tankönyvek kiadásának privilégiumát is, így az alsófokú oktatáshoz szükséges katekizmusokét, ábécéskönyveket, német kalendáriumét is a feltétellel, hogy nyomdai készletét a nagyszombati betűöntődeből fogja felújítani. Az üzleti könyvek azt bizonyítják, hogy Royer valóban a nagyszombati betűöntőde állandó vevői közé tartozott. Papírszükségletét a Pálffy család közeli bazini papírmalmából fedezte. Bár Royer a privilégiumot csak 1730-ban kapta meg (május 25.), mesterségét minden akadály nélkül gyakorolhatta. A III. Károly királytól kapott szabadalom felhatalmazta Royert a könyvnyomtatás gyakorlására, az előállított sajtótermékek árusítására, de egyben arra is kötelezte, hogy jó betűtípusokkal dolgozzék, s az előállított sajtótermékekből kötelezpéldányokat küldjön be.

A továbbiakban mindenféle surlódás nélkül munkálkodott a két viszonylag közeli tipográfia. Így a nagyszombati Egyetemi nyomda azt sem kifogásolta, hogy Royer jelentette meg a *Nova Posoniensia*⁶⁷⁷ című újságot. Royernek nem volt külön szabadalma az újság megjelentetéséhez, de ez nem látszott akadálynak. A latin nyelvű hetilap 1721-ben indult, Bél Mátyás szerkesztésében. Kis alakú német kalendáriumokat is kiadott, bizonyára saját kalendáriumprivilégiummal, míg a többi pozsonyi kalendáriumnak pedig, amelyekre a helybeli Spaiser kiadónak

677 (Pressburg 1721–1722) – BUSA 292. sz.

volt kiváltsága, Royer a nyomtatását végezte. Az alapfokú iskolai könyvek mellett imakönyveket, országgyűlési iratokat, és általában számos helyi érdeklődésre számot tartó kiadványt jelentetett meg, nemcsak a helybeli katolikusok, hanem az evangélikusok megbízásából is. Nagyszabású művek is kikerültek sajtója alól igényes kivitelben, így Bél Mátyás főműve, a magyar történelem kézikönyve, az *Adparatus*⁶⁷⁸ 1735-ben. Kiadványainak nagy része latin és német nyelvű, de magyar és szlovák ájtatossági könyvek is akadnak köztük. A Royer-nyomdában is készültek rézmetszetekkel díszített könyvek, címlapelőzések, díszcímlapok, amelyeknek metszői Franz Leopold Schmitner, Jeremias Gottlob Rugendas, Abraham Kaltschmied, Mikovini Sámuel voltak.

Felszerelését 1730-ban a puhói Chrastina-nyomda betűkészletével is növelni akarta, amikor annak egy részét megvásárolta, de végül a más méretű ólombetűket nem tudta használni, így feltehetően beolvasztotta.⁶⁷⁹

A Salzburgból érkezett Johann Paul Royer felesége bécsi volt, és bizonyára az ő révén volt a család rokonságban a Landerer családdal. A három leánygyermek után 1728-ban született Franz Anton, aki később a nyomdát örökölte. Az idősebb gyermekeik keresztaja rokonuk, Johann Sebastian Landerer, a későbbi budai nyomdász volt, a fiatalabbaké Bécsben élő bátyja, Johann Adam Landerer, kereskedő és órásmester. Franz Anton Royer mindössze nyolc nyolc-éves volt, amikor apja 1736-ban meghalt.

79. Royer pozsonyi kalendáriumsorozatának egy darabja, a címlapkeret alján a város látképe

678 PETRIK I 216

679 A puhói nyomdáról lásd Anna ČURLEJOVÁ: *Púchovská tlačiaren = Kniha* '81, 100–126.

Johann Paul Royer végrendelete 1736-ban kelt, és ugyanebben az évben halt meg. Utána özvegye, második felesége, Maria Magdalena vezette a nyomdát, aki 1737-től a regensburgi születésű Karl Josef Bauert vette maga mellé művezetőnek. Egy 1736-os kiadvány impresszuma elárulja egy másik faktor nevét is, Georg Adam Gaertnerét.⁶⁸⁰

Az özvegy 1740-ben meghalt, és ez alkalomból elkészítették a nyomda leltárát. Ebből megtudni, hogy a nyomda három sajtóval dolgozott, és a raktáron lévő kiadványok összértéke kétezer forintot tett ki.⁶⁸¹ A nyomdát Bauer, aki időközben feleségül vette Anna Maria Royert, Royer idősebbik lányát, 1748-ig vezette, előbb mint a Royer örökösök, majd mint a még kiskorú Franz Anton Royer tulajdonát.⁶⁸² Bauer kezelésében is jelentősen gyarapodott a műhely. Összértéke tíz év alatt körülbelül kétszeresére nőtt. 1750-ben csak a betűkészletet háromezer forintra becsülték. Ez a készlet, amint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott. A kiadványok tanúsága szerint is, de a művezetősége idején történt felszerelésbővítésből is az látszik, hogy Bauer mint jól képzett nyomdász, igényes külsejű kiadványokat állított elő, és a felszerelését is jó állapotban adta át az új tulajdonosnak.⁶⁸³

A Royer-nyomda örököse, Franz Anton Royer ugyanis nem sokáig vezette a tulajdonába került műhelyt, hanem 1750-ben az egész nyomdai felszerelést és kiadványraktárát a házrésszel együtt eladta tizenegy ezer forintért unokatestvérének, Johann Michael Landerernek,⁶⁸⁴ a budai nyomdaalapító Landerer fiatalabbik fiának.⁶⁸⁵ Franz Anton Royer valószínűleg ebből az összegből elégítette ki leánytestvérei örökségrészét. Nemcsak idősebbik nővére, hanem fiatalabbik leánytestvére is nyomdászhoz ment feleségül, a győri Johann Gregor Streibighez.

Bizonyos könyveket a Royer-nyomda saját kiadásában jelentetett meg, olyan kiadványokat, amelyekre folyamatosan volt kereslet és biztos haszonnal jártak. Emellett más pozsonyi kiadókkal is együttműködtek, mindenekelőtt Franz Dominik Spaisser könyvkereskedővel, akinek kalendáriumai a Royer-nyomdában készültek. Szoros kapcsolatban voltak más, csak kiadásra specializálódott cégekkel, mint Michael Kochberger, Johann Jacob Finsterbusch és Josef Gollner.

---

680 *Solium Gloriam altitudinis a principio. Der von Anbegin hohe Thron der Herzlichkeit, welchen auch nur mit Gedancken zu besteigen die erschaffene Kraefften sich nicht anmassen sondern vielmehr in groestler Abtieffung anzubetten begieren solten... Abgeredet von dem wohl-Edl. und weisen Jüngling Joanne Ignatio Weingruber, Hungaro Comaromiensi supremae classis gramatices studioso. [Posonii] 1736, gedruckt bey Maria Magdalena Royerin Wittib durch Georg Adam Gaertner als Factor. [11] p.*

681 GÁRDONYI Albert: *18. századi nyomdáink műhelytitkaiból* = MKsz 1943. 24–35.

682 FITZ, József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn im 18-ten Jahrhundert = Gutenberg Jahrbuch*, 1934. 208–217.

683 A pozsonyi Landerer-nyomda 18. századi további történetét lásd A hazai könyvnyomtatás központjai a század utolsó évtizedeiben című fejezetben, kötetünkben 316–321.

684 A Landerer nyomdászcsaládról összefoglalóan lásd GÁRDONYI, Albert: *Die Niederlassung der Familie Landerer in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1936. 171–173. és BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai* = MKsz 1966. 1027.

685 Landerer pozsonyi privilégiumát, amelyet 1752. szeptember 9-én adtak ki, közölte LUKINICH Imre: *Landerer Mihály János nyomdai engedélye* = MKsz 1924. 92–93.; A Pozsonyban megtelepedő Landerer nyomdafelszereléséről írt GÁRDONYI Albert: *18. századi nyomdáink műhelytitkaiból* = MKsz 1943. 27.

Bizonyára Pozsony központi szerepének tulajdonítható, hogy ez volt az egyetlen magyarországi város, ahol már az 1720-as évektől kezdve és évtizedeken át megszakítás nélkül önálló könyvkiadó is meg tudott élni. A Spaisser család tulajdonában ugyanis nem volt nyomda, hanem hol a Royer (vagy később a Landerer), hol a soproni Siess, vagy a nagyszombati Egyetemi nyomda könyveinek kiadójaként szerepel. Kiadványai között elsősorban kalendáriumok és egyházi címtáras kalendáriumok, de krónikák, Nyéki Vörös Mátyás művei, Thomas Kempis népszerű munkája és kegyességi munkák is találhatók.

Royer sikeres működése úgy látszik több német nyomdászt is arra ösztönzött, hogy Magyarországon próbáljanak szerencsét, és élénk mozgást idéztek elő a könyvkiadás terén is. A személyes és üzleti kapcsolatok egész hálózata épült ki a 18. századi nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők között, és ezek a szálak városról városra követhetők, néha több generáción át is.

A KISMARTONI Hübschlin-nyomda 1712–1713 és Streibig-nyomda 1720

Az időben Royert követő bevándorló az alsó-ausztriai Wildberg városból érkező Josef Anton Streibig, aki egészen a nyugati határszélen telepedett le: 1720-ban, egy évig Kismartonban működött mint Esterházy Pál herceg nyomdása, majd innen 1721-ben költözött tovább Sopronba.⁶⁸⁶

Nem Streibig volt az első, aki Kismartonban nyomdát alapított. Esterházy udvari nyomdája már valószínűleg 1711-ben létrejött,⁶⁸⁷ ez év végén érkezhetett Kismartonba Johann Baptist Hübschlin, aki a svájci származású, előbb Vorarlbergben, később Bécsújhelyen tevékenykedő Johann Hübschlin fia volt.⁶⁸⁸ Rövid ideig, csak 1712–1713-ban dolgozott Kismartonban. Bár Hübschlin is és Streibig is udvari nyomdásznak nevezte magát, úgy látszik, hogy egyik felszerelés sem volt Esterházy tulajdona. Hübschlin örökösei már 1715-ben azzal nyomtattak Bécsújhelyen. Hübschlin és Streibig nyomdafelszerelése sem azonos: az utóbbival később annak soproni nyomtatványain lehet találkozni. Nincs nyoma annak, hogy Hübschlin távozása, illetve halála és Streibig Kismartonba érkezése között működött volna a nyomda. Hübschlinnek és Streibignek összesen is egy tucatnál alig több nyomtatványa jelent meg Kismartonban. Itt a nyomdászat nem tudott gyökeret verni, és a 18. század folyamán többé nem is létesült tipográfia.

A kismartoni nyomda alapításának motívuma némileg hasonlít a későbbi, Károlyi gróf által létesített nagykárolyi nyomdáéhoz. Igaz, hogy az utóbbi Károlyi tulajdona is volt, a kismartoni viszont Hübschlin, illetve Streibig sajátja. Közös bennük, hogy mindkettő a 18. században már ritka, és a korra nem jellemző főúri alapítás, amelyre őket talán a pompakedvelés, talán mecénási hajlamuk indíthatta.

---

686 CSATKAI, Endre: *Die fürstlich Esterházschen Druckereien in Eisenstadt = Burgenländische Heimatblätter*, 1936/1. 4–10.; BORSA Gedeon: *Adatok a 18. századi kismartoni nyomdáról* = MKsz 1956. 138–139.

687 WIX Györgyné: *Néhány adalék a kismartoni nyomda történetéhez* = MKsz 1965. 138–141.

688 A nyugati határszélen dolgozó magyarországi nyomdákról összefoglalóan lásd SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt, 1972.

*A SOPRONI Streibig-nyomda 1721–1727, Dobner-nyomda 1723–1727,
Schmid-nyomda 1733–1738, Rennauer-nyomda 1738–1747 és a Siess-nyomda 1748–1847*

Kismartonból távozva Josef Anton Streibig előbb Sopronba (1721), majd Győrbe (1727) költözött. Mindkét városnak ő volt az első könyvnyomtatója, mert a korábbi századokban ezek nem voltak nyomdahelyek. Mint legtöbb könyvnyomtatónk, eleinte Streibig is nyomdai engedély nélkül kezdte működését, és hosszan és eredménytelenül küzdött Sopronban ennek elnyeréséért.⁶⁸⁹ Végül 1726-ban, a nyomdai szabadalmat előíró rendelet évében kapta meg, a latin nyelvű címtárat is tartalmazó naptár kiadására jogosító privilégiummal együtt. Ez a *Titulare calendarium*,⁶⁹⁰ vagyis magyarországi sematizmus 1726-ban jelent meg először, majd ezután évről évre.

Nincs teljesen tisztázva, hogy mennyi szerepe volt Streibig soproni nyomdaalapításában a soproni ügyvédnek, Sebastian Ferdinand Dobnernek. Eleinte talán együtt dolgoztak, később azonban Dobner saját műveit önálló, meglehetősen egyszerű nyomdájában állította elő, minden esetben impresszum nélkül. 1727 után – ebben az évben költözött át Streibig Győrbe – Dobner tipográfiájának sincs többé nyoma.

Nemcsak Streibig, hanem a soproni nyomdászok mindegyike a 18. században Németországból vagy az osztrák örökös tartományokból vándorolt be. Streibig távozása után Sopronban hamarosan új officina nyílt, amelynek alapítója Johann Nikolaus Schmid, egy bécsi könyvkötő fia volt. Neve 1733-ban fordul elő először Sopronban, ekkor vette fel őt a város polgárai sorába. A városi iratokból ismeretes, hogy 1737-ben már nős volt, és legalább két segéde is dolgozott a nyomdában. Schmid 1733–1738 között működött Sopronban, majd Streibighez hasonlóan ő is másfelé kezdett tájékozódni. Kevés kiadványa ismeretes, de az ő sajtója alól került ki az első magyar nyelvű soproni könyv, Neuhold János Jakab soproni származású Komárom vármegyei főorvos *Fundamentomos oktatása a himlőről* (1736),⁶⁹¹ amely egyidejűleg németül is megjelent. Schmid 1738-ban tanúsítványt kért a várostól, hogy viselkedése ellen nem volt kifogás, ugyanis el akart költözni Sopronból.

Még ugyanebben az évben, 1738-ban eladta nyomdáját az ugyancsak német származású Johann Philipp Rennauernek, akit a korabeli iratok alapján a Komáromba távozó Schmid erősen megrövidített a nyomdája eladása alkalmával. Ő ugyanis a jóhiszemű vevőnek csak nyomdája egy részét adta el, úgy, mintha az a teljes felszerelése lett volna. Ezzel kapcsolatban tanúk kihallgatására is sor került, köztük nyomdászlegények is tanúsították, hogy Schmid felszerelése nagyobb volt annál, mint amelyet Rennauernek eladott. További kellemetlenségekkel járt Rennauer számára, hogy kiadott egy német naptárt, abban a hitben, hogy erre Schmidnek privilégiuma volt – később viszont bebizonyosodott, hogy nem volt. Rennauernek azonban sikerült engedélyt nyernie német kalendáriumok kinyomtatására. Csaknem egy évtizedig működött Sopronban. Utolsó nyomtatványa 1747-ből való, ebben az évben halt meg. 1748-ban özvegye eladta műhelyét az ekkor munkába álló Johann Josef Siessnek.

689 CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében = Soproni Szemle*, 1961. 38–51.; V. ECSÉDY Judit: *Egy komáromi nyomdász 1740-ből: Schmid János Miklós = MKsz* 1992. 269–274.

690 PETRIK I 372

691 PETRIK II 872

80. A soproni Siess-nyomda német nyelvű kiskatekizmusa

A 18. században a magyarországi protestáns nyomdák lassú elhalása következtében az 1720-as évektől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára a környékbeli magyar evangélikus vallású lakosság könyvekkel való ellátását. E műhelyek mindenekelőtt a soproni Rennauer- és Siess-nyomda, valamint a győri Streibig-nyomda. A titokban kibocsátott könyvek címlapjára hamis külföldi impresszumot nyomtattak, vagy elhagyták – az egyébként kötelező – hely- és nyomdamegjelölést.

Különleges szerepe volt ebben a soproni nyomdának. Ma ötvenegy hamis impresszummal megjelent, de valójában Sopronban, többségében a Siess-nyomdában készült protestáns vallásos kiadványt, énekeskönyveket, zsoltárokat tartunk nyilván, a legkorábbi 1748-ban jelent meg. Hamis nyomdahelyként leginkább német városneveket használtak fel, leggyakrabban „Frankfurt”-ot, de „Debrecen” is előfordul, nem kis gondot okozva ezzel a debreceni nyomdának. Bár e titokban nyomtatott evangélikus könyvekre gyakran felfigyeltek a könyvvizsgálók, leginkább vásárokon kobozták el a könyvkereskedőktől, miután utólag nem tudták megállapítani a nyomdász kilétét. Így a mintegy három évtizeden át folytatott gyakorlata miatt nem került veszélybe Siess nyomdája, hanem zavartalanul működött tovább. II. József 1781. évi türelmi rendeletét követően nem volt szükség többé hamis vagy fiktív helynevek mögé rejteni a nem katolikus nyomtatványokat, így ettől kezdve a címlapon már Sopron és a Siess-nyomda neve szerepelhetett.

A továbbiakban a század végéig, sőt a 19. század közepéig a Siess család tagjai képviselik Sopron nyomdászát. A bécsújhelyi származású Siess negyven évig állt a soproni nyomda

élén, majd utódai még tovább bővítették a vállalkozást, a szombathelyi nyomda létesítésével (1788).

A Siess család többgenerációs vállalkozását előbb az alapító Johann Josef Siess vezette (1748–1789), majd özvegye, illetve az örökösök, 1800–1806 között Josef Anton Siess, halála után pedig ismét az örökösök. Ezután több évtizeden át, 1820-tól 1847-ig Kulcsárné Siess Katalin kezében volt a nyomda, mindaddig, amíg el nem adta Lenek Sámuelnek, aki rövid idő múlva továbbadta Romwalter Károlynak. Minthogy Romwalter Kulcsárné unokáját vette feleségül (1856), így ismét Siess családtagé lett a nyomda.

A GYŐRI Streibig-nyomda 1727–1850

Josef Anton Streibig Sopronból Philip Ludwig Sinzendorf győri püspök hívására telepedett át Győrbe, ahol már mint „privilegizált püspöki és polgári könyvnyomtató” jelölte magát, és valóban elsősorban a katolikus püspök védelme és egyúttal felügyelete alatt állt a későbbiekben is. 1731-ben kapta nyomdai privilégiumát,⁶⁹² amely felhatalmazta, hogy ugyanolyan feltételekkel, amelyekkel Sopronban engedélye volt, ezentúl Győrben folytathatja mesterségét, és ezenkívül tíz esztendőn át kis alakú címtáras latin és német kalendáriumokat is kiadhatott. Győri kiadványai azonban már nyomdai privilégiuma elnyerése előtt, 1728-tól kezdve folyamatosan megjelentek, az első években főként német és latin nyelven.⁶⁹³

Streibig hamarosan rokonságba került a pozsonyi Royer nyomdászcsaláddal, amikor fia, Johann Gregor Streibig feleségül vette Royer fiatalabbik leányát, Catharinát. Hozományul ezeröttszáz forint készpénzt és értékes nyomdaberendezést kapott. Apja halála után, 1737-ben át is vette a győri nyomda vezetését, amelyet azután egészen 1781-ig irányított. A nyomdának folyamatosan voltak megrendelése. Nagyszámú, eleinte főleg német nyelvű, kegyességi munkát is megjelentetett a kisebb terjedelmű alkalmi kiadványok és a győri vizsgatézisek hosszú sora mellett, emellett többféle kalendáriumtípust is kiadott évről évre: a latin címtáras naptár⁶⁹⁴ mellett német és magyar kalendáriumokat. Taxonyi János, a győri jezsuita kollégium rektora vele nyomtatta ki 1739-ben a fametszetű ábrákkal díszített *Kálvária hegynek szentsége* című imakönyvét,⁶⁹⁵ majd kétkötetes erkölcsi példatárát *Az emberek erkölcsi* címmel. Újból kiadta Pázmány Péter *Nyolc okok* című művét (1753) és Gyöngyösi István verseit (1754).⁶⁹⁶

A nyomda felszerelését azonban a második generációhoz tartozó Johann Gregor Streibig alig frissítette fel, és bár egy 1780. évi leltár⁶⁹⁷ szerint négy sajtóval dolgozott, ehhez mindössze

692 Nyomdai szabadalmát közölte PITROFF Pál: *A győri sajtó története 1728–1850*. Győr, 1915. 6–7.

693 HORVÁTH József: *Adalékok a győri Streibig nyomda történetéhez = A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár jubileumi évkönyve 1898–1998*. Szerk. HORVÁTH József, Győr, 1998. 185–217. és űő: *Fejezetek a győri nyomdászati történetéből. I. A Streibig-nyomda (1727–1850) = Magyar Grafika*, 2017/2. 64–71. és 2017/3. 44–50.

694 *Titulare calendarium...* című latin címtáras naptára, azaz *Schematismusa* már 1726-ban megjelent, de az 1730. évre szólót már Győrben nyomtatta, lásd erről PITROFF Pál: *A győri sajtó...* 6–7.

695 TAXONYI J., *A' Kálvária hegynek szentsége* (Győr 1739) PETRIK VII 520

696 PETRIK VII 520, PETRIK III 611, PETRIK VII 394 és PETRIK VII 188

697 A győri nyomda 1780-as leltárát közölte GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.*, 220–221.

81. A győri Streibig-nyomda naptárait az eget kémlelő csillagász képe díszíti

94 mázsa betűje volt, annak is fele régi, hasznavehetetlen anyag. Ennek az lett a következménye, hogy egyre gyengébb kivitelű naptárak kerültek ki a nyomdából. Streibig saját nyomtatólegényeinek is el volt adósodva, akik egy időre magukhoz is ragadták a tipográfia vezetését. Ez sem oldotta meg a nehézségeket, és végül a pozsonyi Johann Michael Landerer (Royerék révén Streibig rokona) segítette ki a nyomdát a válságból. Johann Gregor Streibig hamarosan meghalt, és 1783-ban a harmadik Streibig-generáció, Josef Streibig vette át a műhelyt. Az 1780-as évek a győri kulturális élet fontos szakasza: Révai Miklós és baráti köre számos megrendelést adott a nyomdának is.

Nemcsak Győrött vált ismét stabilabbá a nyomda helyzete, de Joseph Streibig terjeszkedésre is gondolhatott: 1788-ban Pápán nyitott fióknyomdát, amelyet a következő évben – talán a több megrendelés reményében – Veszprémbe telepített át. Négy évig működött itt a nyomda, 1793-ban viszont Streibig már nem tudta fenntartani a veszprémi fióknyomdát, és eladta azt Szammer Mihálynak. A győri nyomdát viszont 1807-ben bekövetkezett haláláig maga vezette.

Joseph Streibig halála után nyolc évig özvegye vitte tovább a vállalkozást; 1815-ben vette azt át fiuk, Leopold Streibig, aki huszonkét évig vezette a műhelyt. Nála tanulta meg 1825 és 1830 között a mesterség alapjait az a Czéh Sándor, aki azután 1836-ban Magyaróváron nyomdát alapított, és ezzel vetélytársává vált egykori mesterének – pontosabban özvegyének, mivel Leopold a következő évben meghalt; így özvegye, Clara Werner lett 1837-től a nyomda vezetője. 1846-ban kénytelen volt bérbe adni a nyomdát művezetőjének, Sauervein Viktor Gézának, aki jelentős fejlesztéseket hajtott végre, így beszerzett egy gyorsajót is. E fejlesztések tették lehetővé a nyomda utolsó fellendülését; és segítették egyben azt, hogy az öt év elteltével az özvegytől a nyomdát megvásárolja. Erre 1850. július 26-án került sor; ezzel ért véget a Streibig-nyomda 123 éves győri tevékenysége – és kezdődött el a Sauervein-nyomdáké.

A kiadványok összetétele nem sokat változott a 19. század első felében sem, különösen, mivel itt jelent meg évente a győri püspökség egyházi naptára-címtára, két-három évenként a pannonhalmi bencés apátság és a csornai premontrei prépostság címtárai is. A világi irodalomban a magyar nyelv előterbe kerülése jól érzékelhető a győri nyomda kiadványainak nyelvi megoszlásán.

Győrben a Streibig család mindvégig az egyetlen nyomdász volt, a városon belül tehát nem volt konkurenciája. A század folyamán működött ugyan néhány kiadó, mint Jakob Müller, Simon Holtzer vagy Müller Ferenc, ők mind Streibiggel nyomtattak, és valószínűleg csak néhány kiadvány költségeit vállalták magukra, de elsősorban könyvkereskedők voltak.⁶⁹⁸

A KOMÁROMI Töltési-nyomda 1703–1721 és Schmid-nyomda 1740

A komáromi nyomdászat 18. század eleji története nem egyetlen műhelyhez kapcsolódik, hanem több független, időrendben egymást követő rövidebb életű vállalkozás sorozata. A század első felében (1703 és 1743 között) négy nyomdász, illetve könyvkiadó munkássága kötődött Komáromhoz. A komáromi nyomdászatnak éppen ezek az évtizedei számos tisztázatlan kérdést vetnek fel. Csak részben ismeretes az első komáromi mester (a 18. századot megelőzően itt nem működött nyomda), Töltési István tevékenysége. Töltési még azok közé a mesterek közé tartozott, akik idegen országban sajátították el a könyvnyomtatást, sőt Töltési még a betűmetszés művészetét is megtanulta a Németalföldön. A debreceni nyomdában, ahol 1683 és 1685 között dolgozott, saját metszésű betűit használta, innen azonban távoznia kellett, jóllehet mesterségbeli tudása ellen nem lehetett kifogás. Életútja 1685 után egészen Komáromba való megérkezéséig, 1703-ig ismeretlen.⁶⁹⁹

Komáromnak tehát, amely a 18. század folyamán forgalmas kereskedelmi központnak számított, Töltési István volt az első nyomdásza.⁷⁰⁰ Kiadványai az 1703–1721 közötti évekből ismeretesek.⁷⁰¹ Naptárai eleinte – szabadalom híján – hamis lócsei nyomdahelyet megjelölve láttak napvilágot.⁷⁰² 1705-ben kapott az uralkodótól kisebb és nagyobb formátumú magyar nyelvű kalendáriumok megjelentetését egyaránt engedélyező privilégiumot. Kis alakú, 16-rét naptárainak sorozata 1711-ig ismeretes, az azonban korábban nem volt tudott, hogy a nagy alakú naptárak kiadására vonatkozó szabadalmát is igénybe vette. A legutóbbi időkből vált ismertté 1707. évre szóló, negyedrétes alakú naptára,⁷⁰³ amelynek címlapkerete Komárom címerét és korabeli látképét jeleníti meg. 1721 után nincs nyoma Töltési működésének, és nem tudni, mi lett a további sorsa ekkor még kiváló állapotban lévő nyomdájának. Jellegzetes, Komáromot ábrázoló fametszetes címlapkerete később – egyelőre ismeretlen úton – a budai Landerer-nyomdába ke-

698 ZÖLD Ferenc (szerk.): *Nyomdák, kiadók, könyvkereskedők Győrött = Kisalföldi könyvesházak*, Győr, 1981. 6–37.

699 Töltési debreceni működéséről és távozásának körülményeiről lásd BÁNFI Szilvia: *A hatalmi harc áldozatául esett tipográfus. Töltési István tragikus véget ért debreceni működéséről és a meg nem valósult bibliakiadásról = Hatalmi diskurzusok...* 38–47.

700 Komárom nyomdászatáról összefoglalóan lásd BARANYAI József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*. Budapest, 1914.

701 TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Töltési István nyomdája és kiadványai 1705–1721 között = József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve*, 1985. 114–137.

702 V. ECESEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű...* 25, 27, 28, 29. sz.

703 NEUBARTH János: *Új kalendárium az 1707. esztendőre = PETRIK VIII 358*

rült, ahol azt az 1740-es évektől kezdve még hosszú ideig használták nem naptárak, hanem sorsvetőkönyvek címlapkeretezése gyanánt.⁷⁰⁴

Ugyanilyen kevés adat áll rendelkezésre a következő, könyvkiadással és talán -nyomatással is foglalkozó személyről, Turótzai Mihályról, akinek komáromi munkásságát 1721 és 1737 közötti nyomtatványok őrizték meg. Valószínűleg elsősorban könyvkereskedő volt, de néhány olyan könyv kiadását is vállalta, amelyek nyomtatását a győri Streibig-nyomdában végezték. 1737 után azonban egy ideig minden bizonnyal nem dolgozott nyomdász Komáromban (bár könyvkötő és könyvkereskedő több is volt), így érthető, hogy a Sopronból távozni kívánó Johann Nikolaus Schmid Komáromban remélte nyomdáját felvirágoztatni.⁷⁰⁵

Nemcsak a Sopronban lefolytatott vizsgálatból, hanem Schmid későbbi nyomtatványaiából is látszik, hogy nem adta el teljes felszerelését az őt Sopronban követő Rennauernek, hanem körülbelül felét megtartotta magának, hiszen Komáromban is nyomdát készült alapítani. Feltehetően 1738 közepén érkezett Komáromba, és 1740-ben egy testes, negyedréteg alakú könyvet adott ki, Paxy Lajos pálos szerzetes *Florilegiumát*,⁷⁰⁶ amelynek betűi kétségtelenné teszik, hogy soproni felszerelése tekintélyes része nála maradt. Soproni sajtóját minden bizonnyal át kellett adnia Rennauernek, tehát feltételezhető, hogy Komáromban vagy Töltési egykori sajtóját használta, vagy újat szerzett magának, amelyet talán következő állomáshelyére is magával vitt.

Időközben ugyanis előnyösebb ajánlatot kapott, amely arra készítette, hogy szinte azonnal továbbköltözzék. 1740 tavaszán merülhetett fel az a lehetőség, hogy Csáky Miklós nagyváradi püspök hívására az ott alapítandó szeminárium nyomda vezetését elvállalja.⁷⁰⁷ Paxy *Florilegium* című könyvének kinyomtatását, amely éppen Schmidnél készült, Csáky Miklós támogatta anyagilag. A könyv szerzőjének közbenjárására hívta meg Csáky Schmidet püspöki székhelyére nyomdásznak.

A BUDAI Landerer-nyomda 1724–1800 (1833)

A pozsonyi és a sopronit hamarosan újabb nyomdaalapítás követte, ezúttal Budán. Ezt a műhelyt 1724-ben létesítette Johann Sebastian Landerer. A városban Andreas Hess 1473. évi munkássága óta nem telepedett meg könyvnyomda.

Johann Sebastian Landerer bajor származású nyomdász feltehetően rokona volt az alsó-ausztriai Stein városában 1713-ban tevékenykedett Josef és Ferdinand Landerernek. A pozsonyi Royer sógora volt, és valószínűleg korábban társa is. Landerer felesége, Veronika ugyanis Royer leánytestvére volt. Ahogy a pozsonyi és soproni műhelyeket, úgy eleinte ezt is csak megtűrték a hatóságok, mert királyi engedélye nem volt – bár rögtön folyamodott érte –, mindössz-

704 BORSA Gedeon: *A „Fortuna” sorsvető könyv eredete és utóélete* = MKsz 1966. 75–81.

705 V. ECSEDY Judit: *Egy komáromi nyomdász 1740-ből...* 269–274.

706 PETRIK III 59

707 SZELESTEI N. László: *Adatok a nagyváradi szeminárium nyomda történetéhez* = MKsz 1992. 275–284.

sze a budai városi tanácstól kapott letelepedési engedélyt.⁷⁰⁸ A Budán megtelepedő Landerernek a városi tanács 1724-ben tizenöt évi adómentességet és némi pénzsegélyt helyezett kilátásba. Még abban az évben megkezdte a munkát, amint azt több kiadványa is tanúsítja, és már ősszel nyomtatványokat szállított Buda magisztrátusának. A városi megrendelések mellett alkalmi beszédek, tankönyvek, latin–magyar katekizmus és néhány magyar nyelvű kiadvány is elhagyta sajtóját.

Landerer fiatalon, már 1727-ben meghalt, és özvegye a rangidős legényhez, Johann Georg Nottensteinhez ment hozzá, aki valószínűleg szintén bajorországi volt, bár Budára Bécsből érkezett. Nottenstein az addig kevés hasznot hozó nyomdát fellendítette. Ebben tekintélyes része volt annak a kizárólagos szabadalomnak, amelyet a városi tanács támogatásával 1728-ban nyert el, hivatkozva pozsonyi sógora, Royer privilégiumára. Tíz évre biztosított jogot egész Magyarország területén a német nyelvű kisebb ábécéskönyvek, káték és vásár- és ünnepnapi evangéliumok kinyomtatására, illetve terjesztésére. Mindez komoly hasznot jelentett, és megszilárdította a nyomda helyzetét. Olyannyira, hogy 1733-ban már kiadta könyvkatalógusát *Catalogus librorum* címmel.⁷⁰⁹ Ez a könyvjegyzék időrendben hazánkban a második: mindössze a nagyszombati Egyetemi nyomda 1710. évi katalógusa⁷¹⁰ előzte meg, magánvállalkozástól azonban ennél korábbi nem ismeretes.

Nottensteinhez hasonló üzleti érzékkel vezette a nyomdát az újból megözvegyült Veronika is, de a nyomda felfrissítésével és általában a könyvek igényesebb külsejével keveset törődött. Kiadványainak többségét kalendáriumok, krónikák, csíziók, és nagy példányszámban eladható irodalmi művek gyenge kivitelű utánnomásai teszik ki (Balassi–Rimay *Istenes éneki*,⁷¹¹ Gyöngyösi versei).⁷¹² Sikertült még jobban felvirágoztatnia az üzletet, így amikor kisebbik fiát, Johann Michael Landerert kártalanította, akkor az a könyvraktár felét és ezeröttszáz forint készpénzt kapott anyjától.

A budai üzletet az idősebbik fiú, Leopold Franz vette kezébe (1751), aki azután vagy húsz évig állt a nyomda élén. Első felesége egy könyvkötő özvegye volt, második felesége, Katalin viszont túlélte férjét, és 1770-től kezdve önállóan, erős kézzel és számos privilégiummal ellátva vezette a műhelyt.⁷¹³ A budai Landerer-nyomda az egyik legtermékenyebb könyvnyomtató műhely volt az országban, és sajtóját számos népszerű, gyakran gazdagon illusztrált kötet hagyta el.⁷¹⁴

708 A Landerer nyomdászcsaládról összefoglalóan lásd GÁRDONYI, Albert, *Die Niederlassung der Familie Landerer in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1936. 171–173. és BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai* = MKSz 1966. 1027.; A budai Landerer privilégiumát közölte GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*. Budapest, 1917. 5–19.

709 *Catalogus librorum in typographia Budensis... Nottenstein 1733...* – Közölte GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 15–19.

710 PETRIK VII 97

711 PETRIK I 161

712 PETRIK II 8

713 A budai Landerer-nyomda további történetét lásd A hazai könyvnyomtatás központjai a század utolsó évtizedeiben című fejezetet kötetünkben, 341–347.

714 BÁNFI Szilvia: *Binder János Fülöp metszetei a máriaradnai kegyképről a budai Landerer-nyomda kiadványaiban (1762–1771)* = *Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016/1. 99–111.

E négy német nyomdász: Royer, Streibig, Landerer és Nottenstein képviselte az első bevándorló nyomdásznezmedéket.⁷¹⁵ Korszakuk az 1730-as évek közepéig tartott, 1737-ben halt meg közülük az utolsó, Josef Anton Streibig. Mindnyájan tekintélyes vagyonra tettek szert, mind-egyiküknek volt háza és jól berendezett műhelye. De csak Streibig fia volt nagykorú apja halála-kor. Nottenstein budai üzemében, akárcsak Royernél Pozsonyban, egy ideig az özvegy, illetve a faktor vezette a műhelyt, mindaddig, amíg fiúk nagykorú nem lett.

Az új nyomdászgeneráció – vagyis a német bevándorló nyomdászok második generá-ciója – az 1740-es és 1750-es években kezdett tevékenykedni. A budai Landerer-műhelynél két fiú között kellett az örökséget felosztani: Leopold Franz Landerer és Johann Michael Landerer között. Leopold Franz átvette a budai műhelyt, a fiatalabb pedig a pénzbeli kielégítésen meg-vette unokatestvérének, a pozsonyi Franz Anton Royernek pozsonyi nyomdáját. E második ge-nerációhoz tartozott még az a Karl Josef Bauer, aki mint a pozsonyi nyomdaalapító Royer veje, előbb a pozsonyi officinát vezette, majd önállósult, és az egri nyomda vezetője lett. E minőségé-ben az ifjabb Royert, Franzot követte, bár valószínűleg egy ideig együtt is dolgoztak Egerben. Ekkortájt érkezett Sopronba a Siess-nyomda megalapítója, aki azután többgenerációs szilárd nyomdai vállalkozást hozott létre.

3. Protestáns városi és egyházi nyomdák

A szebeni, brassói és debreceni nyomda még ugyanaz, mint amelyik a reformáció korában kez-dett dolgozni. Mindhárom városban a nyomda protestáns városi irányítás alatt állt még akkor is, amikor bérlők üzemeltették. Bár Kolozsvár is a legkorábbi hazai nyomdahelyek közé tartozik, a 18. századi kolozsvári református egyházközségi nyomda nem azonos az egykori, Heltai-féle műhellyel. Ezek a nyomdák a 18. század folyamán is kisebb-nagyobb megszakításokkal és ad-minisztratív meg egyéb akadályokkal (mint a debreceni nyomda kétszeri pusztulása), de azért folyamatosan működtek.

A NAGYSZEBENI városi nyomda (1525)1701–1789,

(közben NAGYDISZNÓDON 1717, 1738),

a Hochmeister-nyomda 1789–1847 és a Filtsch nyomda 1825–1848

A szebeni városi nyomda a 16. századtól folyamatosan – kisebb-nagyobb szünetekkel és a ki-adványok számának ingadozásával – egészen a 18. század utolsó évtizedéig dolgozott. A ti-pográfia bérlők kezében volt, akik azt a várostól megváltották. A századfordulón Markus Rei-charge (1696–1702), majd a Barth-nyomdászdynasztia első tagja, Johann Barth (I., 1703–1706) volt a nyomda bérlője. Őt követte Michael Heltzdörffer (1707–1716), aki valószínűleg Tótfalusi mellett is dolgozott. 1702-ben előbb a kolozsvári unitárius nyomda faktora volt, majd rövid ideig a brassói Seuler-nyomdát vezette. Hosszú ideig, harminc évig bérelte a nyomdát

---

⁷¹⁵ FITZ, József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker...* 208–217.

ifj. Johann Barth (II., 1716–1746), majd tőle újabb harminc évre Sárdi Sámuel kezébe került (1748–1779).

A szebeni nyomda felszerelése a 17. század végére erősen elhasználódott, ezért bízták meg Tótfalusi Kis Miklóst új betűk öntésével. Szebenbe két úton kerültek Tótfalusi betűi. Egyrészt még 1699-ben betűket öntött a szebeniek számára, másrészt 1708-ban Köleséri Sámuel Tótfalusi özvegyétől Szebenbe menekítette Tótfalusi patricáit. Ily módon Szebenbe került legalább hat sorozat antikva és kurzív betű patricája és egy héber betűsorozaté. Tótfalusi szebeni hagyományát leginkább Michael Heltzdörffer ápolta, aki egy időben Tótfalusi legénye volt (1702-ben pedig az unitáriusok nyomdájában dolgozott).⁷¹⁶ Tótfalusi betűi 1731-ig követhetők nyomom Szebenben, ezután vész végleg nyomuk.

Az 1718 évre szóló naptárat Barth a Szebentől nem túlságosan messze fekvő *Nagydisznódon* nyomtatta, ahová – feltehetően az akkori pestisjárvány elől – átmenetileg áttelepült. Ugyanilyen költözésre 1738-ban is sor került, szintén a Szebenben pusztító pestis miatt. Ekkor is egy ideig Nagydisznódon nyomtatott a Johann Barth által irányított szebeni városi tipográfia, amint azt az 1739. évre szóló német nyelvű kalendárium impresszuma tanúsítja.⁷¹⁷

A városi nyomda elsősorban az erdélyi szászok számára dolgozott. Jóval kisebb a magyar és latin nyelvű kiadványok aránya. Az erdélyi törvényhozással kapcsolatos kiadványok itt jelentek meg, különösen nagy számban II. József uralkodásától kezdve. A nyomda magyar és német kalendáriumot, tankönyveket és számos alkalmi nyomtatványt is kibocsátott.

Sárdi Sámuel után a nagyszebeni városi nyomda utolsó bérlője id. Martin Hochmeister volt (1779–1789), aki azután 1789-ben meg is vásárolta a városi nyomdát, és jogosult volt a császári és királyi hivatalos könyvnyomtató címének viselésére.⁷¹⁸ Martin Hochmeister helyben, Johann Barth tipográfiájában tanulta a nyomdászatot. Még mielőtt a városi nyomdát megvásárolta volna, 1778-tól könyvkereskedést, 1782-től pedig kölcsönkönyvtárat is nyitott.

Id. Martin Hochmeister 1789-ben halt meg, nyomdáját fia, az azonos nevű ifj. Martin Hochmeister örökölte. Folytatta apja kezdeményezését, vagyis nyomdájában újságokat, folyóiratokat adott ki. Az apja által 1784-ben indított *Siebenbürger Zeitung*,⁷¹⁹ majd az 1787-től indított *Hermannstädter Kriegsbote*⁷²⁰ után 1791-től a *Siebenbürger Bote* című lap⁷²¹ készült nyomdájában, amely a felvilágosodás szellemében szerkesztett referálólap volt, vagyis a politikai eseményekről, közéleti hírekről és könyvújdonságokról is beszámolt.

716 HAIMAN György: *Nicholas Kis...* 182–186.

717 BORSA Gedeon: *Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből* = MKSz 1999. 69–74.

718 TEUTSCH, Friedrich: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler = Siebenbürgische Korrespondenzblatt*, 1881/1–4. 1882. 64–67, 1885. 72–74, 121–123, 1912. 119. és VITA Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában és a reformkorban* = A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve, Debrecen, 1966. 55–73.

719 BUSA 369. sz.

720 Címváltozatai: *Der Kriegsbote, Siebenbürger Bote* = BUSA 218. sz.

721 BUSA 218. sz.

Hochmeister adta ki az első magyar nyelvű erdélyi hírlapot, az *Erdélyi Magyar Hírvivőt*,⁷²² 1790 és 1791 között.⁷²³ Első számai Szebenben, a későbbiek Kolozsvárott jelentek meg. Népszerű kiadványa volt az Erdély történetét és kultúráját tudományos igényességgel bemutató *Siebenbürgische Quartalschrift*, amely 1801-ig jelent meg.⁷²⁴ 1804-ben új referáló folyóiratot indított, *Siebenbürgische Provinzialblätter* címen.⁷²⁵ Emellett számos erdélyi szerzőtől származó vagy erdélyi vonatkozású tudományos könyvet adott ki, így Benkő József *De Comitibus Transsilvanicis* (1791),⁷²⁶ Nyulas Ferenc *Az Erdély országi orvos vizeknek hatásáról* (1800),⁷²⁷ de a magyar nyelvű mozgalomban is kivette részét mint könyvkiadó. Nála jelent meg Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* (1794)⁷²⁸ és a *Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja* (1796).⁷²⁹ Különösen szívügye volt a színjátszás, ő alapította és finanszírozta a nagyszebeni színházat. 1828 és 1837 között rendszeresen kiadta német nyelvű naptárát *Neue gemeinnützige Kalender für Siebenbürgen* címmel.

1798-ban a város belső tanácsába választották, 1818-tól 1829-ig pedig polgármester lett. Igyekezett azonban hivatali elfoglaltságai mellett is személyesen részt venni nyomdája munkájában. Más nyomdatulajdonosokkal ellentétben ő maga volt nyomdájának faktora és korrekora. Gyermekait is bevonta a munkába: gyakran együtt hajtogattak és vagdosták a papírt. 1837-ben halt meg, a következő tíz évben – egészen a nyomda megszűnéséig, 1847-ig – a Hochmeister örökösök tulajdonában volt a nyomda, szakmai vezetője pedig Binder Ferenc volt.

1825-ben Filtsch Sámuel alapított új nyomdát Nagyszebenben, amely 1848-ig működött, harmadikként a Hochmeister- és a Barth-nyomda mellett.

Amikor az erdélyi főkormánysszékhely, a gubernium Nagyszebenből Kolozsvárra költözött, Hochmeister szükségesnek látta, hogy Kolozsvárott is legyen nyomdája. Mint az erdélyi főkormánysszékhely hivatalos kiadója (dikasztériális nyomdász) és könyvárusa volt jelen a városban. Kiadványai közül kiemelendő az *Erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve* 1791-ből és 1792-ből.⁷³⁰ Kiadói profilja tehát egészen más jellegű volt, mint a Kolozsvárott működő katolikus és református nyomdáké. Az uralkodói rendeletek, országgyűlési határozatok, egyházi címtárak tették ki nyomtatványainak legnagyobb részét, de rendszeresen megjelentetett könyvjegyzéke arról tanúskodik, hogy Hochmeister nagyarányú könyvkereskedést is folytatott Kolozsvárott és Nagyszebenben egyaránt. Figyelemmel kísérte a magyarországi könyvkiadást, ugyanakkor saját

722 BUSA 94. sz.

723 BÍRÓ Annamária: *Martin Hochmeister magyar vállalkozásai = Értékek és ideológiák az irodalomban*. Szerk. T. SZABÓ Levente, KORONDI Ágnes. Kolozsvár, 2008. 125–150.

724 BÍRÓ, Annamária: *Die Siebenbürgische Quartalschrift (1790–1801) als Medium der drei Nationen Siebenbürgens = Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Hrsg. FRIMMEL, Johannes und WÖGERBAUER, Michael. Wiesbaden, 2009. 331–340. = BUSA 371. sz.

725 BUSA 370. sz.

726 PETRIK I 233

727 PETRIK II 897

728 PETRIK II 3

729 PETRIK II 894

730 PETRIK I 658

könyveit a pozsonyi *Pressburger Zeitung*ban is hirdette. Könyvkereskedői hálózata a nyugat-magyarországi Győrtől Debrecenig terjedt. Jelen volt könyveivel a pesti és debreceni országos vásárokon, ahol maga is nagy összegben vásárolt könyvet – a debreceni tipográfiával valószínűleg cserekapcsolatban állt.

Kolozsvári nyomdáját, könyvkereskedését és kiadói készletét 1809-ben odaajándékozta a város katolikus líceumának. Huszonöt ezer forintra becsült kolozsvári vagyonát hálából a váci Theresianumban kapott neveltetéséért adományozta a katolikus egyháznak. Nagylelkű adományáért I. Ferenc királytól megkapta a magyar nemességet (1813. június). Hochmeister pontosan körülírta, hogy mire szánja adományát: célja, hogy a kolozsvári Lyceumi nyomda olyan szakemberekkel és olyan színvonalon dolgozzon, mint a budai Egyetemi nyomda.

A NAGYSZEBENI Barth-nyomda 1747–1840 és Mühlsteffen-nyomda 1787–1790

Johann Barth a nyomdászatot még az előző században Stefan Jüngling szebeni műhelyében sajátította el. 1703-ra szóló német kalendáriumában⁷³¹ nyomdászként ott szerepel a neve, azzal a megjegyzéssel, hogy Reichard-féle betűkkel nyomtatva. A korabeli források 1698 és 1705 között említik Reichardot mint könyvkötőt. Reichard azonban maga is könyvnyomtató volt, aki valószínűleg a konkurencia – és bizonyára engedély hiányában – feladta ezt a foglalkozást, és a továbbiakban könyvkötéssel foglalkozott. Mindenesetre voltak nyomdabetűi, mert ezeket nemcsak Johann Barthnak, hanem 1709-ben Michael Heltzdörfernek is kölcsönadta, amint azt a *Vocabularium trilingue* (1709) címlapja elárulja.⁷³² Heltzdörfer nem sokkal korábban költözött át Kolozsvárról Nagyszebenbe, később volt, amikor Bartthal együtt dolgozott (1716).

Azáltal, hogy Nagyszeben az Erdélyi Nagyfejedelemség kormányzati központja lett, az ott székelő hivatalok a város kulturális életét megélénkítették. Ennek egyik jele, hogy már a század derekától a városban két nyomda is működni tudott egymás mellett. Egyrészt a városi, másrészt a Barth-nyomda. Johann Barth (III.), akinek apja 1746-ig bérelte a városi nyomdát, 1747-ben önállósult, és saját tipográfiát létesített. Az erdélyi főkormányzásoknak (guberniumnak) 1773. szeptember 16-án Mária Terézia elé terjesztett jelentéséből megtudni, hogy mindkét nagyszebeni nyomda privilégium nélkül működött: Sárdi Sámuelé is, aki azt a várostól mint tulajdonostól bérelte, és Johann Barthé is, aki úgy vásárolta a nyomdáját.⁷³³

Ez utóbbi tulajdonosa előbb Johann Barth (III., 1747–1775 és IV., 1776–1779), majd Peter Barth (1779–1801) volt, a század végén rövid ideig Johann Gottlieb Mühlsteffennel együttműködve (1792), majd Peter Barth fia, Johann Barth, akinek működésével és halálával (1801–1840) meg is szűnt a Barth-nyomda.

Kiadványaik legnagyobb része német nyelvű, minthogy más szebeni nyomdákhoz hasonlóan elsősorban a város- és környékbeli szászokat látták el könyvvel. Sűrűn adtak ki német nyelvű evangélikus imádságos- és énekeskönyveket, valamint évről évre megjelentették a né-

731 *Neu verbesserter und Alter Kalender auf 1703* = RMK II 2192 = PETRIK VIII 373

732 RMK I 1768 = PETRIK VIII 374

733 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez* = MKsz 1881. 9–26.

82. Köleséri Sámuelnek az erdélyi aranybányákról szóló könyve (Szeben 1717)

met kalendáriumot is. Ezek kinyomtatása azonban nem volt akadálytalan. 1746-ban hiába kérte a várostól, hogy német nyelvű kalendáriumot és énekeskönyveket nyomtathasson, erre a városi nyomdának volt privilégiuma. Csak amikor ismételt kérvényezés után kilátásba helyezte (1747), hogy elhagyja a várost, engedték meg, hogy kalendáriumot és egyházi énekeskönyveket nyomtathasson, azzal a feltétellel, hogy árai nem lehetnek alacsonyabbak, mint az akkoriban Sándi által vezetett városi nyomdáé. A példányszámot is megszabták: például 1756-ban 1200 példány naptárt és 1500 énekeskönyvet nyomtathatott, ennél több nem volt engedélyezve számára.

A 18. század közepétől Johann Barth (IV.) nevű fiával dolgozott együtt, és a naptárak és egyházi énekeskönyvek mellett történeti és tudományos munkákat is kiadtak, mint az egyik legjelentősebb és legigényesebb kiállítású történeti művet, Köleséri Sámuel *Auraria Romano-Dacica*ját.⁷³⁴ Johann Barth (IV.) kiadványai között szerepel még néhány latintankönyv, valamint jelentős számú román vallásos könyv és hivatalos rendelet.

Az utóbbi időben került elő a Barth nyomda német nyelvű, datálatlan betűmintalapja, amely 1777 körül készülhetett, és a nagyszombati Barth nyomda saját betűöntődéjének fraktúr, antikva, kurzív és görög betűit mutatja be.⁷³⁵

A Hochmeister- és a Barth-nyomda azért tudott sikeresen működni egymás mellett, mert profiljuk különbözött. Míg a hivatalos nyomtatványok a Hochmeister-nyomdában készültek, a Barth-nyomda az erdélyi románság anyanyelvű (cirill betűs) könyvekkel való ellátásában is tevékenyen részt vett. A 18. század utolsó évtizedeiben az erdélyi románság kulturális törekvé-

734 PETRIK II 479

735 *Schriftprobe derer in der Barthischen Schriftgiesserey befindlichen Schriften in Hermannstadt.* – Lásd erről PAVERCsik Ilona: *Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról = Crescit eundo...* 171–182.

seinek egyik központja – Buda mellett – Nagyszeben lett, nem utolsósorban a román fejedelemség földrajzi közelsége miatt. Johann Barth (III.) felismerte, hogy a román fejedelemség közelsége nagy lehetőséget rejt nyomtatványai számára. Cirill betűs felszerelést is beszerzett 1772 körül, és fia, Peter Barth 1785-től román nyelvű kiadványokat is kezdett nyomtatni. Az elsők II. József rendeletei voltak. Peter Barth tudta, hogy a román könyvek forgalma a Kárpátokon keresztül folyt, a császári tiltás ellenére. A román nyelvű könyvek iránti nagy igény egyik oka, amelyet Barth felismert, hogy mindazok, akik nem csatlakoztak a görögkatolikus unióhoz, nem fogadták el a Balázsfalván és Bécsben nyomtatott egyházi könyveket. Folyamatosak voltak szerb és román részről a dogmatikai hibák miatt érkező panaszok az ortodox vallásúak számára szánt könyvekre, amelyek Bécsben, Kurzböcknél készültek.

Az erdélyi ortodox püspök hatása ezen a Szeben környéki vidéken továbbra is megmaradt, ezért folyamatos igény mutatkozott az ortodox könyvekre. A 18. század végén trónörökösként, majd császárként II. József 1773 és 1783-ban tett látogatásai Peter Barth számára azt sugallták, hogy tolerancia törvényével lehetőség nyílt az ortodox könyvek terjesztésére.

Hamarosan kizárólagos kiadási jogot kért II. Józseftől húsz évre, ortodox román könyvek nyomtatására azzal az indokkal, hogy ilyen, az ortodox vallású románok számára dolgozó nyomda nincs sem Magyarországon, sem Erdélyben, de gazdasági érvei is voltak. Azzal is érvelt, hogy az általuk kiadott könyvek a felvilágosodást is terjesztik a románok körében, amely érv egybeesett az uralkodó szándékával.

1784-ben mutatta be Barth azoknak a könyveknek a jegyzékét, amelyeket az ortodox közösség számára nyomtatni akart. Végül sok tényező járult hozzá (például válság a balázsfalvi könyvkiadásban, a török háborúk), hogy Peter Barth 1788. július 16-án megkapta a monopóliumot, hogy görögül és cirill betűvel románul nyomtathasson. Ebben a görög közösség nyomása is érvényesült. Román nyomtatványain a nem egyesült románok császári és királyi privilegizált nyomdászának nevezte magát: „Cezaro-Crăiescul privilegiatul tipograf al cărților celor scolasticești neunite românești.”

1792-ben a bécsi Joseph von Kurzböck udvari nyomdász bevádolta, hogy orosz, illír és „valach” könyveket nyomtat, ezért 1793-ban hivatalosan megtiltották ilyen irányú tevékenységét.

A tiltás ellenére Peter Barth fia, Johann Andreas mégis folytatta a cirill betűs könyvek nyomtatását, a megnövekedett igényeknek megfelelően. Jacob Clemes például, akinek Brassóban könyvesboltja volt, 1805-ben nyolcvan román kalendáriumot, hat liturgikus könyvet, hat zsolnárt, és negyven Aesopus-fabulát rendelt tőle, cserébe más könyvekért. Ugyanő 1807-ben az erdélyi román falusi tanítók számára negyvenhárom román naptárt rendelt. Bár a Barth-nyomda állandó konkurenciaharcban állt a balázsfalvi, budai, brassói és szebeni Hochmeister-nyomdával, személyes jó kapcsolatai megmaradtak a román ortodox egyház vezetőivel, a kulturális élet kiemelkedő személyiségeivel, akik pártolták, nemegyszer finanszírozták is román kiadványait. Még a 19. század első évtizedeiben is 50 százalék volt nála a vallásos művek aránya. Nyomtattak tudományos munkákat Ch. F. Millot-tól, egyik jelentős kiadványuk Michael Neustädter és Vasile Popp ásványvizekről írt munkája, *Despre apele minrale* (1821). Az ortodox liturgikus könyvek hagyományát követve számos illusztrált és kétszínnyomású könyv is készült

a Barth-nyomdában.⁷³⁶ Egyik legtöbb kiadást megért liturgikus kiadványuk az *Acatist*, amelynek első kiadása 1792-ben jelent meg, és 1829-ben már a kilencedik. A román könyvek kiadásában a 18. század végén a Habsburg Birodalom viszonylatában a szebeni Barth-nyomdáé – a bécsi Kurzböck után – a második hely.

Az 1780-as évektől Peter Barth is nyitott könyvesboltot Szebenben, Peter Gromennel és Wolfgang Gänselmayerral együttműködve: ez az üzlet kezdetől fogva olvasókabinetként és kölcsönkönyvtárként is működött.⁷³⁷

A városi (később Hochmeister-) és a Barth-nyomda tehát a század derekától párhuzamosan dolgozott a városban. Harmadik nyomdára azonban valószínűleg már nem volt elég igény; különösen Hochmeister mellett nem, aki rendkívül ügyes kiadó- és könyvkereskedő is volt.⁷³⁸ Így az 1787-ben Johann Theophil Mühlsteffen által alapított nyomda nem tudott hosszú időre gyökeret verni. Pedig Mühlsteffen a nyomdászatot Bécsben tanulta és a működése első termékeként kiadott betűmintakönyve szerint jól felszerelt, a kor színvonalán álló tipográfiája volt. A nyomda utolsó kiadványa 1790-ből való, majd az akkori tulajdonos, Johann Gottlieb Mühlsteffen feladta önálló vállalkozását, és átmenetileg – 1792-ben – társult Peter Barhtal. Más szebeni nyomdákhoz hasonlóan a Mühlsteffen műhelyében megjelent kevés kiadvány többsége is német nyelvű.

A nagyszebeni nyomdászok kolozsvári terjeszkedése annak következménye volt, hogy a korábban itt székelő főkörmányszék (gubernium) Kolozsvárra települt át (1790).

Peter Barth kolozsvári fióknyomdája kisebb vállalkozás volt, a fő súly a nagyszebeni üzemen lehetett. Az erdélyi románság számára nyomtatott könyvek – természetesen a balázsfalvi görögkatolikus püspöki nyomda mellett – főleg Barth műhelyéből kerültek ki, de Barth műhelye mégis elsősorban a német ajkú szászok számára nyomtatott. 1794-ben a Hochmeisteréhez hasonló kiváltságot kapott a hivatalos nyomtatványok kiállítására: kolozsvári nyomdájából néhány görög és román nyelvű, cirill betűs hivatalos kiadvány is kikerült. A 19. század első éveiben fejezte be kolozsvári működését (1803).

1825-ben Filtsch Sámuel alapított új nyomdát Nagyszebenben, amely 1848-ig működött, harmadikként a Hochmeister- és a Barth-nyomda mellett.

A BRASSÓI városi nyomda: a Seuler (1693)1701–1772, Albrich 1773–1797, Schobeln-nyomda 1798–1834 és Johann Gött nyomdája 1834–1888

Az erdélyi szászok ugyancsak nagy múltú brassói városi nyomdáját még a 17. század végén magához váltotta Lukás Seuler városi fizikus, tanácsos, majd bíró (1693–1735).⁷³⁹ Utána az

736 A nagyszebeni Barth-nyomda cirill betűs könyveinek illusztrációiról lásd TATAI, Anca Elisabeta: *Xilografura de la Sibiu: sfârșitul secolului al XVIII-lea începutul secolului al XIX-lea*. Alba Iulia, 2007.

737 Katalógusai az 1781–1783-as évekből maradtak fenn: *Verzeichniss derer Bücher... 1781, 1782, 1783* = PETRIK IX 156, 469

738 SENNOVITZ Adolf: *A két Hochmeister 1740–1837 = Corvina*, 1888/2. 5–7, 15. Újabb adatokat közölt a Hochmeister családról: WOLF, Iosif: *Hochmeister 1740–1837 = Acta Musei Napocensis*, 1987. 431–445.

739 A brassói nyomda 17–18. századi tulajdonosairól lásd *Irodalomtörténeti adatok a brassói könyvnyomtatás történetéhez = Batthyáneum*, 1. köt. (szerk. GYÁRFÁS Tihamér), 1911. 131–134.

fia, Johann Seuler kezébe került (1736–1757), majd 1758 és 1772 között Johann özvegye tulajdonában volt a tipográfia. A nyomda technikai vezetését faktorok végezték, akik általában a nyomdatulajdonos mellett saját nevüket is feltüntették a nyomtatványokon. Hosszabb ideig vezette a műhelyt Michael Heltzdörffer (1702, 1720–1739), aki korábban Szebenben dolgozott, és Martin Fernolend (1740–1752), majd az utolsó nyomdavezető, Martin Brenndörffer (1761–1772), aki a következő tulajdonos idején is hivatalában maradt. Fernolend idejéből ismeretes a nyomdafelszerelésnek némi gyarapodása: 1748-ban 24 mázsa új betűt hozott Johann Seuler.

Az erdélyi nyomdákról az udvar számára 1773-ban készült felterjesztés⁷⁴⁰ Brassóval kapcsolatban megjegyezte, hogy Johann Seuler özvegyének tulajdona volt, aki úgy vette azt, és nem volt róla kiváltságlevele.

Az előző századhoz képest a 17. és 18. század folyamán a brassói nyomdászat veszített jelentőségéből, a kiadványok között kevés a nagyobb terjedelmű könyv, többségük szép tipográfiai megoldásokat mutató alkalmi nyomtatvány. Ritkaságszámba megy a magyar nyelvű könyv (mint Tolvaj Menyőei Ferenc aritmetika könyve)⁷⁴¹ vagy a latin (mint Molnár Gergely alapfokú latin nyelvkönyve),⁷⁴² mert a kiadványok zöme német nyelvű.

Az erdélyi románság számára a román könyvek nyomtatása a balázsfalvi görögkatolikus érseki nyomda joga volt, amelyet az uralkodói jóváhagyás is megerősített 1771-ben. Ezt a jogot azonban Schobeln brassói nyomdatulajdonos is követelte magának, arra hivatkozva, hogy a Seuler családtól megvásárolt nyomdában voltak cirill betűk, a Seuler-féle nyomdát viszont már 1773-ban Mária Terézia megerősítette e jogában. Schobeln a román könyvek nyomtatására szóló engedélyt csak a 19. század elején kapta meg. A nyomdatulajdonos egyébként is éberesen őrködött, hogy a városban más tipográfia ne telepedjék meg: amikor a brassói városi tanács 1799-ben egy Johann Hardt nevű nyomdásznak is engedélyezte nyomda állítását, ez ellen az udvarnál tiltakozott. Az udvari kancellária a tanács határozatát megsemmisítve, Hardtot eltiltotta a nyomdaállítástól, és Schobeln nyomdai privilégiumát újból megerősítette.⁷⁴³

A Seuler családtól 1773-ban az Albrich család vásárolta meg az egykori brassói városi tipográfiát, majd tőlük 1798-ban Johann Georg Schobeln városi tanácsos tulajdonába került. A nyomdában latin, német, magyar és román nyelvű könyveket nyomtattak. Schobeln halála (1804) után 1805-től özvegye, Johanna Regina örökölte a nyomdát és a nyomdaépületet (1805–1815), tőle pedig Franz Schobeln, aki 1816-tól 1834-ig volt a nyomda tulajdonosa. Magát a nyomdát, ahogy már elődeinél is, nem a nyomdatulajdonos városi patrícus, hanem faktor irányította. A Schobeln-nyomda faktora 1800 és 1812 között Friedrich August Herfurth volt. Halála után a nyomda irányítását Johann Gött vette át, majd 1834-ben 3333 forintért meg is vásárolta a tipográfiát. Gött Wehrheimben született 1810-ben, Frankfurtban tanult nyomdá-

740 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez* = MKsz 1881/13.

741 PETRIK VII 533

742 RMK II 2145

743 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez* = MKsz 1881/13. 23–25.

szatot, de járt Boroszlóban, Bécsben, Grazban, Triesztben, Nagyszébenben, és végül Bukarest-ről került 1832-ben Brassóba, ahol haláláig (1888) élt mint a város egyik vezető személyisége és számos újság kiadója, olyanoké, mint a *Gazeta de Transilvania*, a *Kronstädter Zeitung* vagy a *Brassói Lap*.

Érdekes, és valószínűleg egyedülálló a hazai nyomdászat történetében, hogy a városi nyomda csaknem kétszázötven éven át változatlanul ugyanabban az épületben működjön, mint a jelenleg Schobeln-ház néven ismert épület, amely 1654 és 1893 között adott otthont előbb a Honterus-, majd a Hermann-, Seuler-, Albrich- és Schobeln-nyomdának. Ebben az épületben, pontosabban a ház mögött, az épülettel egybeépült középkori óratoronyban működött a Honterus-féle nyomda 1654-től. A Honterus utáni tulajdonos Hermann család összegyűjtötte Johannes Honterus 1539-ben alapított kézisajtójának még fellelhető részeit, a hiányzó felszereléseket pótolta, és újraindította a nyomdát (1638). A ház 1798-ban került Schobeln tanácsos tulajdonába, a nyomdával együtt.

*A DEBRECENI városi nyomda (1561) 1701–1830 (2019→) és a debreceni
rézmetsző diákok nyomdája 1807–1811 Debrecen, 1807 Kolozsvár*

Az ország egyetlen, a 16. század dereka óta folyamatosan, napjainkban is működő tipográfiája a debreceni.⁷⁴⁴ Korszakunkban a nyomda a város és a református egyház felügyelete alatt állt.⁷⁴⁵ A 18. század folyamán itt jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv.

A 17–18. század fordulóján kevés kiadvánnyal jelentkezett a nyomda. Az 1699-ben kiadott kottás zsolnárkönyvet, amelyhez a kottákat Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta Kolozsvárott, évente csak három-négy kiadvány követte. A város a Rákóczi-szabadságharcban a fejedelem oldalán állt, a tipográfia is 1703-tól a fejedelem rendelkezésére állt.⁷⁴⁶ A városra és a nyomdára nézve is tragikus kimenetelű volt azonban az 1705. évi kuruc-labanc összecsapás, amelynek során elpusztult a műhely és teljes felszerelése. A városi feljegyzésekből ismeretes a kár mértéke: a betűk szétszóródtak, az eszközök is megsemmisültek, és hasonlóképpen elpusztult a Debrecenben őrzött sárospataki tipográfia is, amelyet még a 17. században menekítettek oda. A város tehát 1705-től kezdve évekig nyomda nélkül maradt.⁷⁴⁷

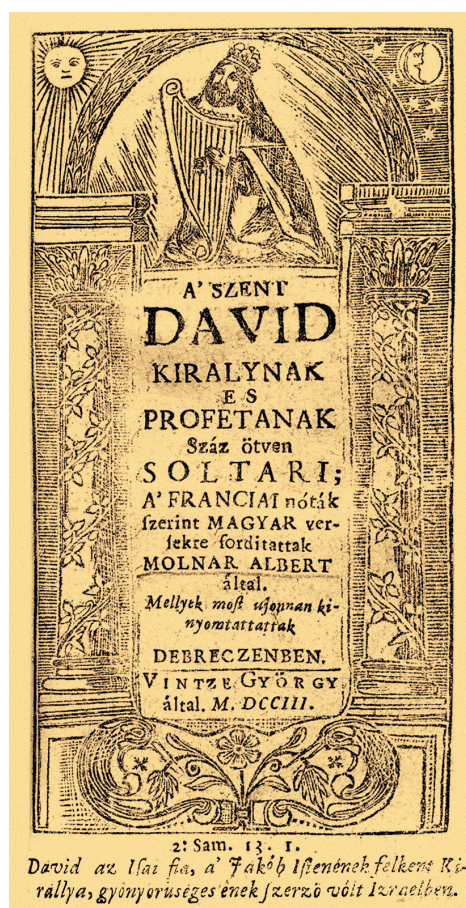
A városi tanács 1711-ben határozta el, hogy újra nyomdát állít. Ekkor vette meg a város a késmárki Johann Muratoristól és Georg Glasertől az általuk felkínált betűkészletet, amely az eladó személyéből következtethetően (Glaser, latinul *Vitrarius*) az 1710-ben megszűnt késmárki

744 A napjainkban is működő Alföldi Nyomda az 1561-től folyamatosan működő városi nyomda jogutóda.

745 ESZE Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705 = Könyv és könyvtár* 4 (1964), 71–134.

746 SZELESTEI N. László: *Adalékok a debreceni nyomda történetéhez = Mksz* 1979. 310–312.

747 A nyomda pusztulásáról a városi jegyzőkönyv feljegyzését közölte Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda...* 146–148, 339–340 és SZELESTEI N. László: *Adatok a nagyváradai szemináriumi nyomda történetéhez = MKsz* 1992. 275–284.

83. Debreceni zsolttároskönyv fametszetű címlapja a hárfán játszó Dávid királlyal (1703)

nyomda maradványa volt.⁷⁴⁸ Ehhez a város még további betűket vásárolt Bécsből,⁷⁴⁹ ugyanakkor a nyomda leltárában 1714-ben szerepelt még százötven fontnyi Kolozsvárról hozott betű is. Meglehet, hogy ez utóbbi az új nyomdász személyével függ össze: Miskolczi Csulyak Ferenc (1713–1719) tanult, a nyomdászatot jól értő mester volt, aki Debrecenben előbb Kassai Pál keze alatt tanult, majd 1697-ben Tótfalusinál Kolozsvárott, 1702-ben pedig Lőcsén a Brewer-nyomdában. Itt Lőcsén ő volt a közreadója az apja, Miskolczi Csulyak Gáspár református prédikátor által fordított *Egy jeles vadkert* című könyvnek.⁷⁵⁰

Úgy látszik azonban, hogy a debreceni nyomda ekkor még évekig nem volt képes nagyobb feladatok megoldására, mert a városi tanács Komáromi Csipkés György bibliafordítására Leidenben keresett tipográfust. A kiadási munkák ellenőrzésére 1716-ban Miskolczi Csulyakot

⁷⁴⁸ V. ECESEDY Judit: *A késmárki nyomda Debrecenben? = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium...* 87–102.

⁷⁴⁹ Erről a két vásárlásról lásd ZOLTAI Lajos: *A városi nyomda régi helyiségei = Debreceni képes kalendárium 1934-re.* Debrecen [1933], 54.

⁷⁵⁰ RMK I 1658

küldik ki a Németalföldre, ahonnan 1718-ban jött vissza. Távollétében alig jelent meg valami a debreceni nyomdában.

Alighogy Miskolczi Csulyak hazatéréseivel a nyomda újra fellendülhetett volna, 1719. július 17-én olyan tűzvész ütött ki a városban, hogy az egész tipográfiát elhamvasztotta. Újjáépítéséhez már 1720-ban hozzáfogtak, és 1722-re berendezték az officinát. A betűket Bécsből hozták, és kinevezték az új tipográfust is Viski Pál (1722–1733) személyében. (Miskolczi Csulyak Ferenc városi tisztségeket töltött be haláláig, egy ideig a nyomda inspektora is volt.)⁷⁵¹

Ebben az időben olyan változás állt be a város és nyomda viszonyában, amely azután az egész 18. századra jellemző maradt: míg korábban – a 17. század folyamán is – a nyomdász magához válthatta az officinát, és azontúl saját vállalkozásaként vezethette (természetesen a város és egyház jóváhagyásával), addig 1723-tól a nyomda a város saját üzemeként működött, a város a tipográfiát teljesen házi kezelésbe vette. Már Miskolczi Csulyak Ferencnek sem engedték, hogy magához váltsa az officinát, Viski munkába állásával ez a helyzet rögződött. Viski provizorként állt a nyomda élén, ő és segédei is évi fizetést kaptak. A provizornak fizetésén kívül joga volt minden munkából száz példányt saját papírra nyomni és maga hasznára árusítani. A provizornak munkába állásakor fel kellett esküdnie, hogy „engedély nélkül semmit sem imprimál”. Az engedélyt alkalmanként a város tanácsa és főbírája adta meg, és két tanács tag volt megbízva a nyomda felügyeletével (inspektorok). Ettől kezdve a nyomda vezetésével megbízottak: Margitai János (1733–1751), Bíró Mihály (1752–1753), Kállai Gergely (1754–1759), Margitai István (1759–1786), Huszthy Riskó Sámuel (1787–1792) és Szigethy Mihály (1792–1804) a továbbiakban mind ilyen feltételekkel dolgoztak a 19–20. században is.⁷⁵²

A nyomda Viski idején végig nagyon szegényes volt. Mindössze egy sajtója volt és eleinte egy segéde, de azért a nyomda kiadványainak száma fokozatosan emelkedett,⁷⁵³ bár egy újabb, 1727. évi tűzvész ismét megakasztotta a munkát. Emiatt a nyomdának ki is kellett költöznie a városházáról, és csak Margitai János idején, 1733-ban költözhetett vissza. Margitai Viski provizorsága idején is a nyomdában dolgozott már, és azután két évtizedig vezette a nyomdát. Az ő idejében állították be a második sajtót (1747), és ekkor már nyolc fő dolgozott a tipográfiában. 1743-ban itt dolgozott inasként Medgyesi Pál, aki 1788-ban a Bihar vármegyei Diószegen létesített saját nyomdát.⁷⁵⁴ Az inasok többsége a kollégium diákjaiból került ki, a nyomda személyzete szinte kivétel nélkül magyar volt.

Margitai János halála után rövid ideig Bíró Mihály volt a provizor, majd 1754-ben átadta a nyomdát utódjának, egykori segédének, Kállai Gergelynek. (Bíró Mihály maga utóbb Szatmárnémeti Pap Istvánnal együtt a Károlyi Ferenc gróf által alapított új nagykárolyi nyomdát vezette.) Kállai Gergely gyakorlott, régi nyomtató volt: korábban, 1745-ben Nagyváradon Csáky

751 A debreceni nyomdászati átfogó feldolgozása BENDA Kálmán, IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda...*

752 BÉNYEI Miklós: *A debreceni könyvkiadás múltja és jelene = Debreceni Szemle*, 1987. 99–113.

753 Az 1712–1726 között készült nyomtatványokról szóló felterjesztésről lásd GÁRDONYI Albert: *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában = MKSz* 1944. 12.

754 KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18. század végén*. Pest, 1868. 174.

84. Debreceni tankönyv, rézmetszetű címlapelőzékkel: Farkas István rézmetszete

Miklós püspöknek segédkezett az általa alapított szemináriumi nyomdát felállítani:⁷⁵⁵ az ottani nyomda legelső kiadványa az ő nevét viseli címlapján. 1759-től visszaélések miatt Kállait elmozdították a provizorságból, és helyette addigi segéde, Margitai István lett a nyomda vezetője. A visszaélések különösen a nyomdavezetők által a megengedettnél nagyobb példányszámban előállított és megtartott könyvekkel függtek össze.

Margitai István több mint harminc évig állt a nyomda élén. A nyomdavezetőnek a város állandó felügyelete mellett kevés lehetősége volt egyéni kezdeményezésre a kiadandó munkák terén: egyébként is évről évre ugyanazok az ábécéskönyvek, különböző formátumú zsoldárkönyvek és kegyességi munkák jelentek meg utánnyomásban, meglepően nagy, többes példányszámban. Az 1760-as években új betűkészletet hoztak a nyomdába, részben külföldről. A debreceni tanács foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a megszűnt lőcsei Brewer-nyomdából matricákat vásárol, de ez valószínűleg nem történt meg. Utoljára 1765-ben esik szó a lőcsei matricákról.⁷⁵⁶ Margitai halála után a legidősebb segédet, Huszthy Riskó Sámuel neveztek ki provizorrá, aki rövid munkássága alatt ismét több száz példányt nyomtatott saját hasznára, és azokkal nem számolt el. Ezért a város elmozdította állásából, és helyébe Szigethy Mihályt állította, aki 1803. év végéig vezette a debreceni nyomdát. Jól képzett nyomdász volt, aki a mesterséget Pozsonyban Webernél tanulta, és 1787 óta dolgozott Debrecenben.

Szigethy 1804-ben megvásárolta a diószegi Medgyesi-tipográfiát, és bérlőként vezette a nagyváradi szemináriumi nyomdát. Később ő alapította az első miskolci nyomdát, 1812-ben.

⁷⁵⁵ SZELESTEI N. László: *Adatok a nagyváradi szemináriumi nyomda történetéhez* = MKsz 1992. 275–284.

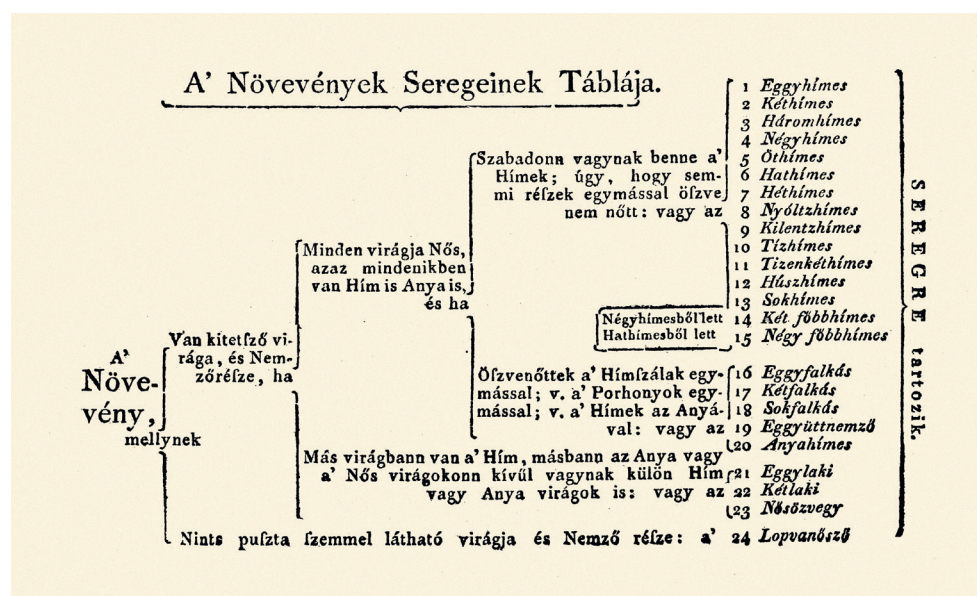
⁷⁵⁶ PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I. rész* = OSZK Évkönyve, 1979 [1981]. 407.

Debrecenben Szigethy utóda Csáthy György lett, aki Trattner Mátyás pesti nyomdájában tanulta meg a könyvnyomtatást és a Kilián testvérek pesti üzletében a könyvárusságot. Pestről Pozsonyba került, ahol három esztendeig dolgozott a Landerer-féle tipográfiában. Ekkor kapta a debreceni tanács meghívását. A provizorságot 1804. február 1-jén foglalta el. Néhány hónapra rá meg is nősült, feleségül véve Kiss István pesti könyvkereskedő Rákhel leányát. Apósa, Kiss István már a következő esztendőben könyvesboltot nyitott Debrecenben, vejére bízva annak a vezetését, aki azonban ezt provizorként nem vállalhatta. 1808-ban azonban a tanács megadta neki az engedélyt, hogy saját könyvesboltja legyen, de természetesen úgy, hogy ne károsítsa a városi nyomda érdekeit.

Csáthy György tizenhárom éves provizorsága valódi fellendülést jelentett a debreceni nyomda számára. Sikereiben nagy része volt a „debreceni írói körnek” is, Földi Jánosnak, Fazekas Mihálynak, Diószegi Sámuelnek, a tudós Budai Ézsaiásnak és bizonyos mértékben Csokonai Vitéz Mihálynak. Csáthy György idejében méltó külsővel, egymás után jelentek meg műveik. Egyik legjelentősebb Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Magyar fűvész könyve* (1807).⁷⁵⁷

1812-ben a nyomda szabadalmat kapott a református énekeskönyv nyomtatására, amelynek kiadásait ettől fogva száz-húszezer példányban és igen olcsón bocsáthatták közre, veszteséget okozva ezzel a pesti Trattner-cégnek, akik addig református énekeskönyvek kiadásával is foglalkoztak.

A debreceni nyomda sajtóinak száma ekkortájt öt volt, és tizenegy nyomdászsegéddel dolgozott. Csáthy György 1817 nyarán a váradi fürdőben hirtelen meghalt. Utóda Tóth Ferenc lett, aki szintén Pesten tanulta meg a nyomdászatot. Már tizenkét éve dolgozott Debrecenben, amikor Csáthy utódjává nevezték ki. Fiatalon Debrecenbe kerülve, tizenkét esztendő szociusi

85. A debreceni fűvészkönyv egyik növényrendszerező táblázata

757 PETRIK I 535

munka után lett a városi nyomda ügyvezetője. Tóth Ferenc idejében a népszerű református imádságoskönyvek új kiadásai is megjelentek, mint Ráday Pál *Lelki hódolása*,⁷⁵⁸ de a nyomda fő jövedelme az énekeskönyvekből származott. Ennek különböző formátumú, kottás és kotta nélküli kiadásai voltak. Tóth Ferenc 1832-ben meghalt, utóda unokaöccse, Tóth Lajos lett, jól képzett nyomdász, aki előbb Debrecenben tanult, majd 1823-ban Budára ment az Egyetemi nyomdába szedőnek; ezután Bécsben Sollingernél és más nagyobb nyomdában és Lipcsében is dolgozott, majd visszatért Debrecenbe. 1840-ben azonban Miskolcon önálló nyomdai vállalkozásba fogott, és ettől kezdve debreceni munkáját elhanyagolta, ezért a városi tanács 1843-ban nem is hosszabbította meg vele szerződését.

A debreceni könyvek közül több is különösen igényes külsővel, rézmetszetes címlappal jelent meg.⁷⁵⁹ A rézmetszetes címlapok készítői közül Binder János Fülöp (1775), Kováts Gábor (1750) és Farkas István (1767) jelölte alkotását nevével is. Ez a díszítési mód a 18. század végén és főként a 19. század elején Debrecenben hagyománnyá vált a nyomdával szoros kapcsolatban lévő rézmetsző diákok tevékenységének köszönhetően.⁷⁶⁰

A rézmetsző diákok társasága, bár a református kollégiumi diákságból toborzódott, egy kisebb, saját nyomdát is fenntartott a városban, amelyen betűpróbákat, rézmetszeteket nyomtattak.

Az egyébként a balázsfalvi nyomdának dolgozó Endrédi János kilenc fametszetű ábrával illusztrálta a *Bába mesterségről* szóló, Debrecenben nyomtatott könyvet (1766).⁷⁶¹

A 18. század második felének egyetlen, Erdélyen kívüli református nyomdája évtizedeken át úgy működött, hogy kiadványait állandóan figyelemmel kísérte a cenzúra és a revízió. A könyvellenőrzésnek a 18. századra jellemző szigorodása, amely elsősorban a protestáns vezetés alatt álló nyomdákat sújtotta, meghatározóan hatott a debreceni nyomdára is. Hogy a kancellária és a helytartótanács részéről a várost ért zaklatásoknak elejét vegyék, a legnagyobb körültekintéssel jártak el a kiadandó könyvek terén. A kiadványok tartalmának és választékának beszűkülését ez az elővigyázatosság magyarázza. De a debreceni városi tanács és a nyomda legnagyobb óvatossága ellenére sem tehetett semmit azokkal a hamis impresszumú kiadványokkal szemben, amelyek más (nyugat-dunántúli) nyomdában megtévesztésül debreceni kiadási hellyel jelentek meg.

A nagy múltú debreceni városi nyomda e néven egészen az államosításig, 1949-ig dolgozott. Jogutóda a ma is működő Alföldi Nyomda.

⁷⁵⁸ 1819-ben és 1820-ban is.

⁷⁵⁹ A 18. századi debreceni könyvekben alkalmazott díszekről lásd VARGA Bermadett: *Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első felében* = *Magyar Grafika*, 2010/5. 74–79. és űő: *Két kiegészítés a debreceni városi nyomda 18. századi rézmetszeteihez* = *Magyar Grafika*, 2016/2. 62–63.

⁷⁶⁰ Tevékenységükről lásd TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*. Budapest, 1976. és GÉCS Béla: *Debreceni Rézmetsző Diákok Társasága* = *Magyar Grafika*, 2010/2., 78–79.; BORSA Gedeon: *A debreceni rézmetsző diákok nyomdája* = MKsz 2004. 281–289.

⁷⁶¹ CRANTZ, Heinrich Johann Baptist: *Bába mesterségre tanító könyv*. Ford. WESZPRÉMI István. Debrecen, Városi ny., 1766.

A KOLOZSVÁRI unitárius nyomda (1697) 1701–1703,
a református egyházközség nyomdája (1668) 1701–1784
és a református kollégium nyomdája 1755–1800 (1897)

A 17–18. század fordulóján városaink közül Kolozsvár az egyetlen, ahol párhuzamosan két nyomda is működött.⁷⁶² Egyik az – országban egyetlen – unitárius nyomda, a másik a református egyházközség Tótfalusi Kis Miklós által vezetett műhelye.

Az unitáriusok kolozsvári műhelyének első kiadványa 1697-ből, az utolsó 1703-ból maradt fenn. A kiadványok egy részén Kmita (Lengyel) Andrásné szerepel, mint aki a költségeket viselte.⁷⁶³ A 18. század elejéről 1702-ből ismeretes Michael Heltzdörffer nyomdavezető neve (korábban Tótfalusi Kis Miklós mellett dolgozott, később Brassóban és Szebenben vezette a városi nyomdát).

Kmitáné halálával a nyomda nem dolgozott tovább.⁷⁶⁴ 1707-ből fennmaradt levelek azt tanúsítják, hogy Kmitáné fia, Kmita János lemondott arról a nyomdáról, amelyet anyja hozott Lengyelországból az unitárius gyülekezetnek, és nem támasztott rá igényt.⁷⁶⁵ Ez azonban nem jelentette azt, hogy az unitárius egyház is lemondott volna a nyomdáról. A nyomda, amelynek beszerzése és felállítása a legóvatosabb becslések szerint is csaknem négyezer-ötyszáz forintra rúgott. A tipográfiát a Rákóczi-szabadságharc éveiben elraktározták a főtéri Szent Mihály-templomban, amely akkor még az unitáriusoké volt. A templomot viszont a német katonák 1716-ban erőszakkal hatalmukba kerítették, s rátették a kezüket a nyomdára is. Az unitáriusok a nyomdát előbb még visszakérték, sőt visszakövetelték, azután viszont olyan súlyos megpróbáltatássorozatot éltek meg, hogy inkább felhagytak követelésükkel. A nyomdát végül úgy engedték át, hogy kétezer forintot térítsenek meg nekik, mely a hitelező, vagyis Kmita János kezére menjen át. Előzékenységük azonban füstbe ment, a nyomdát sem adták vissza, és a kétezer forintot sem térítették meg. Úgy vélem, e tragédiájuk valódi lényegét sokan félreértik. A Stainwille erdélyi katonai parancsnok rendeletéből a főtemplomban lefoglalt nyomdát átadták a katolikusoknak, és nagyon valószínű, hogy ez a nyomdai felszerelés vetette meg az alapját az 1727-ben Antalfi János erdélyi püspök közreműködésével alapított jezsuita akadémiai nyomdának. Nem világos, hogy ezek után milyen betűanyagot vettek meg a reformátusok az unitáriusoktól 1737-ben.⁷⁶⁶

Nagyobb múltra tekint vissza és jóval jelentősebb volt az a kolozsvári műhely, amelyet Erdélybe hazatérve, 1693-tól kezdve Tótfalusi Kis Miklós vezetett: a református egyházközség (konzisztórium) országos nyomdája. A nyomda legrégebbi része 1668-ra datálható, amikor

762 A Kolozsvárott megjelent könyvek összesített jegyzékét lásd ILYÉS Hajnalka: *Catalogul cărtilor...* Cluj-Napoca, 2014.

763 A Kmitáné kiadásában megjelent kolozsvári könyvek azonosak az unitáriusok nyomdájában megjelent könyvekkel, amint azt GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.* 182. megállapította.

764 PERGER Péter: *Újabb adatok a kolozsvári unitárius nyomda történetéhez = Keresztény Magvető*, 2018/1. 128–151. és MOLNÁR Dávid: *Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején = uo.*, 2018/1. 100–127.

765 KÉNOSI TŐZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Összeáll.: FÖLDESI Ferenc. Szeged, 1991.

766 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*, 73.

Apafi Mihály rendeletéből az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda és a váradi eklézsia egykor Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhelyét Kolozsvárra hozatta, majd 1673-ban egyesítette mint a nagyenyedi–kolozsvári református kollégium nyomdáját. Ehhez járult egyrészt a kolozsvári református egyház és kollégium számára Ghilányi Jakab által vásárolt kisebb tipográfia, másrészt Tótfalusi Kis Miklós saját nyomdája, saját metszésű betűivel, betűmetsző műhelyével és öntőműhelyével.⁷⁶⁷ Mindez együttesen nemcsak Erdély, hanem az egész ország legkorszerűbb nyomdájává emelte a kolozsvárit, amelyet teljesítőképességben csak a nagyszombati Egyetemi nyomda előzött meg.

Tótfalusi kiadványai részben a református egyházközség megbízásából, részben saját kiadásában jelentek meg.⁷⁶⁸ Rendszeresen kiadta a magyar nyelvű új és ókalendáriumot, az általa vezetett nyomdában jelent meg többek között Balassi és Rimay *Istenes éneki*, Nyéki Vörös Mátyás *A földi részeg szerencséinek* című munkája, *Szent Dávid zsoltárai* Szenci Molnár Albert fordításában és értekezése, a *Discursus de summo bono, a legfőbb jóról*.⁷⁶⁹

Tótfalusi 1702-ben bekövetkezett halála után nyomdáját a református egyházkerület háromezer forintot akarta magához váltani, betűmetsző és öntőműhelye ugyanis mint saját tulajdona az özvegyre szállt. Ekkora összeg azonban nem gyűlt össze. Végül a nyomdát mégis sikerült megvásárolni az özvegytől, és az egyház Telegdi Pap Sámuelnek adta bérbe. Telegdi Pap feltehetően már Tótfalusi keze alatt dolgozott korábban is, majd annak halála után harminc évig állt a nyomda élén. A betűöntődei felszerelés egyelőre az özvegy birtokában maradt, a Tótfalusi által metszett patricák egy részét 1708-ban átvitték Nagyszebenbe, míg a Kolozsvárt maradt patricákat, matricákat és a betűmetsző és öntőműhelyhez tartozó egyéb eszközöket 1711-ben vették leltárba.⁷⁷⁰

Bár a debreceniek is tervezték, hogy betűket öntetnek Tótfalusival, nem tudni, hogy ez megvalósult-e. Annyi bizonyos, hogy van olyan debreceni zsoltárkönyv, amelynek kottáit Tótfalusi nyomtatta Kolozsvárott. Másrészt az 1712 körül újjászervezett debreceni nyomda leltárában százötven fontnyi Kolozsvárról hozott betű szerepel. Ekkor a debreceni nyomdász az a Miskolci Csulyak Ferenc, aki Tótfalusi Kis Miklós egykori kolozsvári szedője volt. Debrecenben 1719-ben kiadta Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című munkáját,⁷⁷¹ amelyben valóban viszontlátni Tótfalusi egyik típusát.

Tótfalusi kolozsvári betűi egyrészt nyomtatványai, másrészt az utóda, Telegdi Pap Sámuel által 1723-ban kiadott betűmintalap alapján ismertek. Ez valójában mintalapnak alig nevezhető, mindössze Tótfalusi betűivel szedett szövegekből készült összeállítás.⁷⁷² Telegdi Pap maga

767 Tótfalusi Kis Miklós életéről és tevékenységéről összefoglalóan lásd HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós... és kibővített, angol változatát* úő: *Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702. – The creator of the „Janson” type.* Budapest, 1983.

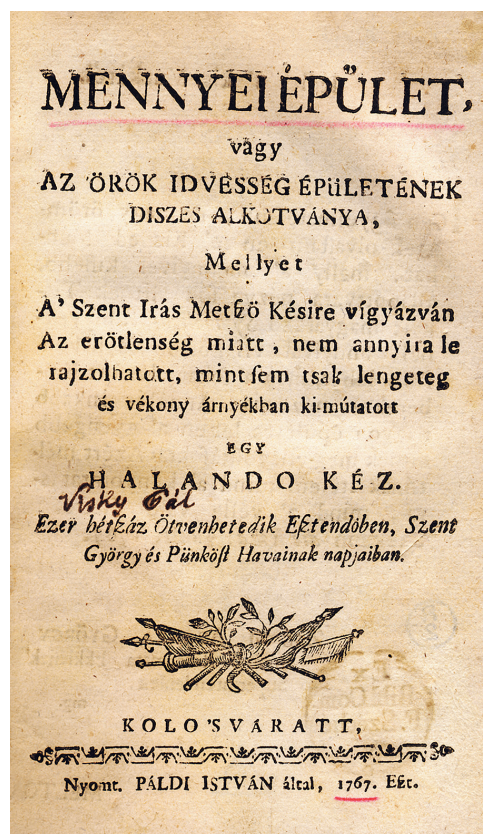
768 CSORBA Dávid: *Doctrina és pietas Tótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében = Könyv és Könyvtár,* 29. 2007 (2008) 154–165.

769 RMK I 1623, RMK I 1630, RMK I 1629 és RMK I 1628

770 Tótfalusi Kis Miklós életét, saját írásait és levelezését lásd *Erdélyi féniks.* Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev., jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974.

771 PETRIK III. 45

772 Hasonmását közölte HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós... melléklete*

86. Református kegyességi mű a kolozsvári református kollégiumi nyomdából

valószínűleg nem öntött betűket, hanem élete végéig Tótfalusi addigra már elhasznált betűivel nyomtatott.⁷⁷³

Tótfalusi betűszerszámai 1724-ben kerültek az örökösöktől a kolozsvári egyházközség és kollégium tulajdonába.⁷⁷⁴ A betűöntő eszközök felhasználására csak 1731-ben került sor, amikor a nyomda az 1730-ban meghalt Telegdi Pap Sámuel özvegyétől Szatmári Pap Sándor (1731–1745) kezébe ment át, aki ugyancsak bérelte azt a református egyháztól, akárcsak elődje. Szatmári Pap Sándor a nyomdász mesterséget 1723-ban sajátította el Lőcsén, majd 1724-ben az Odera melletti Frankfurtban a betűmetszést és -öntést is kitanulta. Járt Amsterdamban és Utrechtben, útjának végső állomása 1729-ben Halle volt. Innen tért vissza 1731-ben Kolozsvárra, hogy Telegdi Pap Sámuel utódja legyen. Tótfalusi és Telegdi Pap idejében is tudatosan külön kezelték az Apafi által adományozott gyulafehérvár–nagyenyedi kollégiumi, és külön a református eklézsia betűit. Bár 1730-ban napirendre került a kettő egyesítése, erre mégsem került sor. Szatmári Pap idejében a Telegdi Pap által elhanyagolt nyomda újra fellendült, mert az új

⁷⁷³ SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáknak* = MKSz 1987. 88–101.; PERGER Péter: *Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében* = *Érték és értelmezés...* 208–214.

⁷⁷⁴ PERGER Péter: *Tótfalusi Kis Miklós a kolozsvári református egyház nyomdájának élén (1693–1702)* = Hung. typ. XVII./2, 129.

nyomdavezető betűket vésett és öntött. A református egyházközség készlete emellett 1737-ben az unitáriusok használatlanul heverő néhány mázsa (latin és német) betűjével is gyarapodott.

Szatmári Pap Sándor 1745-ben bekövetkezett halála után a nyomda bérlője addigi segéde, a Németalföldön tanult Pataki József (más néven Sárospataki József) lett haláláig, 1784-ig.⁷⁷⁵ Az ő idejében került sor a kétféle eredetű tipográfia megosztására: a kollégium már egy ideje használaton kívüli (Apati által adományozott gyulafehérvári és váradi) betűit Páldi István vette át, de az ő kezelésébe kerültek Tótfalusi matricái és öntött betűi is, amelyeket eddig is a kollégiumban őriztek. Ezzel 1755-ben létrejött a református kollégium nyomdája.

Így a reformátusoknak ettől kezdve két nyomdája is működött Kolozsvárott. Ez a helyzet harminc évig tartott. A nyomda megosztásától, 1755-től kezdve tehát Pataki József csak a református egyház (konzisztórium) nyomdáját vezette haláláig. Bár eredetileg ez volt a jobb, újabb készlet, működése idején a nyomdát sem új betűkkel nem frissítette fel, sem a régieket nem öntette át, így a tipográfia leromlott. A műhely lassú hanyatlására utal, hogy 1770 után sajtója alól évente csak a kalendárium került ki és egy-egy aprónyomtatvány. Pataki József halála után a nyomda betűi a kollégiumi nyomdába kerültek (az akkor felvett leltár szerint tíz mázsa), de kopottságuk miatt még 1820-ban is becsomagolva, használatlanul őrizték a kollégiumban.

87. Az erdélyi törvénygyűjtemény 1779. évi kiadása a kolozsvári református kollégiumi nyomdából

⁷⁷⁵ Az ő neve áll még az 1782-re szóló kalendárium címlapján, lásd PETRIK IX 199

A másik nyomda viszont, a református kollégium nyomdája Pataki Sámuel professzor felügyelete alatt zajló nagyarányú fejlődésnek indult, nem utolsósorban vezetőjének, Páldi Székely Istvánnak (1755–1769) köszönhetően, aki tíz évig tanult a Németalföldön.⁷⁷⁶ A betűmetszés és a betűöntés mesterségét is elsajátította, Tótfalusi után ő volt a legtanultabb nyomdász. Amikor 1755-ben munkába állt, rábízták az Apafi-féle református kollégiumi betűket: 23 mázsa elhasznált betűt. Páldi igyekezett a nyomdát jó karba hozni. Nekifogott új patricák készítésének is, és emellett kijavította az elkopottakat. Ismét betűöntő műhelyt állított fel. A kollégium birtokában lévő Tótfalusi-matricákból új betűket öntött. Ő készítette a balázsfalvi görögkatolikus érseki nyomda új betűit is. Páldi keze alól nemcsak új betűk, hanem fa- és rézmetszetek is kikerültek. Az 1760-as évek kolozsvári nyomtatványain feltűnő új fametszetű könyvdíszek, bár szignálatlanok, mind neki tulajdoníthatók.⁷⁷⁷

Könyvkiadás terén viszont nem ért el sokat, egyrészt mert idejét a betűk rendbehozatala és metszése, és a tanítványokkal való foglalkozás kötötte le, másrészt mert éppen a legkelendőbb és legjövődmezőbb kalendáriumokra és tankönyvekre akkoriban még a másik református nyomdának (Pataki József vezetése alatt) volt privilégiuma.

Páldi Székely halála (1769) után a kollégium a nyomdát Pataki Sámuelre, a kollégium felügyelőjére bízta, aki ezt a tisztelet húsz évig látta el. Pataki Sámuel tekintélyes összegű támogatókat gyűjtött a nyomda javára, és szép, igényes kiállítású köteteket jelentetett meg, köztük rézmetszetekkel díszített könyveket is. Itt jelent meg Ch. Wolf matematikakönyve,⁷⁷⁸ Nicolaus

88. Kolozsvári épületek Páldi Székely István kolozsvári nyomdász és fametsző könyvdíszén

⁷⁷⁶ JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség...* 252–256.

⁷⁷⁷ V. ECSEDY Judit: *A magyar Bésaléel. Páldi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert. Debrecen, 2015. 226–242.

⁷⁷⁸ PETRIK III 857

Schröder héber nyelvtana,⁷⁷⁹ a Székely Ádám által fordított *A gyermekek neveléséről* szóló gyakorlati pedagógiai mű⁷⁸⁰ és Pápai Páriz Ferenc átdolgozásában Du Moulin *Pax animae* című munkája.⁷⁸¹ Az igényes külsejű kötetek kiadásában nagy része volt a nyomdavezetőnek, Kaprontzai Nyerges Ádámnak (1781–1784) is.⁷⁸² Ugyanekkor a nyomda faktorként Vizi Istvánt alkalmazta (1772–1775), aki maga is elsajátította a betűmetszést és -öntést, továbbá metszőként alkalmazta Beregszászi Pétert is. Ugyancsak betűmetsző és -öntőként dolgozott Rochel Antal is az 1770-es években, több szedő-, betűöntő- és könyvkötőlegény mellett.⁷⁸³

Kaprontzai és Pataki Sámuel együttműködésével lezárult a református kollégiumi nyomda legvirágzóbb korszaka. Magával Kaprontzaival pedig (aki Kolozsvár után még Marosvásárhelyen létesített saját nyomdát) azoknak a kolozsvári nyomdászoknak sora, akik a nyomdászatot, betűmetszést, betűöntést fa- és rézmetszést egyformán művelték. Ettől fogva nincs adat arra nézve, hogy Kolozsvárt betűt metszettek vagy öntöttek volna. A 18–19. század fordulójára már a kolozsvári nyomdászat hanyatlása jellemző. 1770–1793 között a tipográfia a kollégium saját kezelésében működött. A nyomdavezető előbb Deáki Sámuel volt 1787-ig, majd utána Török István 1787. október 1-jétől, aki azután 1793-tól 1830-ig a műhely bérlője volt. Pataki Sámuel nyomdafelügyelő halála (1804) után ugyanis a nyomdát bérbe adták, és ez alkalomból készült a betűket, matricákat felsoroló és lenyomatokat is tartalmazó leltárkönyv (1805).⁷⁸⁴ Ekkor a református kollégium könyvtára alatti helyiségben raktározott használhatatlan betűk még megvoltak a régi állapotban, újraöntésre várva. 1806-ban ismét Török István vette át a nyomda vezetését, és neve néhány könyv impresszumában is olvasható. Az 1806-os bérleti hirdetés felsorolta a matricákat és betűbélyegzőket (patricákat, akkori nevén stempeleket) is, köztük a „sidó, görög és örmény szép, jó tiszta” stempeleket, amelyeket azonban a kollégium nem adott a bérlő kezébe. Az örmény betűk bélyegzői bizonyára Kaprontzai hagyatéka lehetett, a többi pedig Tótfalusié.

Tótfalusi betűi még a 19. század elején is megjelennek a kolozsvári református kollégiumi nyomda kiadványain, de betűöntői tevékenysége eredményeképpen betűhagyatéka más városok műhelyében is fellelhető, elsősorban Szebenben és kisebb mértékben Debrecenben, sőt Balászfalván és Nagykárolyban is.⁷⁸⁵ A kolozsvári kollégiumi nyomdában utoljára az 1827. évre

779 PETRIK III 333

780 Petrik II 606

781 Petrik II 769

782 V. ECSÉDY Judit: *Kolozsvári nyomdászok Utrechtben és Bécsben = Magyar Grafika*, 2014/2. 74–77. [Pataki József, Páldi Székely István, Kaprontzai Nyerges Ádám] és uő: *Arcképek a hazai nyomdászattörténetből = Magyar Grafika*, 2016/3., 52–57. [Tótfalusi, Páldi Székely, Kaprontzai], uő: *Plakát alakú nyomtatványok a régi kolozsvári nyomdákból = Magyar Grafika*, 2014/3. 75–79.

783 SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáiban = MKSz* 1987. 88–101.

784 A' Kolozsvári Nemes Reform. Kollegyom' Typographiája' Inventariuma, 1805, Kolozsvár, Állami Levéltár.

785 PERGER Péter: *Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts*. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2001. 235–259.

szóló kalendáriumban fordulnak elő betűi. A betűszerszámok 1897-ig a kollégium tulajdonában voltak, ekkor az akkori bérlő eladta nyersanyagként. A felszerelés tovább nem hasznosítható darabjai, néhány fadúc öntvénnel megmaradt, és még a 20. század végén megvolt a kolozsvári akadémiai könyvtár gyűjteményében.⁷⁸⁶

A 18/19. század fordulóján, illetve az 1800-as évek elején a kollégiumi nyomda betűanyaga elkopott, felújítására évtizedekig nem került sor. Nehezítette a helyzetet a tisztázatlan tulajdoni helyzet, mert bár a tipográfia a kollégiumi nyomda elnevezést használta, a református eklézsiának és a kollégiumnak közös tulajdona volt. Az első kísérletet a vagyon megosztására 1800. augusztus 8-án tették, de az eklézsia a nyomdából az őt megillető részhez való igényét továbbra is fenntartotta. (Végül az eklézsia csak az 1862. december 22-i megállapodásban mondott le véglegesen a nyomdáról.)

1820 táján azonban, ahogy a katolikus Lyceumi nyomda mint versenytárs jelent meg, a kollégiumi nyomda is kénytelen volt fejlesztéseket végrehajtani. 1830-ban Török István lemondott a nyomdáról, és átment a Lyceumi nyomdába felügyelőnek. Ekkor a református kollégium saját kezelésébe vette a nyomdát, és ifj. Barra Gábort nevezte ki igazgatónak, akinek működése alatt a nyomda újabb lendületet vett. Ugyanebben az évben egy adományt is kapott a tipográfia, gróf Rhédey Ádám a nyomda helyreállítására és könyomda létesítésére 5540 forint értékű kölcsönt adott.

Ekkor a református kollégiumi nyomda könyomda alapítására kért engedélyt – a Lyceumi nyomda példájára. Az udvari kancellária azonban elutasította a kérvényt. A megismételt kérvényt, amelyet a fő kormánysszék is támogatótt, 1832-ben a kancellária jóváhagyta.

A kolozsvári református kollégium nyomdája e néven egészen a 19. század végéig (1897) működött. Tótfalusi betűszerszámai 1897-ig a kollégium tulajdonában maradtak, amikor a nyomda egész régi felszerelésével együtt nyersanyagként eladták.

A nyomda kiadványai között a református egyház szervezetével, működésével, hitéletével, a kollégium működésével kapcsolatos nyomtatványok mellett nagy számban jelentek meg alkalmi, főleg halotti beszédek. Még az 1840-es években is folyamatosan megjelent a 18. században megkezdett *Új és ó kalendáriumok* kiadása.

Érdekességként meg kell említeni a debreceni rézmetsző diákok rövid kolozsvári tevékenységét. Erős Gábor és Pap József – akik eleinte Debrecenben csak rézmetszéssel, főleg térképészéssel foglalkoztak – maguk próbálták elkészíteni azt a nyomdai felszerelést, amellyel azután önálló munkát kívántak végezni. Legkésőbb 1807-re már elkészültek saját nyomdájuk felállításával, mert ebben az évben Erős és Pap kettesben próbált szerencsét Kolozsvárott. Fennmaradt két nyolcadrét alakú nyomtatvány, amelynek címlapján alul olvasható: „Kolo'sváronn Nyomt. Erős és Pap 1807-ben. (Az első Füzi János kolozsv. unit. professzor *A' keresztény vallás' igaz és belső valósága*, a másik Biró Márton minorita *A' maga nevét bé-töltő keresztény nemes aszszony* című gyászbeszéde.) A debreceni rézmetsző diákoknak erre a kolozsvári kitérőjére csak az újabb kutatások figyeltek fel.

⁷⁸⁶ SIPOS Gábor: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka...* 98.

4. Hanyatló és megszűnő protestáns nyomdák

A LŐCSEI Brewer-nyomda (1625) 1701–1739

Az előző század folyamán Lőcsén a Brewer család, az egyik legtevékenyebb nyomdászdynasztia működött, akiknek sajtója alól több száz nyomtatvány került ki igényes, szép külsővel. A kiadványok tekintélyes része magyar, de ellátták könyvvel a felső-magyarországi német ajkú és szlovák evangélikusokat is. Minthogy Samuel Brewer még 1699-ben meghalt, a 18. század első éveiben özvegye vezette a nyomdát, majd a Brewer örökösök. A nyomtatványok száma a Rákóczi-szabadságharc idején erősen megcsappant, bár a kurucok hadiújságjának első számai 1705-ben még itt készültek.⁷⁸⁷ Ezekből az évtizedekből is ismerjük a Brewer-nyomda néhány nyomdászlegényének nevét: 1702 és 1708 között dolgozott a lőcsei nyomdában a későbbi debreceni nyomdavezető, Miskolczi Csulyak Ferenc, a későbbi késmárki nyomdát alapító Matthias Vitrarius 1689 és 1704 között. Daniel Klöss 1703-ban, Johann Titsch 1704-ben, az 1720-as években Jeremias Jeschowitz és 1723-ban Szatmári Pap Sándor, aki 1731-től a kolozsvári református egyház nyomdavezetője lett.

Bár a szatmári békekötés után ismét megindult a rendszeres munka a lőcsei nyomdában, a műhely többé már nem tudta elérni azt a szintet, amely korábban jellemezte. Ebben nem a nyomda 18. századi tulajdonosa, Johann Brewer volt a hibás, aki 1715-től 1739-ig állt a nyomda élén, hanem a számára egyre nehezülő körülmények.

A 18. század első felében a protestánsok kezében lévő városi vagy magánnyomda már csak a debreceni és a lőcsei volt, eltekintve az erdélyi helyzettől, ahol a protestáns könyvek kiadásának nem volt akadálya. A lőcsei nyomdát már 1717-ben a bezárás veszélye fenyegette, minthogy Brewert katolikusellenes kiadványok nyomtatásával vádolták. A nyomdatulajdonos, maga is Lőcse tisztségviselője, mindvégig kiállt a felső-magyarországi evangélikusokat megillető vallási jogokért. A vallásügyi tárgyalások azonban nem hoztak javulást a protestáns lakosság szabadabb vallásgyakorlásában.⁷⁸⁸

Bár még a 18. század elején is folyamatosan frissítették új beszerzésekkel a nyomda felszerelését,⁷⁸⁹ 1720 után egyre csökkent a jelentősége, pedig korábban éppen a felső-magyarországi evangélikus lakosság könyvvel való ellátását vállalta. 1720 után kalendáriumokon és tankönyveken kívül nemigen vállalkozott más művek kiadására, éppen a helyi jezsuita cenzoroktól származó sorozatos zaklatások miatt, amelyeknek során bizonyos könyvek megjelentetését eleve megtiltották, másokat tartalmilag megcsonkítottak.

Korábban feltételezhető volt, hogy a nürnbergi Martin Endtner két alkalommal is, egyszer 1699-ben, majd 1723-ban is Lőcsén dolgozott volna a Brewer-nyomdában. Bebizonyosodott

⁷⁸⁷ *Mercurius Veridicus 1705–1710.*. Hasonmás kiadás. Ford.: KENÉZ Győző. Bev. BENDA Kálmán. Budapest, 1979. 10–14.

⁷⁸⁸ PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I.* = OSZK Évkönyve, 1979. 397–404.

⁷⁸⁹ PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... II.* = OSZK Évkönyve, 1980. 382–384.

89. Díszcímlap Pápai Páriz Ferenc szótárához. A kép alján a Brewer nyomdászcsalád kalligrafikus monogramja

azonban, hogy Endtner, akinek Bécsben is volt fiókja, magyarországi terjesztésre szánt kiadványait néha hamis, lőcsei impresszummal látta el.⁷⁹⁰

A nyomda legutolsó kiadványai 1739-ből valók, mert mindazok, amelyek magukat ennél későbbi lőcsei kiadványnak vallják, hamis impresszumúnak bizonyultak. Nincs tehát nyoma annak, hogy a két városi tűzvész idején, 1747-ben és 1752-ben még dolgozott volna a műhely. Ami a felszerelésből megmaradt, azt a nyomda örökösei Nagykárolyba adták el. Gróf Károlyi Ferenc megbízásából a beszerzést nyomdásza, Szatmárnémeti Pap István bonyolította le 1753–1754-ben. A nagykárolyi nyomdához nemcsak betűket vásároltak Lőcséről, hanem ide került az 1668-as évszámot viselő rézbetétes faszajtó is, amely egészen 1844-ig használatban volt.⁷⁹¹ Korábban feltételezték, hogy valamilyen módon a Nagyváradon alapított (1745) szemináriumi nyomdába is eljutott a lőcsei felszerelés egy része,⁷⁹² ezt azonban sem a korabeli iratok, sem az ott készült nyomtatványok betűi nem igazolták. A debreceni városi nyomda viszont foglalkozott

⁷⁹⁰ V. ECSEDY: *Titkos nyomdahelyű...* 341, 342, 343. sz.; Martin Endterről lásd PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda...* I. 401.; BORSA Gedeon: *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)* = OSZK Évkönyve, 1981. 379–409.

⁷⁹¹ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda...* I. = OSZK Évkönyve, 1979. 404–407.

⁷⁹² GULYÁS Pál: *A könyv sorsa...* II. 138–139.

azzal a gondolattal, hogy a Brewer-nyomda betűmatricáit megvásárolja, de ez végül valószínűleg nem történt meg. Utoljára 1765-ben esik szó a matricákról.⁷⁹³

A cseh exuláns nyomda ZSOLNÁN és PUHÓN

- ♦ *Zsolna*   1704–1708 *Dadan-nyomda*
                                      1712–1715 *Chrastina-nyomda*
- ♦ *Puhó*   1717–1742 *Chrastina-nyomda*

Ezt a nyomdát eredetileg Szenicén alapították,⁷⁹⁴ majd hamarosan Trencsénbe költöztették a katolizáció miatt száműzetésbe kényszerült cseh-morva menekültek (exulánsok), majd a műhely 1665-ben Zsolnára költözött át, ahol, ha nem is folyamatosan, de 1715-ig működött. Akárcsak Trencsénben, Zsolnán is elsősorban cseh, illetve szlovák nyelvű könyveket nyomtatott, de néhány latint is. Kiadványaik között évente kalendárium is szerepelt, emellett evangélikus imakönyvek és egy-egy tankönyv.

Korábbi munkásságához képest azonban ez a nyomda is a hanyatlás jeleit mutatta, hiszen a 18. század első éveiben semmit sem adott ki. Ennek oka az volt, hogy ifj. Jan Dadannak, más evangélikusokhoz hasonlóan, menekülnie kellett. Dadan életrajzi adatai Daniel Krmann zsolnai lelkész és evangélikus püspök Dadan fölött tartott gyászbeszédéből ismeretesek.⁷⁹⁵ Azt ugyan nem említi, hogy Dadan bujdosása idején hol tartózkodott, de mindenesetre tudni véli, hogy mint császári írnok és aritmetikus működött. Ifjabb Dadan egyébként képzett nyomdász volt, aki a mesterséget apja műhelyében sajátította el, emellett tanult könyvkötő és napórákészítő volt. Dadannak Zsolnára való visszatérése időpontját nem ismerjük, de kétségtelen, hogy ez a visszatérés a Rákóczi-szabadságharc kezdeti sikereivel kapcsolatos.⁷⁹⁶ Hamarosan elkezdett betegeskedni, majd 1704-ben meghalt. Valószínűleg még ő szerződtette nyomdájába faktornak Wenceslaus Krolopot, aki a róla szóló, Krmann által írt gyászbeszédet⁷⁹⁷ kinyomtatta. Dadan halála után a zsolnai műhely sógorának, Jan Chrastinának tulajdonába került,⁷⁹⁸ aki mindaddig, amíg fia, Daniel Chrastina nagykorú nem lett, és ki nem tanulta a nyomdászatot, faktorokkal dolgoztatott.⁷⁹⁹

793 PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I.* = OSZK Évkönyve, 1979. 404–407.

794 RMNy 1662 – SZIMONIDESZ Lajos szerint lehetséges, hogy amint RIBAY György: *Typographiae Hungariae* című kéziratosszeállításában (1793) írta, a Cseh Testvérek még Szenice előtt gondoltak már egyszer puhói nyomdaalapításra, de később mégis másképpen döntöttek abban a reményben, hogy máshol nagyobb közönség számára nyomtathatnak, lásd SZIMONIDESZ Lajos: *A puhói nyomda* = MKsz 1942. 183–185.

795 KRMANN, D.: *Knjha zjwota* (1704) = RMK II. 2224 = PETRIK VIII. 514

796 GULYÁS Pál: *A trencsén-zsolnai könyvnyomda* = MKsz 1943. 118–123.

797 RMK II 2224

798 ŠTANSKÝ, Peter: *Archívne pramene k dejinám tlačiarní v okrese Žilina do roku 1945* = *Knihá '88*, 105–113.

799 V. ECSEDY Judit: *Zsolna, egy különleges nyomdahely* = „Üstököst látni”... 487–510.

1707-ben látszik fellendülés a nyomda életében, ez talán az ekkor összeült rózsahegy lutheránus zsinattal hozható összefüggésbe. Munkássága azonban újból megakadt. 1707-ben Wenceslaus Krolp után új faktora lett a nyomdának Wilhelm Kauder személyében, aki 1708-ig működött. Ezt követően viszont azonnal visszaesés tapasztalható a zsolnai nyomda működésében: valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc felső-magyarországi eseményei miatt nem dolgozott.

A műhely négyévnyi szünet után, 1712-ben kezdett újra dolgozni, az idők azonban nem kedveztek az evangélikus könyvkiadásnak. Így Chrastina hamarosan elhagyta nyomdájával Zsolnát, és Puhóra, a cseh határ közelében lévő kis településre húzódott. Zsolnán a 18. század folyamán többé nem létesült nyomda, mert arról az 1794-ből való néhány leveles szlovák nyelvű kiadványról, amelynek nyomdászaként a zsolnai Stefan Prisol van megnevezve, bebizonyosodott, hogy valójában Nagyszombatban, Václáv Jelínekéknél készült.⁸⁰⁰ Így magának a Prisol nevű nyomdásznak a léte is kérdésessé vált: valószínűleg hamis nyomdásznevet rejt. Zsolnán legközelebb százhatvan év múlva, 1878-ban létesült nyomda, Franz A. Horner vállalkozása.

Daniel Chrastina 1712–1715 közötti zsolnai működése után Puhóra telepítette át a nyomdát. A helyváltotatást valószínűleg az indokolta, hogy itt a szülői házban lehetett elhelyezni a nyomdát: Daniel Chrastina apja, Jan Chrastina posztóműves volt Puhón, maga is cseh menekült. Az új állomáshelyről, Puhóról 1717-ből ismert az első nyomtatvány.⁸⁰¹

A nyomda ugyan 1742-ig működött, de meglehetősen kevés és főleg kis terjedelmű, cseh, illetve szlovák és kisebb részben latin nyelvű kiadványokat jelentetett meg a felső-magyarországi szlovák evangélikusság részére. Úgy látszik azonban, hogy a katolikusoktól is elfogadott megrendelést, mert például 1730-ban a rózsahegyi piaristák számára is nyomtatott. 1721-től kalendáriumot is megjelentetett. Hamis lipcsei impresszummal jelent meg egyetlen magyar nyelvű kiadványa, Luther *Kis katekizmusa*.⁸⁰²

1720-ban valószínűleg feljelentés alapján vizsgálatot tartottak Chrastina műhelyében. Nem tudni, hogy milyen kifogással jelentették fel, esetleg melyik nyomtatványa alapján és milyen engedélyre hivatkozva védte meg magát. Csak Trencsén vármegye hivatalos jelentése maradt fenn 1720. május 29-ről a magyar királyi kancelláriához.⁸⁰³ Eszerint Chrastina csak korábban már cenzúrázott kalendáriumokat és Donatus *Rudimentájához* hasonló iskolakönyveket ad ki, valamint imádságoskönyveket. Nem találtak tehát tiltott könyvet a nyomdában, de ez a vizsgálat mégis óvatosságra intette a nyomdászt, minthogy királyi privilégiuma sem volt, ha lett volna, akkor erre Trencsén vármegye jelentése hivatkozott volna. Az amúgy is kis kapacitású nyomda a következő években még kevesebb kiadvánnyal jelentkezett. Ahhoz Chrastinának sem volt anyagi ereje, hogy a nyomdát felújítsa, sőt 1730-ban betűi egy részét eladta Pozsonyba,

800 A hamis nyomdahelyről lásd RADVÁNI, Hadrián: *Bibliografia tlačí kníhtlačiarne Václava a Jána K. Jelínka v Trnave 1789–1841*. Martin, 1996. 23, 149.

801 SZIMONIDESZ Lajos: *A puhói nyomda* = MKsz 1942. 183–185. és Uő: *Volt-e Puhón nyomda?* = MKsz 1943. 284–288.

802 ECSEDY, Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten*. Budapest, 1999. D3.

803 A puhói nyomda elleni vizsgálatról lásd SZIMONIDESZ Lajos fent idézett, 1943-as közleményét, 284–288.

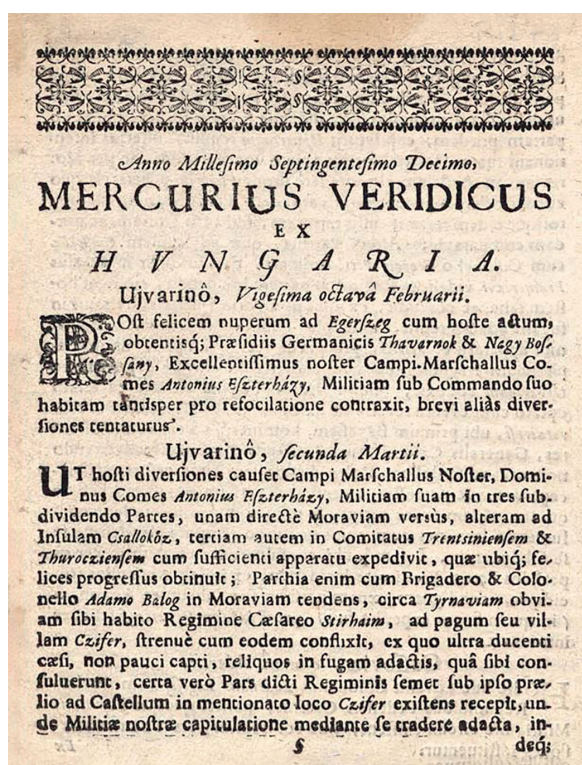
Royernek. Ő azonban nem tudta használni a Puhóról származó betűket a betűöntvények eltérő mérete miatt, így beöntette.

Bár a Puhón megmaradt készlettel is lehetett nyomtatni, a betűk állapota és kiadványainak színvonala erősen leromlott idők folyamán. Daniel Chrastina 1742-ben halt meg, és ezzel a nyomda végleg megszűnt. Fia, Jan ekkor még kiskorú lehetett, minthogy a trencsényi tanulók után még 1747-ben Győrben és Sopronban tanult. 1749-től Pozsonyban lakott, ahol a Royer-nyomda alkalmazta szlovák nyelvű nyomtatványait korrektoraként.⁸⁰⁴ Meglehet, hogy tanulmányai fedezésére a puhói nyomda maradványait is eladták Royernek. A puhói tipográfiának ma negyvenhárom nyomtatványáról tud a könyvészet, bár ebből körülbelül tíznek nem maradt fenn példánya. A szlovák evangélikusok nagy múltú nyomdája tehát 1742-ben végleg megszűnt.

Puhón legközelebb a 20. században, 1921-ben létesült nyomda, Reismann Móric vállalkozása.

A BÁRTFAI városi nyomda (1668) 1710-ig Bártfán, 1710–1714 között Kassán

Az egykor a Klöss család tulajdonában lévő nyomdát, utódok hiányában, Bártfa városa váltotta magához, és az 1668-ban megjelenő kiadványt már az adta ki. A nyomda bérlői váltakoztak az

90. A *Mercurius Veridicus*nak, II. Rákóczi Ferenc hadiújságának egyik száma

⁸⁰⁴ A puhói nyomda történetének összefoglalását lásd ČURLEROVÁ, Anna: *Púchovská tlačiaren = Kniha* '81, 100–126.

idők folyamán: a 17. század végén és a 18. század elején Thomas Scholtz volt a nyomda bérlője, illetve faktora (1694–1710).⁸⁰⁵ Scholtz, úgy látszik, a város megalégedésére működött, mert elnyerte Bártfán a polgárjogot.

1710-ig, ameddig a bártfai városi nyomda valóban Bártfán működött, körülbelül ötven könyvet adott ki, köztük magyar nyelvű evangélikus kegyességi műveket, *Szent Dávid zsol-tárait*,⁸⁰⁶ magyar és német kalendáriumot, ábécéskönyvet, a katolikusok számára akadémiai téziseket latinul.

Lőcséhez hasonlóan Bártfát is érintették a Rákóczi-szabadságharc felső-magyarországi harci eseményei. 1710-ben itt nyomtatták a szabadságharc hadiújságjának, a *Mercurius Veridicus*nak három számát.⁸⁰⁷ 1710 márciusában Bercsényi Miklós kuruc generális utasítására a városi nyomdának Kassára való átszállítását kezdeményezték. Erről a bártfai katonai várparancsnok tárgyalt a bártfai tipográfussal, minden bizonnyal Thomas Scholtzcal, aki elkísérte a nyomdát Kassára is, és még évekig ott dolgozott azután is.

Bercsényi azért szorgalmazta a nyomda átköltöztetését Kassára, mert a kurucok hadiújságjának, a *Mercurius Veridicus*nak kiadásához alkalmasabb helynek látszott a központi fekvésű, jól megerősített Kassa. A nyomdász azonban egy hónapot kért arra, hogy a betűket megfelelő rendbe szedve, keveredés nélkül tudja átszállítani Kassára.⁸⁰⁸ Ennyi idő ugyan nem állt rendelkezésre, mert a felszerelés egy részét már április 5-én a Berthóti-huszárok fedezete mellett átvittek Kassára, de a költöztetés kellő gonddal történhetett, mivel már ebben az évben is jelentek meg Kassán (a bártfai városi nyomda felszerelésével) kiadványok, köztük Ráday Pálnak, Rákóczi kancellárjának *Lelki hódolás* című könyve.⁸⁰⁹

A nyomda átszállítása Bártfa város tulajdonjogának fenntartásával történt, és ezt a Kassán kiadott könyvek is feltüntetik: Madarász Márton *Szent Barnard elmékedései*,⁸¹⁰ amelyet Ács Mihály kuruc tábori pap rendezett sajtó alá, „Bártfa város bötüivel” jelzéssel került ki a sajtóból, bár a kassai nyomtatás helyét is feltüntette. Ebben a korszakában a műhely – protestáns volta ellenére – egyre kevesebb protestánsoknak szánt munkát adott ki, és 1715-ben már két, a jezsuita kollégium számára készült művel jelentkezett. A nyomda vezetője itt is egészen 1714-ig Thomas Scholtz volt.

A bártfai városi nyomda többé nem került vissza Bártfára. A Rákóczi-szabadságharc leverése után is Kassán maradt, és 1715-ben az itteni jezsuita kollégium vette meg Bártfától ezeröttszáz forintért. Minthogy a bártfai, meglehetősen régi betűket és díszeket a kassai jezsui-

805 REPČÁK, Jozef: *Styrisko rokov bardejovského knihtačiarstva = Kniha '77* (1980) 7–18.; A bártfai nyomdászatról összefoglalóan lásd még UŐ: *Knihy, knižnice a knihtačiarstvo v Bardejove = Knižničný Zborník*, 1968. 7–44.

806 RMK I. 1741

807 *Mercurius Veridicus 1710... 4. Jan, 3. Febr., 28. Febr.* = PETRIK VII. 332; *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Hasonmás kiadás. Ford. KENÉZ Győző. Bev. BENDA Kálmán. Budapest, 1979. 10–14.

808 THALY Kálmán: *Az első hazai hírlap = Értekezések a Történettudományok köréből*, VIII, Budapest, 1879. 4.

809 PETRIK VII 434

810 RMK I 1773

ták hamarosan újakkal váltották fel, meglehet, hogy a végső cél az volt, hogy a nyomda többé ne kerüljön vissza Bártfára.⁸¹¹ Ezzel a nagy múltú bártfai nyomdászatnak vége is szakadt, holott itt működött az egyetlen, királyi szabadalommal is rendelkező protestáns nyomda. A 18. század folyamán többé nem létesült nyomda Bártfán. A felső-magyarországi evangélikusoknak tehát ez a könyvkiadási lehetőségük is megszűnt. A város a 19. század végéig nyomda nélkül maradt.

A KÉSMÁRKI Vitrarius-nyomda 1704–1710

A késmárki nyomda sorsa is a többi, a felső-magyarországi evangélikusok szolgálatában álló nyomdáéhoz hasonlóan alakult. Matthäus Vitrarius tulajdonában és neve alatt 1704–1710-ig működött, bár maga a nyomdaalapító már 1706. február 16-én meghalt.⁸¹² Legkorábbi nyomtatványa 1705-ből származik. Az 1707-ben kiadott két szlovák nyelvű evangélikus imádságos-, illetve énekeskönyv⁸¹³ az utolsó, amelyen a nyomda neve olvasható, bár betűik alapján két, 1708-ból és 1710-ből származó könyv is a késmárki Vitrarius-műhely kiadványaként azonosítható. A nyomda működésének hat éve alatt mindössze nyolc kiadványról van tudomásunk. Magyar, német, szlovák és latin nyelvű munka egyaránt van köztük. Vitrarius halála után a nyomda megszűnt (1710), és a 18. század folyamán többé nem is működött a városban sem nyomda, sem kiadó.

91. Könyvdísz a késmárki nyomdából

A debreceni nyomda 1705. évi pusztulása után a városi tanács 1711-ben fogott hozzá a tipográfia újraállításához. Ez alkalommal, 1711. augusztus 7-én Eperjesen megvásárolta Joannes Muratoristól és Georg Glasertől hétszáz forintért a Késmárkon heverő betűtípusokat és ezek tartozékait.⁸¹⁴ Bizonyosnak látszik, hogy ezek a típusok éppen az 1710-ben megszűnő késmárki

811 PAVERCSIK Ilona: *A kassai nyomda bártfai eredetéről = Gesta typographorum...* 105–118.

812 Német nyelvű gyászversek a haláláról: *Letztes Ehren Gedächtnus* címmel = PETRIK IX 280

813 PETRIK VII 338

814 A késmárki nyomda megvásárlásáról lásd ZOLTAI Lajos: *A városi nyomda régi helyiségei = Debreceni képes kalendárium 1934-re*, Debrecen [1933] 54. és V. ECSEDY Judit: *A késmárki nyomda Debrecenben? = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium...* 87–102.

evangélikus nyomtatóműhely maradványai voltak, hiszen Georg Glaser (latinosan Vitriarius) a nyomda örököse lehetett. Debrecenben azonban nem sokáig használhatták, mert a nyomdát elpusztító tűzvészben tönkrementek (1719).

Késmárkon legközelebb 1879-ben létesült nyomda, Paul Sauter és Schmidt vállalkozása.

A feltételezett KŐSZEGI Ludvig-nyomda az evangélikusok szolgálatában 1735–1736

1735–1736-ban feltehetően működött Kőszegen egy olyan nyomda, amely a nyugat-dunántúli evangélikusok számára engedély nélkül magyar nyelvű énekeskönyveket és hitbuzgalmi munkákat adott ki. A kiadott könyvek mindegyike hamis augsburgi, jénai,⁸¹⁵ lipcsei és nürnbergi impresszummal, de ugyanabban a – feltehetően kőszegi – nyomdában készült.⁸¹⁶ Minthogy a rövid életű nyomda öt kiadványa közül négynek⁸¹⁷ címlapján Johann Ludvig kőszegi könyvkötő neve olvasható, mint aki a költségeket viselte és a könyveket terjesztette, egyre bizonyosabbnak látszik, hogy 1735–1736-ban Kőszegen nyomdája is volt.⁸¹⁸ Johann Ludvig valószínűleg a bécsi Johann Konrad Ludwig könyvkötő fia volt, aki Kőszegen való megtelepedésekor eleinte nyomdával is próbálkozott, de túlságosan veszélyesnek tartva az engedély nélküli nyomtatványok kinyomtatását (az ugyancsak engedély nélküli nyomdában), 1736 után már csak a kisebb kockázattal járó könyvkiadással, könyvkereskedéssel és könyvkötéssel foglalkozott. Ezt a tevékenységét a Ludvig család még generációkon át folytatta ebben a nyugat-dunántúli városban.

Könyvkiadás a nyugat-dunántúli protestánsok számára – Hamis impresszummal kiadott protestáns könyvek

A puhói és a lőcsei nyomdával kapcsolatos hivatalos vizsgálatok jól mutatják a nemkívánatos könyvnyomtató műhelyek elleni eljárás menetét. Egy városi (protestáns) nyomdával szemben fel lehetett lépni úgy, hogy a nyomda privilégiumának és engedélyének bemutatására kötelezték a vezetőjét. A vizsgálatokkal zaklatott nyomda léte természetesen bizonytalanná vált, anélkül hogy tiltott könyvet találtak volna a műhelyben.

A 18. században tehát egyetlen olyan magyarországi nyomda sem működhetett, amely bevallottan az evangélikus lakosság számára adott volna ki könyveket. Más szóval, egészen II. József türelmi rendeletéig (1781) az a ma ismert húsz-egynéhány evangélikus énekeskönyv és ugyanennyi imádságoskönyv-kiadás, amely a magyar ajkú evangélikusok vallásgyakorlását szolgálta – kevés kivétellel – hamis kiadási hellyel jelent meg. Minthogy a korábbi nyomdahe-

815 CSEPREGI Zoltán: *A dunántúli pietisták „jénai” műhelye* = MKsz 1997. 74–81. – A hamis jénai kiadványokról lásd V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... 42–54 és a 56. sz. tétel.*

816 PAYR Sándor: *Rejtett nyomdahellyel megjelent könyvek a 18. században* = MKsz 1939. 190.

817 ECSEDY, Judit: *Alte ungarische... D8, D10, D13 és D14.*

818 V. ECSEDY Judit: *Ismeretlen nyomda Kőszegen = Fülöp Géza emlékkönyv. Szerk.: BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Budapest, 1999. 71–78.*

lyeken nem volt lehetőség ezek kiadására, így ezt a feladatot, bizonyára buzgó evangélikus polgárok anyagi segítsége mellett, a nyugat-dunántúli nyomdák vállalták titokban.⁸¹⁹

A hamis és koholt kiadási helyű, valójában idehaza készült nyomtatványok meghatározása némileg újrarajzolta a 18. századi magyarországi könyvkiadásról, illetve a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvekről korábban kialakult képet. Összefoglalóan annyit lehet megállapítani, hogy jóval kevesebb magyar nyelvű mű jelent meg ténylegesen külföldön, mint azt korábban gondolták, mert ezek nagy része idehaza készült. Másrészt bizonyos arányok is megváltoztak, elsősorban a győri és soproni nyomda termelékenységének javára.⁸²⁰

A magukat „debreceni”-nek valló könyvek túlnyomó része protestáns vallásgyakorláshoz szükséges énekeskönyv és zoltároskönyv, katekizmus vagy protestáns iskolában használatos tankönyv: így Molnár Gergely és Comenius latin nyelvtankönyvei. Ez utóbbiakról korábban senki sem sejtette volna, hogy a nyomdák kénytelenek voltak ezeket is hamis kiadási adatokkal kinyomtatni. Erdélyben és Debrecenben természetesen jelenhettek meg ilyen tankönyvek, és meg is jelentek sűrűn. De az ország egyik végéből a másikba szállítani e tankönyveket nem érte meg. Amellett éppen a tankönyvek kiadása volt a nyomdák számára az egyik legjövedelmezőbb vállalkozás, hiszen biztos piaca volt, és nagy példányszámban készülhetett. Így azután már legalább tíz, Comeniustól, Molnár Gergelytől és Johannes Rheniustól származó latin nyelvű könyvről tudni, hogy hamis debreceni⁸²¹ vagy lőcsei⁸²² kiadási hellyel, de valójában nyugat-dunántúli műhelyekben jelentek meg. Ezért vagy húsz művet le kell írunk a debreceni városi nyomda kiadványai sorából, minthogy azok Győrben vagy Sopronban készültek, hamis „Debrecen” megjelöléssel. A debreceni nyomdának – hazai műhelyeink közül egyedülállóan – nagyrészt fennmaradtak 18. századi számadásai az évente megjelent kiadványokról. E jegyzékek a hamis impresszumúnak bizonyult könyveket valóban nem tartalmazzák, minthogy nem is ott készültek.

A debreceni nyomda vezetői valószínűleg nem is voltak tudatában annak, hogy nevüket jogosulatlanul használják fel egyes kiadványokban. Ugyanakkor érthetővé válik, hogy a helytartótanács miért zaklatta annyit a debreceni tanácsot a nyomdából kikerülő, de a helytartótanácsnak mégsem jelentett könyvek miatt. Valószínűleg hamis impresszumú debreceni könyvekre figyelhettek fel.

Leginkább a soproni könyvkiadásról alkotott kép változik meg. 1734 és 1784 között mintegy ötven hamis kiadási hellyel megjelent művet valójában Sopronban nyomtattak. Vagyis a sop-

819 SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon I.: Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek* = MKSz 1983. 292–304.; *II.: Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években* = MKSz 1991. 343–352.

820 A hamis és koholt nyomdahelyű könyvekkel foglalkozik V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*. Budapest, 1996.

821 PETRIK I 405 – V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... Nr 57.*; PETRIK II 772–773 – V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... Nr 73 stb.*

822 PETRIK VII 151 – V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... Nr 44.*; PETRIK I 14 – V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű... Nr 69.*

roni nyomda valóságos termelése jelentősen nagyobb az eddig ismertnél. A soproni Siess-nyomda legszívesebben a hamis „Frankfurt” kiadási helyet⁸²³ írta titokban kiadott könyveire.

Ezzel természetesen a nyomdák nem kevés kockázatot vállaltak. Különösen a győri nyomda, amely magát „szabadalmazott püspöki tipográfiának” nevezte, és a mindenkori győri püspökkel állt függőségi viszonyban. Eltitkolt kiadványain váltakozva a hamis Wittenberg, Nürnberg, Debrecen vagy Lócse városneveket találni. A hamis impresszummal kinyomtatott könyvek betűi gondos vizsgálattal elárulják mindazt, amit a nyomdászok olyan nagy igyekezettel próbáltak eltitkolni, vagyis hogy valójában hol készültek e munkák. A maguk idejében azonban ezeknek az 1733 és 1760 között megjelent hamis impresszumú protestáns könyveknek valódi nyomtatási helyét, úgy látszik, sohasem találták meg. Gyakori viszont, hogy e könyvek terjesztőinél akadtak rájuk, és az engedély nélkül kiadottakat elkobozták. Ennél súlyosabb büntetésre azonban valószínűleg nem került sor.

5. A katolikus egyház nyomdái

A 17. században megkezdődött katolikus restauráció nyomán a 18. században újabb lendületet kapott a katolikus könyvkiadás. Ebből a célból a 17. század végén meglévő két katolikus nyomda (Nagyszombat, Csíksomlyó) mellé újabbak is létesültek. A katolikus könyvek túlsúlya már a 18. század első felében is biztosítva volt különféle adminisztratív intézkedések nyomán, amelyek egyrészt a protestáns nyomdák elszorvasztására, másrészt arra irányultak, hogy a német nyelvterületről bevándorló nyomdászok is lehetőleg csak katolikus szellemű könyveket adjanak ki. A katolikus könyvek – és általában a hazai könyvek – legnagyobb részét a nagyszombati jezsuita Egyetemi nyomdában kiadott művek jelentették, emellett az ország keleti szélén elhelyezkedő csíksomlyói ferences zárda nyomdájának termelése eltörpült.

Természetesen elsősorban a főpapok viselték szívükön a katolikus könyvkiadás ügyét, és minthogy a püspöki székhelyek általában egyúttal iskolai központok is voltak, szükségesnek látták és támogatták a nyomdaalapítást. A püspöki nyomdák alapítását nemcsak a püspöki adminisztráció igényelte, hanem mind a káptalanoknak, mind a papneveldeknek számos íróember tagja volt, akik mint lehetséges megrendelők jöttek számításba. Ugyanakkor az egyházmegegyék kormányzásához a püspöki körlevelek és egyéb írások nagy példányszámban történő megjelentetésére volt szükség. A papneveléshez is szükség volt nyomtatványokra. A 18. század első katolikus nyomdaalapítása a kassai és kolozsvári jezsuita akadémiaé volt, majd a század derekán az alapítások egy újabb hullámának köszönhetően létesült a nagyváradi, az egri, az eszéki ferences, kissé később az esztergomi és kalocsai nyomda. Majd ezt követték a század hetvenes éveinek új vállalkozásai olyan városokban, ahol korábban nem volt könyvkiadás, most azonban – részben mint újonnan létesített püspökségek – erre igény támadt. Ilyen például a pécsi, a váci vagy a szombathelyi nyomda, de újabb püspöki nyomda is létrejött Gyulafehérvárott

---

823 PETRIK VII 74 – ECSÉDY, Judit: *Alte ungarische...* D41, Petrik VII 534 – ECSÉDY, Judit: *Alte ungarische...* D54 stb.

(a század eleji ortodox érseki nyomda után). Ebben a fejezetben azonban csak azoknak a püspöki székhelyeken létesült nyomdáknak tárgyalására kerül sor, amelyek a püspöki (érseki) nyomdász címét is használhatták, mint az egri, az esztergomi vagy a váci nyomda esetében. A többi püspöki székhelyen működő nyomdáról (mint a pécsi, szombathelyi vagy veszprémi) a század második felében alakult magánnyomdák között lesz szó.

A püspöki székhelyeken folyó könyvnyomtatást áttekintve megállapítható, hogy közülük legkorábbi a győri (1727), majd nyomda létesült Egerben Barkóczy Ferenc püspöksége idején (1755), ezt követően Esztergomban, ahová a nyomdász-vállalkozó a korábbi egri püspököt követte (1763), Kalocsán (1765), Vácott (1772), Pécsen Klimó György püspök idejében (1773), Szombathelyen, ezen az új (1777-ben létesített) püspöki központban csak 1788-ban, Veszprémben 1789-ben, Székesfehérvárott ebben a században még nem működött nyomda. A partiumi területen, Nagyváradon a püspökség szolgálatára is, 1745 óta működött a szemináriumi nyomda.

Közös mindegyik felsorolt püspöki székhely esetében, hogy a nyomdászok magánvállalkozás formájában működtették nyomdájukat, kiadványaikra a saját nevüket írták, de gyakran hozzátették, hogy „püspöki (érseki) nyomdász” vagy „privilegizált püspöki (érseki) nyomdász”. Vagyis egyik sem az illetékes püspök saját tulajdona volt, hanem független vállalkozóké, akik saját erőből létesítették nyomdájukat. Abban az értelemben azért mégsem voltak függetlenek, hogy nem adhattak ki olyasmit, ami ellenkezett volna az illetékes püspök akaratával, vagy a római katolikus egyház szellemével. Ugyanakkor a nyomdászok szívesen telepedtek meg püspöki városokban, hiszen ez mintegy biztosíték volt működésük stabilitására nézve, mert nemcsak a városokban működő iskolák, hanem a püspöki adminisztráció is folyamatos munkával látta el őket. Az egyházkormányzással összefüggő kiadványok, körlevelek kibocsátásához, sokszorosításához szükség volt nyomdára. Biztosra vehetjük, hogy éppen ezek a mára nagyrészt elveszett, néhány lapnál nem nagyobb, de nagy példányszámban kiadott nyomtatványok jelentették e nyomdák legfontosabb tevékenységét.

Az 1770-es években azonban nemcsak új katolikus nyomdák alapítása történt, hanem másrésztől a katolikus egyház nagy veszteségeiként megszűntek azok a nagy múltú jezsuita akadémiai tipográfiák (nagyszombati, kolozsvári, kassai), amelyek addig a katolikus kiadványok legfőbb kibocsátói voltak, amellettszereztségüknel, jól képzett személyzetüknel fogva jelentős szellemi értéket is képviseltek. A jezsuita rendnek Mária Terézia uralkodása idején történt feloszlatása, javaik államosítása döntően átrendezte nemcsak a katolikus, hanem általában a magyarországi könyvnyomtatás képét.

Az alábbiakban alapításuk időrendjében következnek a katolikus egyház intézményei által működtetett nyomdák és a püspöki (érseki) kiváltsággal működő, az egyházhoz lazábban kötődő műhelyek. Joggal ez utóbbiak közé sorolható lenne a győri Streibig-nyomda is, amelynek alapítóját az akkori győri püspök hívta át Sopronból. Streibignek azonban, mint a német nyelvterületről bevándorló nyomdászok egyik legelső tagjának, időrendben is korábbi alapítású a műhelye, mint a többi, század derekán létesített tipográfia, és különösen nagy időbeli különbség választja el a Mária Terézia által alapított püspökségek székhelyén létesülő nyomdaktól.

A NAGYSZOMBATI Akadémiai/Egyetemi nyomda (1648) 1701–1777 (1797)

A Pázmány Péter által alapított jezsuita egyetem nyomdája Nagyszombatban 1648-ban létesült. Bár ott Telegdi Miklós megalapította a 16. század első katolikus nyomdáját, és átmenetileg a Forgách Ferenc érsek által létesített tipográfia is ebben a városban dolgozott, e két korábbi műhely mégsem tekinthető az 1648-ban működni kezdő Egyetemi nyomda elődjének – legfeljebb annyiban, hogy mindegyik katolikus volt.

Az a nyomda, amely 1648-ban Nagyszombatban dolgozni kezdett, a korábbi évtizedekben Pozsonyban működött Pázmány Péter alapításaként, de az ottani jezsuita kollégium kezelésében. Időközben az érsek által adományozott felszereléshez hozzájárult Ferenczffy Lőrinc királyi titkár tipográfiája és egy, a pozsonyi jezsuita kollégium által beszerzett további betűkészlet. Mindezek a két jezsuita kollégium közötti megállapodás értelmében, fokozatosan kerültek az egyre fejlődő és bővülő nagyszombati egyetem birtokába. Az 1660-as évek derekára szinte a teljes egykori pozsonyi felszerelést Nagyszombatba szállították, míg a pozsonyi nyomda megszűnt. A nagyszombati egyetemi nyomdát azonban folyamatosan bővítették vásárlásokkal is, amelynek köszönhetően Szentiványi Mártonnak, a nyomda prefektusának a 17. század végére sikerült a nyomdát igazi nagyüzemmé alakítani.⁸²⁴

Szervezete megmaradt abban a formájában, ahogy a 17. században megindult: a prefektusi tisztet mindig a jezsuita rend tagja töltötte be, és emellett a nyomdának civil nyomdavezetője

92. Pázmány Péter *Imádságoskönyvének* újabb kiadása a nagyszombati nyomdából

⁸²⁴ Az előbb Nagyszombatban, majd Budán működő Egyetemi nyomdáról lásd KÁFER István: *Az Egyetemi nyomda négy száz éve 1577–1977*. Budapest, 1977.

(faktora) volt, aki mellett több legény és inas, szolga is dolgozott. A faktorok neve 1739-ig a nyomtatványokon is olvasható: Johann Andreas Hörmann (1693–1703), Johann Heinrich Geich (1711–1712), Georg Andreas Roden (1712–1715), Friedrich Arnold Gall (1715–1732) és Josef Leopold Berger (1732–1739), majd ezután csak a nyomda neve. A technikai színvonal különösen Hörmann faktorsága idején emelkedett jelentősen. A tipográfia mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben felvette a versenyt a nagy európai műhelyekkel.

A 17–18. század fordulójára a nyomda új helyet kapott az egyetemen belül, a könyvtár szomszédságában.⁸²⁵ A szedőterem a betűkkel, és maga a nyomda is, az első emeleten volt, a másodikon pedig a papírraktár és a szárítóhelyiség. A könyvek raktározására az épületen belül több helyiség is szolgált. A 18. század elejétől a nyomda papírellátását a znióváraljai papírmalmok biztosították, amelyek a nyomda tulajdonában voltak. Az Egyetemi nyomda céljaira kötelesek voltak évente legalább 80–100 bála (400–500 ezer ív) papírt gyártani, vagyis ennyi lehetett a nyomda éves papírszükséglete. A század derekán évente átlagosan hatvan kiadvány jelent meg, köztük terjedelmes főlíókötetek is.

A helytartótanácsnak az Egyetemi nyomda is köteles volt jelenteni a kiadott könyveket: az 1711 és 1773 közötti jelentésekből azonban csak huszonkét évből maradtak fenn a jegyzékek. De már ezekből is megállapítható, hogy a nyomda korántsem adott számot minden kiadványáról: szinte minden évből több nyomtatvány ismeretes, mint ami a jegyzéken szerepel. 1711 és 1777 között a nagyszombati Egyetemi nyomda több mint négyezer kiadványt állított elő.

A nagyszombati Egyetemi nyomda tehát a szomszédos Pozsony, Győr és főleg Bécs erős versenye ellenére mégis az ország első, legtekintélyesebb nyomdája lett. Bár jezsuita vezetés alatt állt, kiadványai tartalmilag nem mondhatók egysíkúnak. A nyomda termékeit bizományosok árusították az ország nagy részén, a terjesztés határa keleten Nagyvárad, délen Eszék volt, de Bécsben is állandó bizományosa volt. A tipográfia első, 337 művet felsoroló könyvjegyzéke nagyon korán, már 1710-ben megjelent.⁸²⁶ Ez egyúttal a legrégebbi nyomtatott hazai kiadói árjegyzék.

1760-ban a prefektus folyamodványt intézett a helytartótanácsához abban az ügyben, hogy más nyomda ne dolgozhasson Nagyszombatban. Erre a lépésre azért került sor, mert ugyanebben az évben Franz Anton Royer (aki 1758-ig Egerben működött), Nagyszombatban akart nyomdát nyitni. Az Egyetemi nyomda azonban e kísérlettel szemben olyan határozott ellenállást fejtett ki, hogy Royer kérését a helytartótanács elutasította. Az Egyetemi nyomdának azt a kikötését azonban, hogy a jövőben sem engedélyezzenek második nyomdát a városban, a helytartótanács csak azzal a feltétellel fogadta volna el, hogy azontúl az Egyetemi nyomda ingyen állítja elő az összes helytartótanácsi nyomtatványt. Ezt a prefektus nem vállalta, így nem került sor a jövőben esetleg Nagyszombatban megtelepedő nyomdák korlátozására sem. Így történhetett, hogy 1765-ben a pozsonyi Landerer kapott kiváltságot a törvénycikkek és más hi-

⁸²⁵ Az Egyetemi nyomda történetéről szóló első összefoglalást, levéltári forrásközleményekkel lásd: IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Kir. Magy. Egyetemi Nyomda története...* Budapest, 1927.

⁸²⁶ *Catalogus librorum, qui ... venales habentur (1710)* = PETRIK VII 97; Ráth 36. Hasonmás kiadásához (Trnava, 1974. 24 p. facsimile, 45 p. tanulmány) Hadrián RADVÁNI írt kísérőtanulmányt.

vatalos irományok kinyomtatására. Érzékenyen érintette nemcsak a nyomdát, hanem a tanári kart is Mária Teréziának az az 1772-ben kiadott rendelete, amelynek értelmében az egyházi személyek kiadandó könyveit is előzőleg a helytartótanács cenzúrabizottságával kell engedélyeztetni. Az egyetem tiltakozott ellene, mint az egész egyetemi oktatást hátráltató rendelet ellen. Mindez a nehézség azonban eltörpült amellelt, amit a jezsuita rend feloszlatása jelentett a nagyszombati egyetem és a nyomda számára (1773).

Ebből az alkalomból a jezsuita kollégium és egyetem teljes körű leltározására került sor. Ennek része a nyomda és a könyvraktár leltára, amelyek alapján pontos fogalmat alkothatunk a nyomda felszereléséről, betű- és díszkészletéről, valamint a raktáron lévő könyvekről.⁸²⁷ E leltár szerint a nagyszombati Egyetemi nyomdának hat sajtója volt, de ebből valószínűleg csak öt volt állandó használatban, mert a tízfőnyi nyomtatószemélyzet erre utal, egyet pedig bizonyára tartaléknak szántak.

A nyomtatóműhely mellett betűöntőde is működött, amelyben huszonnyolc darab betűöntő műszer volt. A nyomda a betűmatricák nagy részét valószínűleg külföldről vásárolta, de egyes betűk pótlását vagy a matricák igazítását maga végezte. Minthogy az öntőműhelyben a patricákat is számba vették, így valószínűleg saját maguk is állítottak elő matricát. Az öntött betűk terén a nyomda minden bizonnyal önellátásra volt berendezkedve. A folyamatos betűöntésre utal az is, hogy a nyomdának a leltár szerint viszonylag kevés öntött betűje volt, körülbelül annyi, amennyi egy-egy könyv szedéséhez elegendő volt. Egy olyan nyomda, amely átlagosan hetenként bocsátott ki egy-egy könyvet, a szűkös betűkészletet úgy hidalhatta át, ha az éppen munkában lévő könyvekhez esetenként öntötte a szükséges betűt. Így a nyomtatványokon a betűk mindig újnak látszottak. A nagy matricakészlet és a jól működő öntőde elvben lehetővé tette, hogy más nyomdák számára is öntsön betűket, attól kezdve azonban, hogy a bécsi Johann Thomas Trattner kizárólagos szabadalmat kapott (1761) betűöntésre, és ezt Magyarországra is kiterjesztették, csak saját használatra önthetett. A nagyszombati eredetű betűk a kassai és kolozsvári jezsuita akadémiai nyomdákön kívül a pozsonyi Royernél is kimutathatók.

Ugyanekkor a leltározás megkönnyítésére állította elő a nagyszombati nyomda 1773. évi betűmintakönyvét,⁸²⁸ amely a betűk, iniciálék és díszítmények pontos mennyiségét is közli. A változatos betűket és díszítményeket bemutató kiadvány nemcsak a nagyszombati Akadémiai nyomda, hanem a korszak egyik legszebb magyarországi nyomtatványa.

A jezsuita rend feloszlatása után az állami kézbe vett egyetem és vele a nyomda nagyobbik része Budára költözött (1777), míg kisebbik része még húsz évig Nagyszombatban maradt (1777–1797), mintegy filiáléként. A nyomda két része közti kapcsolattartás a budai Egyetemi nyomda akkori prefektusának, Pray Györgynek feladata volt. A Nagyszombatban maradt részleg azonban azért, hogy az egyetem már nem volt mellette, egyre inkább életképtelenné vált. Így amikor 1788-ban Wenceslaus Jelínek Nagyszombatban magánnyomdát alapított, végleg el-

827 HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon: *A nagyszombati jezsuita kollégium és az Egyetemi nyomda leltára 1773*. Tanulmány és hasonmás. Budapest, 1997.

828 PETRIK V 17 – Lásd még a fenti monográfia mellékletét, az 1773-as mintakönyv hasonmását.

sorvadt. 1797-ben a maradék részt is Budára szállították, és az anyaintézettel egyesítették, amely Királyi Egyetemi Nyomda néven működött.

A nagyszombati Egyetemi nyomda kiadványaival a hazai tudományos könyvkiadásnak és a magyarországi barokk irodalomnak legjelentősebb terjesztője lett. A nyomda prefektusának (és magyarországi főcenzornak), Szentiványi Mártonnak művei kora ismeretanyagát foglalták össze latin nyelven. Nagyszombati tanárként itt jelentette meg nagyszabású történeti forrásmunkáit Katona István, Kazy Ferenc és Timon Sámuel. Az egyetem és nyomdája a katolikus-főúri kultúra jelentős és nagy hatású szellemi központjává vált. Bár a tudományos és az oktatással kapcsolatos kiadványoknak, a számos vizsgatételnek latin volt a nyelve, itt jelentek meg nemzeti nyelven – elsősorban magyarul, de szlovákul, németül és horvátul is – azok a hitbuzgalmi munkák, amelyek az anyanyelv ápolása mellett a Mária-kultuszt és a hazai szentek tiszteletét népszerűsítették. A nagyszombati könyveket szép tipográfiájuk, barokk, majd rokokó díszítményeik mellett gyakran ékesítették rézmetszetes címlappal vagy egész metszetsorozatokkal. Igényes külsejű nyomtatványaikat pozsonyi, nagyszombati és bécsi művészek metszetei díszítették.

A CSÍKSOMLYÓI ferences kolostor nyomdája (1676) 1701–1800 (1900)

1676-ban kezdett dolgozni az első erdélyi katolikus könyvnyomda, a ferencesek Sarlós Boldogasszonyról elnevezett csíksomlyói kolostorában. A nagyszombati jezsuita Egyetemi nyomda mellett ez az egyetlen, a 17/18. század fordulóján is működő katolikus nyomda.⁸²⁹ A ferencesek

93. Szűz Máriát ábrázoló csíksomlyói könyvdísz, valószínűleg helyi metszőtől, több évtizedig használták

⁸²⁹ V. ECSEDY Judit: *Katolikus könyvkiadás az Erdélyi Fejedelemség korában = Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok.* Szerk. GÁBOR Csilla. Kolozsvár, 2004. 199–221. és BÁNFI Szilvia, V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a katolikus könyvnyomtatás helyzetéről az Erdélyi Fejedelemségben = Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában.* Szerk. DIÓSI Dávid, MARTON József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 73–106.

maguk dolgoztak a nyomdában, de névtelenségben maradtak, az általuk megjelentetett könyvek címlapján nevük sohasem szerepel. Legnagyobb számban magyar nyelvű hitbuzgalmi könyveket és tankönyveket adtak ki, de néhány latin kiadványt, vizsgatételt is. Kivételnek számított az olyan nagy terjedelmű kiadvány, mint Kájoni János *Cantionaléjának* második kiadása (1719),⁸³⁰ amely már kottákat is tartalmaz. Bár a nyomdászok nem írták ki nevüket a címlapra, a rendi feljegyzésekből kikövetkeztethető, hogy ennek nyomdásza Balogh Leó fráter lehetett, aki 1729-ig, haláláig a nyomdát vezette – természetesen a mindenkori rendfőnök felügyelete mellett. A rendi iratok megőrizték még Dobos Miklós nyomdász fráter nevét Csíkszenttamásról, a Nagykásonból való Ambrus Paszkál nyomdász testvér nevét és Schmidt Adjutust testvérét. Ambrus Paszkál nyomdász 1743-ban Nagyszombatba ment,⁸³¹ hogy újabb betűket hozzon, valószínűleg már arra a nagyszabású munkára készülve, amit Werbőczy törvénykönyvének kiadása jelentett (1745).⁸³² Országos terjesztésre szánt könyv itt alig jelent meg, a nyomda inkább a helyi igényeket elégítette ki.

Egy 1773-ból származó királyi rendelet alapján kimutatást kellett készíteni az Erdélyben működő szerzetesrendi és magánnyomdákról, és arról, hogy milyen kiváltság alapján működnek. A jelentés szerint „emberi emlékezetet meghaladó időtől fogva nyomdával bírt, és e joggal háborítatlanul él a csík-somlyói Seraphinus Szent Ferenc-rendiek zárdája; kiváltságlevele nem volt.”⁸³³ A nyomda működését a hatóságok a továbbiakban sem akadályozták.

Rendkívüli forrásértéke van az 1825. évben elkezdett leltárkönyvnek, az *Inventarium Typographiae Csik-Somlyoviensis* című kéziratos összeállításnak. Ebből megtudni, hogy a rendházon belül hol volt elhelyezve a nyomda, valamint hogy ekkor a nyomda hatféle betűtípussal dolgozott. A leltár nagyobb részét az eladott és a kinyomtatott, még raktáron lévő könyvek jegyzéke teszi ki, az 1825 és 1843 közötti évekből. A könyvek példányszámára kevés utalást találni, néhány aprónyomtatvány ezer példányban készült.

A csíksomlyói ferences zároda nyomdája 225 év folyamatos működés után, 1900-ban szűnt meg.

A KASSAI jezsuita akadémiai nyomda 1715–1773

A bártfai nyomdát, ezt a nagy múltra visszatekintő városi műhelyt a *Mercurius Veridicus*⁸³⁴ zavartalan kinyomtatása érdekében 1710-ben Bercsényi parancsára Kassára szállították. Öt évvel később ugyanezt a – jogilag még mindig Bártfa város tulajdonában lévő – tipográfiát vásárolta meg a kassai jezsuita kollégium.⁸³⁵ Ezzel a vétellel most már nemcsak átmenetileg, hanem hosszabb

830 PETRIK II 308

831 P. BENEDEK Fidél: *Csíksomlyó* (Tanulmányok). A kísérettanulmányt írta P. PÁP Leonard, Kolozsvár, 2000. 515.; Ambrus Paszkál Nagyszombatból négyfajta betűből 1100 darabot hozott magával.

832 PETRIK III 759

833 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák történetéhez* = MKSz 1881. 9–26.; PÁP Leonard: *Erdélyi ferences nyomdák és kiadók*. Csíkszereda, 2009.

834 PETRIK VII 332 – *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Hasonmás kiadás... 10–14.

835 PAVERCSEK Ilona: *A kassai nyomda bártfai eredetéről* = *Gesta typographorum...* 105–118.

időre megszűnt a könyvnyomtatás Bártfán, Kassán pedig új virágzásnak indult. Mint a kassai jezsuita akadémia tipográfiája az egész északkeleti országrész kultúrájára nagy hatással volt.

Bár a jezsuita kollégiumnak létezett a 17. században egy kisebb önálló nyomdája Kassán, de mindössze két évig (1673–1674) dolgozott, és már 1674-ben leégett.⁸³⁶ A jezsuiták 1715-ös nyomdavasárlása tehát nem egy meglévő nyomda gyarapítása volt, hanem nagy jelentőségű újraalapítás. A 17. századi kassai városi és a 18. századi jezsuita nyomda között semmi összefüggés nincs. A fejedelem által száműzött jezsuiták Kassáról 1707-ben távoztak, de az akadémia tizenhat professzora világi papként a városban maradt. A szabadságharc bukása után visszatértek a rendtagok, és a jezsuita intézményeik helyreállítása nagy erővel megindult. A Bártfa város tulajdonában lévő nyomdát 1715-ben ezerötszáz forintért vették meg, de a jezsuita akadémia számára már évekkel a nyomdavétel előtt dolgozott a tipográfia.⁸³⁷ A kassai jezsuita akadémiai nyomda azonban csak a következő évben, 1716-ban kezdett működni.

Kassának, ennek a korábban protestáns többségű városnak rekatolizálása a Wesselényi-összeesküvés utáni időkben indult meg, majd a Rákóczi-szabadságharcot követő időkben a jezsuiták újult erővel fogtak hozzá az ígehirdetéshez, amelyhez katolikus iskolák alapítása járult. Ezt követően pedig a könyvek iránti szükségletek kielégítésével igyekeztek még messzebbre, nemcsak a város lakosságára és közvetlen környezetére hatni. Működésük eredményességét mutatja, hogy 1771-re a város lakosságának több mint 80 százaléka már katolikus volt.

A jezsuiták első nyomdavezetője Kassán Franciscus Letavszky (1716–1717) és Johann Andreas Hörmann (1721–1722) volt: az utóbbi korábban Nagyszombatban dolgozott az ottani Egyetemi nyomdában. Őket követte Johann Heinrich Frauenheim (1721–1737) és Johann Karl Märcklinger (1741–1742). A későbbiekben is gyakran nagyszombati faktorokat rendeltek Kassára, vagy fordítva.⁸³⁸

A jezsuitáknak szükségük volt a nyomdára, a Bártfától vásárolt tipográfia azonban meglehetősen régi és elhasznált volt, és az akadémia nagyszabású kiadási terveihez nem volt elegendő. Ezért már 1719-ben megkezdték az új felszerelés, új betűtípusok, díszek vásárlását, valószínűleg Bécsből. 1720-ra a tipográfia felszerelése körülbelül a kétszeresére bővült.⁸³⁹ 1737-ben adták ki első nyomtatott kiadói katalógusokat, amelyet ettől kezdve rendszeresen megjelentettek egészen a jezsuita rend feloszlásáig,⁸⁴⁰ amely a kassai akadémiai nyomda megszűnését jelentette.

Bár a helytartótanács 1726-án utasította a rektort, hogy a kollégium nyomdájában eddig megjelent könyvek jegyzékét terjessze fel, az ez alkalommal készült jegyzék és a későbbiek is meglehetősen hiányosak, nem tartalmazzák a nyomda összes kiadványát. A nyomda nemegyszer elmulasztotta a kiadott teológiai munkák egyházi cenzúráztatását (amely Barkóczy Ferenc

836 GALLI Katalin, PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = OSZK Évkönyve, 1981. 362–364.

837 REPČÁK, Jozef, MIHÓKOVÁ, Mária: *Dejiny knižnej kultury v Košiciach do roku 1945*. Košice, 1981. 57.

838 A kassai jezsuita tipográfia nyomdászainak nevét levéltári források alapján közölte ifj. KEMÉNY Lajos: *Kassai könyvnyomtatók életrajzához* = MKsz 1902. 536.

839 PAVERCSIK Ilona: *A kassai nyomda bártfai eredetéről...* = *Gesta typographorum...* 105–118.

840 PAVERCSIK Ilona: *Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda „üzleti” titkai. A kassai akadémia nyomdája* = OSZK Évkönyve, 1984/1985. 335–339. és uő: *A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig*. Budapest, 1992.

egri püspök hatáskörébe tartozott), és ezért 1754-ben a püspök elmarasztalta a kollégium vezetőségét. A helyzet azonban megváltozott, amikor Mária Terézia fokozottan állami irányítás alá vonta a cenzúrát.

A kassai jezsuita akadémiai nyomdában – a nagyszombatéhoz hasonlóan – az oktatáshoz szükséges könyveket (például Alvarez latin nyelvkönyvét,⁸⁴¹ Cicero *Epistoláit*, Dufrene történeti munkáját)⁸⁴² jelentették meg több alkalommal is, ezenkívül a hazai jezsuita tudósok (Kazy Ferenc, Timon Sámuel, Hevenes Gábor) műveit, de kiadványaik között ott szerepel Pázmány *Nyolc okok*, Beniczky magyar ritmusai, Cato *Jó erkölcsre tanító versei*⁸⁴³ és számos magyar nyelvű hitbuzgalmi és prédikációs mű. Több alkalommal is megjelent a nyomdában az *Officium Rákóczianum*.⁸⁴⁴ Jelentős jövedelmi forrásra tett szert a kassai jezsuita akadémiai nyomda, amikor 1740-ben tíz évre megkapta magyar, szlovák és német naptárak kiadási szabadalmát. Kalendáriumokat azonban már jóval korábban is rendszeresen kiadott a kassai nyomda, így a latin cím-táras egyházi naptárt és latin csillagászati naptárt.⁸⁴⁵

Kassán 1716 és 1773 között több mint ezeröttszáz 1500 könyv jelent meg (ebből körülbelül 300-ból nem maradt fenn példány), köztük számos terjedelmes prédikáció és történelmi munka. A kassai jezsuiták még a kollégium feloszlata előtt eladták a nyomdát Johann Michael Landerer pozsonyi nyomdásznak, akinek tulajdonában a műhely 1775-től kezdett dolgozni.⁸⁴⁶

KOLOZSVÁRI katolikus nyomdák:

a jezsuita akadémia nyomdája 1726–1773, az Universitas nyomda 1774–1783

és a püspöki nyomda 1783–1794, Lyceumi nyomda 1809– (1830) 1883

Kolozsvárott a korábbi századokban nem működött katolikus nyomda, bár ilyen nyomtatványok elvéve megjelentek a város protestáns nyomdáiban. Amikor az új, katolikus nyomdaalapításra sor került,⁸⁴⁷ akkor Kolozsvárott a református egyházkerület nyomdája dolgozott, Tegledi Pap Sámuel vezetésével. A továbbiakban a városban mindig működött egy katolikus és egy vagy két református tulajdonban lévő nyomda.⁸⁴⁸

841 PETRIK V 26 stb.

842 PETRIK V 95 és PETRIK V 131

843 PETRIK III 60, PETRIK I 230 és PETRIK II 347

844 PETRIK VII 369 (Kassa 1732) = KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 11. tétel és PETRIK V 504 (Kassa 1759) = KNAPP Éva: *Officium Rákóczianum: az I. Rákóczi Ferencről...* 39. tétel

845 A kassai jezsuita nyomdáról összefoglalóan, a kiadványok jegyzékével lásd PAVERCSIK Ilona: *A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig*. Budapest, OSZK, 1992. (Az Országos Széchényi könyvtár füzetek 2.)

846 GULYÁS Pál: *A könyv sorsa... II.* 130.

847 V. ECSEDY Judit: *Katolikus könyvkiadás... = Mindennemű dolgok változása...* 199–221. és BÁNFI Szilvia, V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a katolikus könyvnyomtatás helyzetéről... = Catholice reformare...* 73–106.; V. ECSEDY Judit: *Katolikus imakönyvek az erdélyi könyvnyomtatás felvilágosodás évtizedeiben = Katolicizmus és etnocentrizmus Erdélyben. Katolikus identitásunk*. Budapest – Kolozsvár, 2015. 155–178.

848 A kolozsvári nyomdászatról összefoglalóan lásd FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászatról...*; A Kolozsvárott megjelent könyvek összesített jegyzékét lásd ILYÉS Hajnalka: *Catalogul cărtilor...* Cluj-Napoca, 2014.

94. A kolozsvári könnyező Mária-képről szóló könyv a kolozsvári akadémiai nyomda kiadásában

Az 1726-ban létesített kolozsvári katolikus nyomda alapítója Antalfi János erdélyi püspök, a nagyszombati egyetem egykori növendéke volt. Alapításával a katolikus nevelés és tudomány ügyét kívánta szolgálni, ezért esett választása Erdély szellemi központjára. Itt az újra betelepített jezsuiták 1693 óta munkálkodtak a rekatolizálás és az ifjúság nevelése érdekében, nyomdájuk azonban nem volt.

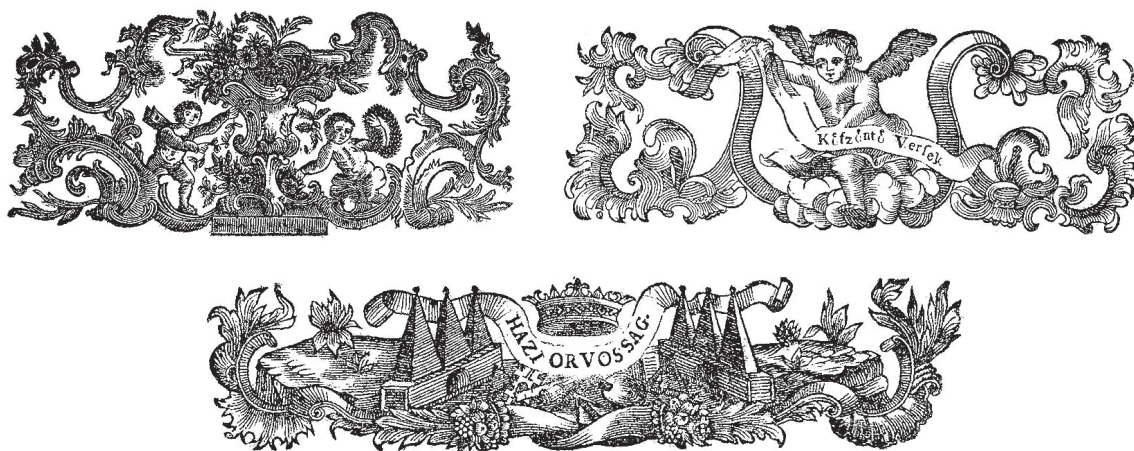
Antalfi János hivatalosan 1727. március 17-én alapította a nyomdát oly módon, hogy bizonyos nyomdai betűkészletet (certum quemdam Typum alphabeticum) ajándékozott a kolozsvári jezsuita rendnek, hogy felügyeletük alatt nyomdát állítsanak. A nyomdabetűk és díszek arra utalnak, hogy nagy valószínűséggel az unitáriusok egykori nyomdáját ajándékozta a püspök a jezsuita akadémiának. Körültekintően járt el, mert engedélyt kért és kapott a jezsuiták generálisától, Tamburínustól és „felsőbb helyről”, az uralkodótól is megkapta a nyomdai privilégiumot. Ennek birtokában a jezsuita akadémiai nyomda negyvenhat évig működött zavartalanul egy felügyelő, aki a rendtagok közül került ki és egy nyomdai faktor vagy provizor vezetésével.

A jól felszerelt nyomdát, amely akadémiai nyomda néven működött, a püspök minden feltétel nélkül ajándékozta a jezsuitáknak, akik rövidesen megkapták a királyi privilégiumot is. A nyomda cirill betűkkel is fel volt szerelve, amint azt néhány román nyelvű nyomtatványa bizonyítja. A jezsuiták a cirill betűket 1744–1746-ban eladták az újonnan létesülő balázsfalvi műhelynek. A kolozsvári akadémiai nyomda felügyelői a rendtagok közül kerültek ki, a művezetők viszont világiak voltak. Az utóbbiak közül Bernhard Weilhammer (1726–1730), Simon Thadeus Weichenberg (1731–1737), Becskereki Mihály (1739–1745), Andreas Fey (1739–1741, 1746–1747), valamint Josef Franz Kollmann (1768) neve ismeretes. A rend feloszlásakor

(1773) a nyomda jezsuita felügyelője a Metastasio-fordító Kereskényi Ádám volt, aki előzőleg a kassai jezsuita nyomdánál töltötte be ugyanazt a tiszteket. Az ugyanekkor felvett leltár szerint a nyomdának öt sajtója volt, de ebből kettő csupán képek levonására szolgált (nyilván rézmetszettek nyomására), volt is a nyomdában vagy háromszáz rézlemez. A nyomda antikva és kurzív betűkön kívül fraktúr, schwabacher és görög betűkkel is el volt látva. Teljes betűkészlete körülbelül 105 mázsát tett ki, 1331 forint értékben. Évi jövedelmét ezer forintra becsülték.⁸⁴⁹

A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati és a kassai, elsősorban a rend akadémiájának szükségleteit elégítette ki, főleg tankönyveket és disszertációkat nyomtatott, és emellett hitbuzgalmi műveket; megjelent a népszerű *Officium Rakoczinum* és *Xavéri Szent Ferenc élete*,⁸⁵⁰ mindkettőhöz rézmetszetű képek is tartoztak, amelyeknek lemezei még szerepeltek az 1774. évi leltárban.⁸⁵¹ Hivatalból évente kiadta az egyházi címtárat, és itt készültek a püspöki pásztorlevelek is.

A tipográfiát a piaristák is szívesen átvették volna, de végül a jezsuita rend feloszlását követően egyetemi nyomdaként, azaz Universitas nyomda néven dolgozott tovább 1774–1783 között. Bérelője a bécsi származású Josef Franz Kollmann volt. Kollmann 1775-ben meg is kezdte működését, s ugyanekkor könyvkereskedést is nyitott. Az általa az Universitas nyomdában nyomtatott könyveket csak saját nevével jelölte: „Typis Josephi Francisci Kollmann privil. Typographus et bibliopola”. A szerződésben megállapított tíz év után a katolikus egyházügyi bizottság is és a gubernium is azt javasolta, hogy bocsássák áruba a nyomdát. Kollmann idején a jól felszerelt és kedvező feltételekkel bérbe vett műhely hanyatlásnak indult. Előbb Hochmeister Márton szebeni nyomdász adott be ajánlatot, de vele nem jött létre megegyezés, és végül Batthyány Ignác erdélyi püspök vette meg 1783. november 20-án.

95. A kolozsvári püspöki nyomda fejlécei

849 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 9–26.

850 *Officium Rakoczinum seu officiosa...* (Claudiopoli 1737) lásd KNAPP Éva: *Officium Rákóczinum: az I. Rákóczi Ferencről...* 13. tétel.; A jezsuita rend feloszlása után felvett leltárról lásd FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története...* 88.

851 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 9–26.

A gyulafehérvári (károlyfehérvári) püspöki nyomda alapításával kapcsolatban többféle téves feltételezés is a köztudatba került, mintha a püspököknek Gyulafehérváron előbb lett volna nyomdája, mint hogy a kolozsvárit megvette volna, vagy mintha a kolozsvári nyomdát teljes egészében Gyulafehérvárra szállíttatta volna.

Ezzel szemben, ahogy azt a korabeli kolozsvári és gyulafehérvári kiadványok bizonyítják, a püspök a megvásárolt Kollmann-nyomdát kettéosztotta úgy, hogy két működőképes nyomda jöjjön létre, egyik felét Kolozsvárt hagyta, a másikat püspöki székhelyére, Gyulafehérvárra vitette, és annak vezetését Béla József szerzetesre bízta. Ezáltal nem szűnt meg a könyvkiadás Kolozsvárott sem, a két nyomda párhuzamosan működött, kettőjük közül a kolozsvári valamivel nagyobb kapacitással.⁸⁵²

Tehát nem szűnt meg a kolozsvári katolikus nyomdászat, mert 1783-tól kezdve tizenöt évig a városban maradt a felszerelés, és mint püspöki nyomda dolgozott tovább. Kiadványainak jellege nagyon hasonló az akadémiai nyomda vagy az Universitas nyomda kiadványaihoz, vagyis imádságoskönyvek, tézisek, egyházkormányzati munkák, egyházi címtárak szerepelnek a megjelent munkák sorában. A püspöki nyomdának 1794 után nem ismeretesek nyomtatványai. A használaton kívüli tipográfiát, amely időközben – Batthyány Ignác püspök halála után – újra egyesült a Gyulafehérvárra vitt felszereléssel, 1812-ben Bergai József kolozsvári katolikus akadémiai tanár vásárolta meg, aki azután 1829-ben eladta a katolikus líceumnak. A líceumnak egyébként 1809 óta volt nyomdája, amikor Martin Hochmeister kolozsvári műhelyét ennek a katolikus oktatási intézménynek ajándékozta.

Ezt a nyomdát 1815. július 28-án I. Ferenc király azzal a kiváltsággal ruházta fel, hogy az összes erdélyi római katolikus tanintézetben használt vagy ezután használandó tankönyveket kizárólagos joggal nyomathassa és árulhassa. Ez a lehetőség a nyomdának új lendületet adott. Mint-hogy nagyobb helyiségre volt szükség, 1821-től az akkori külső Torda utcában vásároltak telket, ahová a nyomdát elhelyezték. A nyomda igazgatója »Typographiae Lycei Director« címmel mindig az egyik bölcséletkari tanár volt, mellette világi nyomdavezetők működtek: 1831–1837 között Török István, aki előzőleg a református kollégiumi nyomda bérlője volt, őt Bartók Lukács „provisor et typi corrector” követte 1838-tól 1871-ig. 1835-ben a műhelyben négy szedő, öt nyomtató dolgozott, emellett a nyomdával kapcsolatban állt egy könyvesbolt és könyvkötő műhely.

A Lyceumi nyomdának 1832-től könyvnyomdája is volt. Erre ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint a nyomdára, vagyis kiadványait cenzúrázni kellett, és belőlük két példányt Bécsbe, az udvari kancelláriához kellett felküldeni.

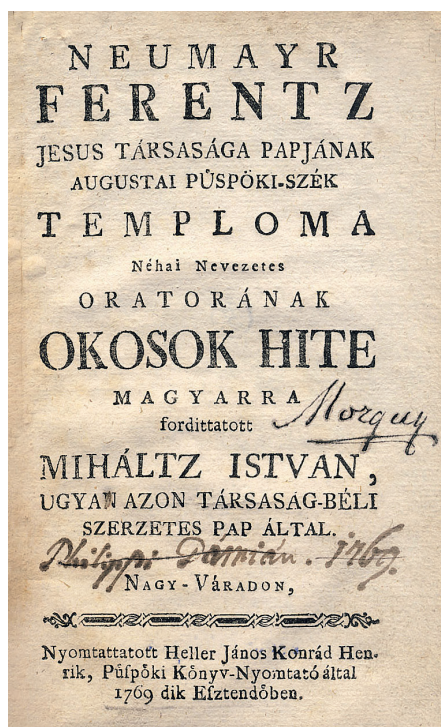
Említésre érdemes epizódja a kolozsvári nyomdászatnak, hogy 1849. február 5-én a Debrecenbe költözött magyar kormány a Lyceumi nyomda egy részét és a református kollégiumi nyomda egy részét is Debrecenbe szállíttatta, személyzettel együtt. A függetlenségi nyilatkozatot is az átköltöztetett nyomda adta ki a következő impresszummal: »Nyomatik a Kolozsvárról ideiglenesen Debreczenben áttett nyomdában.« Az átvitt felszerelés csak akkor került vissza, amikor a kormány Buda elfoglalásával megint Pestre költözött; tehát 1849. június hó elején.

⁸⁵² V. ECSÉDY Judit: *Batthyány Ignác erdélyi püspök nyomdája, a gyulafehérvári Püspöki nyomda (1785–1798) = Ezeréves múltunk... 80–92.*

Az évtizedekig haszonnal működő Lyceumi nyomda az 1870-es években kezdett hanyatlani, majd 1883-ban megszűnt.

A NAGYVÁRADI szemináriumi nyomda 1745–1804

A nagyváradi szemináriumi nyomda Csáky Miklós püspök kezdeményezésére alakult.⁸⁵³ A Sopronból távozó és átmenetileg Komáromban dolgozó Johann Nikolaus Schmidet hívta meg püspöki székhelyére nyomdásznak. Ő elfogadta a püspök meghívását, és felszerelésével útra kelt Nagyvárad felé. E költözködés 1740 nyarán zajlott, útközben azonban, még mielőtt Nagyváradot elérte volna, a tipográfus meghalt.⁸⁵⁴ A püspököt augusztusban érte el a nyomdász halálhíre, és minden eszközzel azon volt, hogy annak özvegyét a tipográfiával együtt maradásra bírja. Többfelé is próbálkozott a meghalt mester helyett újat szerződtetni. Mégis, a nyomda tervének megszületésétől öt évnek kellett eltelnie, amíg a szemináriumi nyomda valóban dolgozni kezdhetett, méghozzá a Schmidtől ismert komáromi (korábban soproni) készlettel. Kállai Ger-

96. A nagyváradi szemináriumi nyomda egyik kiadványa

⁸⁵³ A nagyváradi szemináriumi nyomda történetéről, kiadványairól és nyomdafelszereléséről lásd Emődi András: *A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804*. Nagyvárad – Budapest, 2004. és uő: *Újabb adatok a nagyváradi Szemináriumi Nyomda történetéhez = Erdélyi Múzeum* (Kolozsvár), 2008/1–2. 89–94. uő: *Vételi ajánlatok a nagyváradi szemináriumi nyomdára 1786 után = Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. 69–73.

⁸⁵⁴ SZELESTEI N. László: *Adatok a nagyváradi szemináriumi nyomda történetéhez = MKsz* 1992. 275–284.

gely, az első nagyvárad (később debreceni) nyomdász 1745-ben, Becskereki Mihály pedig 1746-tól 1755-ig ezzel a szinte változatlanul hagyott felszereléssel dolgozott,⁸⁵⁵ mindössze előzőleg megtisztította a rozsdától, hiszen 1740 és 1745 között használatlanul állt. (Becskereki előbb Kolozsvárott, majd Nagyvárad után Balázsfalván volt nyomdász.) Csáky püspök nemcsak nyomdáról, hanem a nyomda szükségleteit ellátó papírmalomról is szeretett volna gondoskodni, erre utal 1743–1745. évi papírmalom-alapítási kísérlete.⁸⁵⁶

1755 és 1761 között nem üzemelt a nyomda, viszont 1761-ben sor került felfrissítésére a következő mester, Josef Wolff idejében. Kiadványait az 1761–1766-os évekből ismerjük. A nyomdászt Patachich Ádám püspök a kassai jezsuiták officinájából hívta Nagyváradra. Wolff a püspök megbízásából és költségével az új magyar és latin betűkészletet Bécsből hozatta. 1767-ben Nagybányára távozott, ott akarván új nyomdát felállítani, ez a terve azonban nem valósult meg. Wolffot Nagyváradon Johann Heinrich Heller követte, de ő már 1769-ben meghalt. Miller Jakab Ferdinánd a nagyváradai nyomdásztól írva egy Csákvári nevű debreceni nyomdászt is említ, aki 1757-ben dolgozott volna Váradon, ezt azonban egyelőre nem támasztják alá adatok.

A nagyváradai szemináriumi nyomda fénykorát Bálent Ignác János nyomdász idején élte, aki 1771–1786 között vezette a műhelyt. Egerből jött Nagyváradra, de a mesterséget ő is a kassai jezsuitáknál tanulta.⁸⁵⁷ Több nyelven tudó, szorgalmas nyomdász volt. Megérkezésekor a betűket ömlesztve találta zsákokban a padlón. Bálent feleségével, fiával és lányával egy hét alatt annyit nyomtatott, amennyit elődei három hónap alatt sem. A szerzőknek sokat segített azzal, hogy a nyomdai korrektúrát mindig maga végezte, nem hagyott hibákat a szövegben. Gánóczi Antal kanonok saját műveinek kinyomtatásához új latin és görög betűket hozatott, ez alkalommal is Bécsből, azokat azután a szemináriumi nyomdának adományozta. Gánóczi, Simonchicz Imre, Miller Jakab Ferdinánd és mások műveinek kinyomtatása eleinte bőven adott munkát Bálentnek. Később azonban már alig kapott új megrendelést, 1786-ban elhagyta Nagyváradot, és a pesti Trattner-nyomdában vállalt korrektorságot.⁸⁵⁸

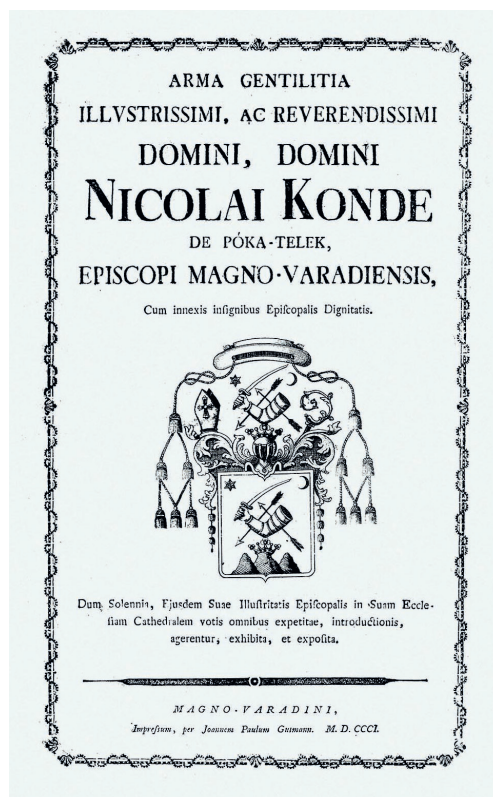
Már ekkor többen ajánlkoztak Pestről és Pozsonyból is, részben bérlőnek, részben vevőnek. Bálent maga is megvette volna, de a püspökség ekkor még a bérlet mellett döntött, és erre 1786 tavaszán a pesti Eitzenberger Ferencet választották, aki addig a nagykárolyi nyomda vezetője volt (1778–1782), és egyben a pesti Eitzenberger-nyomda tulajdonosának, Ferenc Antalnak fia. Váradon 1786 és 1787 között, tizenegy évig működött változatlan felszereléssel. Ez már a szemináriumi nyomda hanyatló korszaka. 1798-ban a pozsonyi evangélikus Guttmann János

855 V. ECESEDY Judit: *Egy komáromi nyomdász 1740-ből...* = MKsz 1992. 270–274.

856 EMÓDI András: *Csáky Miklós nagyváradai püspök papírmalom alapítási kísérlete 1743–1745-ben = Könyvek által a világ...* Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. 145–153.; uő: *Nagyváradai könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből.* Nagyvárad, 2011.

857 GULYÁS Pál szerint (*A könyv sorsa... II.* 231–232.) viszont Bálent Ignác 1786-ban, amikor a váradai nyomda megvételére ajánlkozott, magát a pesti Trattner Mátyás „sodalis”-ának nevezte.

858 NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradai nyomdászat története II* = MKsz 1901. 364–386. és EMÓDI András: *A katolikus papnevelde (szeminárium) nyomdájának hat évtizede 1740/1744–1804 = Typográfia régtől fogva...* 49–82.; EMÓDI András: *Nagyváradai könyves kalászat = Crescit eundo...* 75–86.

97. Nagyvárad nyomtatvány a szemináriumi nyomda bérlőjétől, Gutmanntól (1801)

Pál könyvkötő vette bérbe a nyomdát, majd 1802-ben felmondta a bérletet. Az utolsó bérlő a váci nyomda vezetője, Anton Gottlieb (Máramarosi) volt 1802–1803-ban.

A papnevelde folyamatosan foglalkozott a nyomda végleges eladásának gondolatával. Többen is ajánlkoztak: 1800 augusztusában Redlitz Mihály, Landerer kassai segédje, majd 1802 őszén Szigethy Mihály, a debreceni városi nyomda vezetője. Szigethy bérlői szándékát ahhoz kötötte, hogy a szeminárium szerezze be a szükséges új betűkészletet, amitől azonban elzárkóztak. Jelentkezett Anton Gottlieb (Máramarosi) is, aki előbb 1803-ban bérlőként vállalta a tipográfia saját költségén való felszerelését, majd 1804-ben meg is vásárolta ezer forintért.

Gottlieb igen tevékeny, képzett nyomdász volt. 1782 óta Vácott működött könyvkiadóként, majd nyomdatulajdonosként. Vezetése alatt a váci tipográfia a korszak egyik legtermékenyebb nyomdája volt. Ezt több mint negyven évig vezette, 1823-ig, és időközben 1806-ban Máramarosszigeten is felállította sajtóját.

Várad nyomdáját Gottlieb Antal 1808-ban adta el faktorának, Tichy Jánosnak, a 19. század várad nyomdászatában meghatározó szerepet játszó nyomdászdinasztia első tagjának. Ekkorra azonban már (1806-tól) Szigethy Mihály, a Diószegről Váradra hozott Medgyesi-nyomda megvételével és üzembe helyezésével komoly konkurenciát jelentett. Váradon ekkortól működik – első ízben – két nyomda egy időben.

A hazai nyomdák közötti összefüggések miatt érdemes megemlíteni, hogy az egyik, 1788-ban már agyonhasznált sajtóra rávésett régi név azt tanúsította, hogy az a lőcsei Brewer-

nyomdáé volt. Arról, hogy mikor kerülhetett a sajtó Nagyváradra, nem tudni. Az azonban bizonyos, hogy ez a sajtó nem azonos az 1668-as évszámot viselő másik lőcsei nyomtatópréssel, amelyet 1844-ig használtak a nagykárolyi nyomdában.

A BALÁZSFALVI görögkatolikus érseki nyomda 1747–1830 (1948)

A balázsfalvi érseki nyomda alapját a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomdától vásárolt cirill betűs felszerelés alapozta meg. (Nevét váltakozva szemináriumi nyomda vagy érseki nyomdaként jelölte kiadványain.) A vétel 1744–1746-ban történt, majd a Balázsfalvára hozott betűkészletet⁸⁵⁹ és sajtót Petru Pavel Aaron püspök még 1747-ben használható állapotba tette, és a könyvnyomtatás már ekkor megindult. Első nyomdásza Dimitrie Pandovici (1747) volt, a következő, akinek neve fennmaradt, Vasile Constandin (1751). A püspök mint termékeny egyházi író, személyesen is érdekelt volt az erdélyi román könyvkiadás felélesztésében. Ezzel a kérdéssel püspöki kinevezését követően, már 1752–1754-ig tartó bécsi tartózkodása idején foglalkozott. Hazatérve Balázsfalván az iskolák létesítése mellett a nyomda korszerűsítését tekintette legsürgősebb feladatának.⁸⁶⁰ Aaron püspök a nyomda és a könyvkiadás ügyében felhasználta az 1744. évi törvénycikkeket, amelyek kimondták a Rómával egyesült keleti rítusú egyháznak a római katolikussal való egyenrangúságát.

Mint ahogy maga is, és szintén tudós hajlamú vikáriusa, Geronte Cotorea is egykor a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanult, ismerték az ottani nyomda szervezetét, és ezt építették ki Balázsfalván.⁸⁶¹ A tipográfia élére Cotorea került. Aaron püspök jelentősége a balázsfalvi műhely történetében abban áll, hogy a műhelyt a korabeli erdélyi nyomdászat színvonalára emelte. Ehhez felhasználta mindazt, ami a korábbi helyi fejlődésből számára hasznosítható volt, elsősorban a betűmetszés és öntés területén.

1755-ben Páldi Székely Istvánnal a nyomda régi matricáiból új cirill betűket öntetett a koptok helyett.⁸⁶² Az officinába meghívta nyomdavezetőként Becskereki Mihályt (1756–1757), a nagyváradi római katolikus püspöki szeminárium nyomdájának vezetőjét, aki azt megelőzően a jezsuiták kolozsvári officináját vezette. Becskereki ugyan 1758-ban meghalt, de meglehet, hogy az ő környezetéből került ki a Tekeld (Sibianul) Péter nevű nyomdász, aki 1759-től 1761-ig volt a műhely faktora. A nyomdának 1768-ban kelt királyi kiváltságlevele is volt.

A fejlesztés újabb állomását a nyomda latin betűkkel való felszerelése jelentette. A római katolikusokkal való szövetség ápolása céljából a püspöknek fontos érdekei fűződtek a latin nyelvű

859 A korábbi feltételezések szerint a gyulafehérvári cirill betűk kerültek volna oda. JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei = Űő: Írás, könyv, értelmiség...* 252. és Eva MÁRZA: *Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702*. Sibiu, 1998, 111–114. is ezen az állásponton van. Cornel TATAI-BALTĂ viszont nem talált azonosságot a gyulafehérvári és a balázsfalvi cirill betűk és díszek között, lásd TATAI-BALTĂ, Cornel: *Gravorii în lemn de la Blaj, 1750–1830*. Blaj, 1995.

860 JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda...* 252–256.

861 A legújabb összefoglalás a balázsfalvi nyomdáról: MIRCEA, Gabriela: *Tipografia din Blaj în anii 1747–1830*. Alba Iulia, 2008.

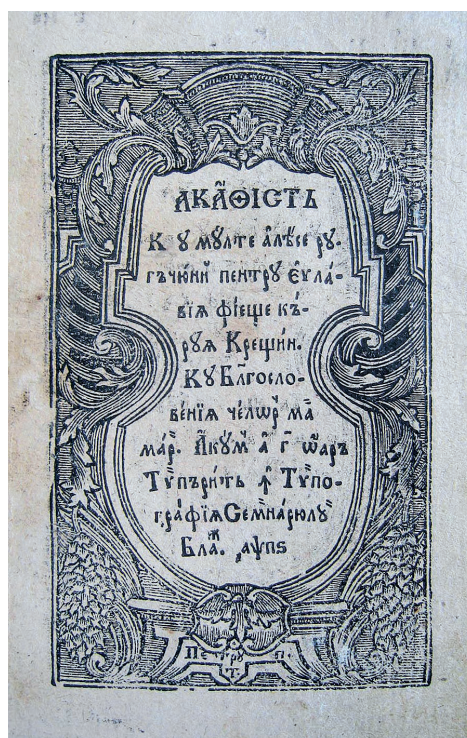
862 Ezek szerint a Kolozsvárról vásárolt cirill betűkhöz matricák is tartoztak.

könyvkiadás meghonosításához a románok körében. Erre a feladatra ismét Páldi Székely kapott megbízást, aki 1756-ban latin betűkkel látta el a balázsfalvi nyomdát, mégpedig Tótfalusi Kis Miklósnak a kolozsvári református kollégium tulajdonában lévő matricáiból öntve a betűket.

Az igények és a színvonal emelkedését mutatja, hogy nagyjából egyidejűleg a latin típusok készíttetésével, Aaron püspök teljesen új cirill betűpatricák metszését is megrendelte Páldi Székelynél, akiről Erdély-szerte ismert volt, hogy Leidenben és Utrechtben a betűtervezést és -metszést egyaránt kitanulta. Ez a munka lassan haladt, de azért 1763-ban használatba vették a teljesen új típusokat. Páldi Székely egyúttal tanítványokat is nevelt, hogy a balázsfalvi nyomdában a képzett nyomdászok utánpótlását biztosítsa. Tanítványai közül Endrédi János neve ismeretes, akit a könyvnyomtatáson kívül megtanított a fába, rézbe, acélba való metszésre, sőt hangjegyekhez és görög betűkhöz is készíttetett vele bélyegzőket. Különlegesen szép metszetei az *Octoih*⁸⁶³ című szerkönyv 1783-as kiadásában, a *Molitvenic*⁸⁶⁴ 1784-es kiadásában láthatók, de debreceni tartózkodása alatt készített orvosi könyvillusztrációi is kiváló színvonalúak.⁸⁶⁵

Páldi Székely továbbra is kapcsolatban maradt a balázsfalvi nyomdával, mert 1763–1764 telén újra betűket öntött Balázsfalva részére, majd 1767-ben a megkopott betűket szintén ő javíttatta meg tanítványával, Beregszászi Péterrel. A nyomdavezető Endrédi távozása után a korábban is ott dolgozó havasalföldi, rimnici nyomdászok vették át az ekkorra már teljesen kor-

98. Balázsfalvi román nyelvű, cirill betűs könyv címlapja fametszetű kerettel

863 BRV IV 179 = PETRIK V 358

864 BRV II 475 és IV 475

865 CRANTZ, H. N. J.: *Bába mestersége tanító könyv* (Debrecen 1766) = PETRIK I 447

szerű balázsfalvi nyomda vezetését. A nyomda virágkora az 1765 és 1784 közötti két évtized, nagyjából Grigorie Maior püspökségének ideje. Ezen belül az 1773-as évektől a nyomda a felvilágosodás áramlatába is bekapcsolódott.

Balázsfalván jött létre az erdélyi román fametszés legfontosabb központja. A balázsfalvi görögkatolikus nyomda különlegessége a kiadványaikat díszítő számos fametszet. Ezek a nyomdában dolgozó fametszők művei, itt ugyanis a nyomdászok nagy része a metszéshez is értett. Az ortodox egyház liturgikus könyveinek hagyományos díszítésmódját részben átvették, részben korszerűbb ornamentikával és illusztrációkkal helyettesítették. A helyi fametszők – akik gyakran nyomdászok is voltak – általában monogramjukkal vagy nevükkel is jelölték munkáikat, ezért fametszeteik a díszes kiállítású nyomtatványokban jól azonosíthatók: így Vlăicu, Sandul, tipográfus, Dimitrie Finta (1787–1800), a már említett Endrédi János (Diaconul Ioanichie) és Petru Rîmnicianul (1765–1777) munkái.⁸⁶⁶ Nagy tehetséggel és rendkívüli energiával dolgoztak az egyházi könyveken, illusztrációkat, címlapokat, fejléceket és más díszítéseket készítettek. Egy 1787-es adat szerint a nyomdának akkor 92 fametszete volt.

Mária Terézia 1767-ben vizsgálatot rendelt el a balázsfalvi nyomda állapotáról és a kinyomtatott könyvek jellegéről. A hivatalos jelentés szerint a nyomdában két sajtó volt, új betűket akkor is öntettek Balázsfalván, és olyan könyveket nyomtattak, amelyekre a görögkatolikus román papságnak szüksége volt, vagyis breviáriumokat, agendákat, kátékat és liturgikus könyveket. Itt készültek a katonai szabályzatok román nyelvű kiadásai, mindezeket a román püspök vizsgálta meg előzőleg. Minthogy az erdélyi katonai kormányzó és a jezsuita teológiai tanár által készített jelentés egyértelműen a balázsfalvi nyomda hasznossága mellett foglalt állást, a királynő a nyomda fennmaradását kívánatosnak tartotta, sőt, hogy jobban gyarapodjék, a jövőben megtiltotta, hogy olyan könyveket, amelyeket itt is ki tudnak nyomtatni, más tartományból hozzanak be. A nyomtatandó könyvek vizsgálatával kapcsolatban úgy határozott, hogy a teológiai könyveket a fogarasi püspök, a politikaiakat az erdélyi főkormányzó ellenőrizze.⁸⁶⁷ Az erdélyi románság számára a román könyvek nyomtatásának joga tehát a balázsfalvi püspöki nyomdát illette, de ugyanezt a jogot Schobeln brassói nyomdatulajdonos is követelte magának.⁸⁶⁸

A nyomdára vonatkozó korabeli feljegyzéseknek köszönhetően fogalmat alkothatunk a műhelyben folyó munkáról, ismerjük a nyomda alkalmazottainak nevét, a kiadványok példányszámát. Amikor a nyomda egyik legnagyobb teljesítménye, Samuel Micu (Klein) *Bibliája* 1795-ben megjelent, annak nyomdása Huszi István (1787–1800), Dimitrie Finta és Gheorg Bistra volt (1795–1800), ez utóbbi egyúttal betűöntő is volt. Ugyancsak betűöntőként ott dolgozott még Theodor Todi, és szedőként Szócs János, Moldován János és Almási József, további alkalmazott volt Paul Iclozan. Ezt a bibliát 1350 példányban nyomták.

Bár a nyomtatás intenzíven folytatódott az 1785–1830-as években is, de Ioan Bob püspöksége idején a nyomda kiadási politikájában többször változás történt, ami a kiadványok jellegé-

866 A balázsfalvi nyomdához kapcsolódó fametsző-tevékenységről lásd TATAI-BALTĂ, Cornel: *Gravorii în lemn de la Blaj... és űő: Pagini de artă Românească*, Blaj, 1998.

867 JAKÓ Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda...* 252–256.

868 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 13–16, 23–24.

ben, számában is megmutatkozott. De a rövid válságok ellenére is a nyomda sajátossága megmaradt: ez volt az egyetlen hivatalos, egyházi, görögkatolikus püspöki nyomda.

A 18. század derekán alapított balázsfalvi püspöki nyomda még a 20. században is dolgozott, egészen az 1948. évi államosításig.

Az ESZÉKI ferences nyomda 1748–1773

Az első eszéki nyomdát a ferencesek alapították, akiknek már 1735-ben kolostoruk volt Eszéken. A nyomda 1748-ban kezdett dolgozni. A néhány horvát nyelvű nyomtatvány mellett többségükben latin munkák: oktatással kapcsolatos füzetek, vizsgatételek, néhány alkalmi nyomtatvány jelent meg. A kis teljesítményű eszéki ferences nyomda kizárólag a helyi igények számára dolgozott. Utolsó kiadványai 1773-ból valók, majd a nyomdát Johann Martin Diwalt vette meg.⁸⁶⁹

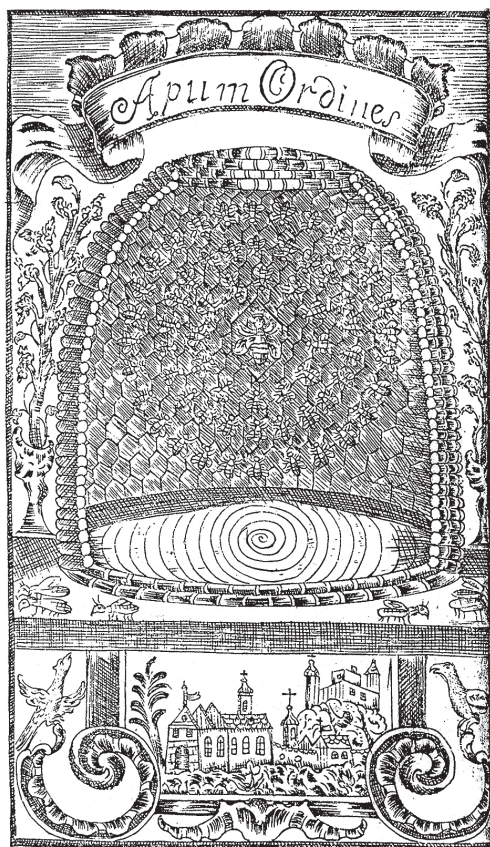
Az EGRI Royer-nyomda 1755–1758, Bauer-nyomda 1759–1766 és a püspöki (1804-től érseki) Lyceumi nyomda 1766–1830 (1949)

Az első nyomda Barkóczy Ferenc püspök kezdeményezésére és az ő segítségével 1755-ben létesült Egerben. Ugyanakkor szervezte újra a magasabb szintű papi képzés céljait szolgáló filozófiai iskolát is, a schola episcopalist. Barkóczy egész életfelfogása, törekvései, mecénási hajlamai, továbbá a hatalmas, az egész Északkelet-Magyarországot magában foglaló egri püspökség könyv iránti igényei elkerülhetlenné tették nyomda felállítását az egyházmegye központjában, Egerben. Barkóczyt 1745-ben nevezték ki egri püspökké, 1761-ben az egyetemes tanulmányi ügyek országos felügyelője lett, hatásköre a teljes iskolai hálózatra kiterjedt, és hozzá tartozott a könyvcenzúra is.

Ebben az időben Magyarországon – az erdélyieket nem számítva – mindössze nyolc városban folyt folyamatos könyvtermelés, mégpedig Budán, Debrecenben, Győrött, Kassán, Nagyszombatban, Nagykárolyban, Pozsonyban és Sopronban. Ezek közül is csupán Kassa és Nagykároly esett az egri püspökség területére. (A nagykárolyi nyomda az egrivel egy időben létesült, ennek is 1755-ből származnak első kiadványai.) A kassai jezsuita nyomda megléte nem pótolta az Egerben alapítandó nyomdát. Barkóczy számára egyébként is elfogadhatatlan volt, hogy a kassai nyomdában a jezsuiták püspöki cenzúra nélkül adtak ki több olyan teológiai munkát, amelyeknek ellenőrzési joga őt illette volna.⁸⁷⁰

869 MALBASA, Marija: *Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stojeću = Vjestnik bibliotekara Hrvatske*, 1981. 107–117.

870 IVÁNYI Sándor: *Az egri püspöki nyomda a 18. században = Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*. Eger, 1993. 251–257.; VERÓK Attila: *Az Érseki Líceumi Nyomda = Az egri Domus Universitatis és Liceum: oktatás, tudomány, művészet 1763–2013*. Szerk.: CZEGLÉCI László, HAUSER Zoltán, LÖFFLER Erzsébet, NAGY József, PETERCSÁK Tivadar. Eger, 2013. 191–202.; *Az egri nyomdászat és könyvkiadás legújabb összefoglalása*: MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila: *A könyvkiadó Egri Lyceum. Történet és kiadványjegyzék I. köt.: 1755–1852, II. köt.: 1853–1949*. Budapest–Eger, 2017.; VERÓK Attila: *Eszterházy Károly és egri nyomdája: Karol Eszterházy a jeho tlačiareň v Jágri = Az Eszterházyak frankói ifjabb ága – Mladšia frankovská línia Esterházyovcov*. Szerk. STREŠŇÁK Gábor. Senec, 2017. 402–429.

99. Méhészeti illusztráció az egi nyomdából

Franz Anton Royer személyében megtalálta a nyomda vezetéséhez szükséges szakembert is. A pozsonyi nyomdaalapító Royer fiát Barkóczy még pozsonyi prépost korából ismerhette, amikor ő is egyik megbízója volt a nyomdának. Franz Anton Royer 1750-ben eladta pozsonyi nyomdáját unokatestvérének, Johann Michael Landerernek, maga pedig valószínűleg már ekkor elhagyta Pozsonyt, bár nevével legközelebb csak 1755. évi egi nyomtatványokon találkozni.

A tipográfia Royer tulajdona volt. A fennmaradt kiadványok arra vallanak, hogy nem teljesen új, de nem is elhasznált nyomdafelszerelést vásárolt, bizonyára a pozsonyi nyomda eladásából származó tőkéjéből. A pozsonyi officináért nővérei részének kifizetése és a tartozások levonása után mindössze ezerötven forintot kapott kézhez. Valószínű tehát, hogy már a vásárlást is csak Barkóczy anyagi segítsége, kölcsöne tette lehetővé. Még többet jelenthetett Royernek Barkóczy pártfogása, és az, hogy püspöki könyvnyomtatónak címezhetette magát. Hogy mennyire hatékony volt ez a pártfogás, az abból is látható, hogy Royer királyi privilégium, szabadalomlevél nélkül nyomtatott Egerben.

A városban Barkóczy Ferenc püspöksége idején létesült nyomda egészen új lehetőségeket teremtett a város művelődése számára, amelyek célja az volt, hogy a tekintélyesebb klasszikus, keresztény és humanista szerzők munkáin kívül a helyi szerzők is publikálhassák írásaikat. A püspök nyomdaalapításával ugyanakkor Kassa és a kassai jezsuiták konkurenciája lett. Eger városát ugyanis mindaddig a kassai jezsuita akadémia látta el elsődlegesen nyomtatványokkal.

Barkóczy csak 1760. január 6-án kért a királynőtől privilégiumot, de nem az Egerben már évek óta működő nyomda tulajdonosa, hanem a maga és püspök utódai számára. A privilégiumot nagyon gyorsan, ugyanebben a hónapban meg is kapta.

Royer azonban már 1758 végén bérbe adta (vagy talán eladta) a nyomdát sógorának, Karl Josef Bauernak, maga pedig eltűnt Egerből. Úgy látszik, Royer más irányban is próbálkozott, mert 1760-ban a helytartótanácsához folyamodott egy Nagyszombatban létesítendő nyomda ügyében. Kérését azonban az Egyetemi nyomda ellenállása miatt elutasították. Royer távozása után, 1758 legvégén Bauer került az egri nyomda élére. Bauer Regensburgból vándorolt be Pozsonyba, ahol Royer műhelyében dolgozott, majd feleségül vette Royer leányát, Anna Máriát. Szakképzett nyomdászként vezette tovább a műhelyt apósa halála után, de amikor Landerer vette meg a nyomdát, követte Franz Anton Royert Egerbe. A Royer-nyomdának itt is ő a faktora, egészen 1758 végéig, amikor egy alkalmi nyomtatványon már mint püspöki tipográfus szerepel neve. 1761-ig az egész Royer-féle nyomda az ő keze alatt volt, az ő impresszumával dolgozott. Ekkor azonban Royer – bizonyára nagyszombati nyomdaalapítási próbálkozásának sikertelensége után – a felszerelés felét magával vitte új vállalkozásának színhelyére, Esztergomba.⁸⁷¹ Valószínűleg maga az esztergomi érsekké lett Barkóczy is ellenezte a műhelynek Egerből történő teljes elköltözést; nem akarta, hogy régi székhelye nyomda nélkül maradjon.

Bauer egyébként a megfeleztet nyomdakészlettel is jól dolgozott, a kiadványok tipográfiai színvonala nem süllyedt, sőt egy darabig a kiadványok száma is emelkedett. Amint már Pozsonyban is bebizonyította, a nyomdász mesterséghez kiválóan értett, de üzletembernek kevésbé volt jó. Egyre több kölcsönt vett fel, magának a püspöki iskolának is nagy összeggel tartozott.

A Barkóczyt követő egri püspököknek, Esterházy Károlynak mindinkább szüksége volt jól és eredményesen működő nyomdára. Elhatározta tehát, hogy átveszi Bauertől, és szervezeti-
leg a püspöki iskolához csatolja. 1765-ben a budai Leopold Franz Landererrel leltárt készített. Eszerint a nyomda értéke a krúdában elfekvő készlettel együtt 5523 forint, Bauer adóssága majdnem ugyanennyi. A különbséget Esterházy kifizette Bauernak azzal az ajánlattal, hogy ha akar, mint faktor továbbra is a nyomdánál dolgozhat, amelyet azonban Bauer nem fogadott el. A nyomda vezetését tehát a püspök nem őrá, hanem Stanczel József szemináriumi vicerektorra bízta.

Bauer nyomdája 1766 májusában jogilag a püspöki iskola tulajdonába ment át. Faktora egy ideig nem volt a nyomdának, egészen 1769-ig, amikor Egerbe hívták Ambró Ferencet, a későbbi váci nyomdászt. Keze alatt öt nyomdász és egy-két inas dolgozott. Ez a legmagasabb munkáslétszám az egri nyomda 18. századi életében. Ambró azonban nem sokáig maradt Egerben, mert hamarosan felállította saját nyomdáját Vácott (1772). Valószínűleg Budáról jött Egerbe, ahol előzőleg Catharina Landerer segédje volt. Az viszont bizonyos, hogy mielőtt nyomdáját Vácott felállította volna, az egri nyomda faktora volt. 1767 és 1771 között itt dolgozott collectorként Bálent Ignác János is, aki azután a nagyváradi szemináriumi nyomda vezetője lett (1771 és 1786 között).

---

⁸⁷¹ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata 1763–1849 = Esztergom évlapjai – Annales Strigoniensis* –, 1988. 248–250.

1774-től a Líceum monumentális épületében működött a püspöki nyomda. Az egri nyomdát az egri egyházmegye papjai vezették prefektusként. 1794-ben Esterházy püspök újra civil nyomdász szakember vezetésére bízta a műhelyt: Gyalogai Ignácra, aki néhány év óta már faktorként dolgozott a nyomdában. Amikor azonban az egyházmegye érseki rangra emelkedett (1804), ismét papi előljáró prefektusokat neveztek ki. Direktorként 1814-től Nováky József, 1824-től Frimm János működött.

A nyomda 1774-ben már az időközben felépült Líceum földszintjén, három helyiségben kapott otthont. Bár az egri nyomda nem tartozott a legnagyobbak közé, folyamatos, egyenletes működése során a 18. században közel nyolcszáz kiadványt bocsátott ki.

Kiadványaikról rendszeresen tájékoztattak az egri egyházi címjegyzékekhez csatolt könyvkatalógusok. Tizenkilenc ilyen katalógust ismerünk az 1761 és 1813 közötti időszakból.

1804-ben a „Püspöki Lyceumi Nyomda” megjelölést felváltja az „Érseki Lyceumi Nyomda” megnevezés a könyveken. Az első egri érsek, Fuchs Xavér Ferenc canonica visitatiója 1805-ben kiterjedt a nyomdára is. Innen tudjuk, hogy ekkor a nyomdának három sajtója volt, és bőséges betűkészlete, köztük görög, héber betűi is. Minden jel arra mutat, hogy ezzel a felszereléssel dolgozott a tipográfia 1761 óta: csupán kevéssel azután, hogy a püspöki iskola birtokába került, 1768-ban történt némi felújítás a betűkészletben, az első egri érsek segítségével. A nyomdában 1804-ben három sajtó volt, az egyik javításra szorult (ez lehetett a legrégebbi). További adatokat tudunk meg a nyomda felszereléséről egy 1827-es feljegyzés alapján, amikor is két sajtó működött és a nyomda szép új betűkkel dolgozott.

Több kiadványa is Barkóczy Ferenc költségével jelent meg, mint *Cato Jó erkölcsre oktató versei* magyarul,⁸⁷² amely azután más nyomdában is több kiadást ért meg. Nagy sikere volt a nyomda másik, korai kiadványának is, Giuseppe Prola *Örök élet napja* című művének Rusnai Lőrinc minorita fordításában, amely három 18. századi egri kiadása után 1789-ben Kolozsvárra is megjelent (1756, 1757).⁸⁷³ A későbbi egri püspök, Esterházy Károly ugyancsak nagylelkű pártfogója volt a hitbuzgalmi könyvek megjelentetésének. Az ő költségével jelent meg többek között Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című népszerű könyve (1767).⁸⁷⁴ A korabeli Eger legkiemelkedőbb historikusának, Ambrosovszky Mihálynak 1756–1760 között négy könyvét adta ki a nyomda.⁸⁷⁵ A későbbi időszakban kiemelkedően sok kiadást megért könyvként tarthatjuk számon Tárkányi Béla egri kanonok *Lelki manna* című imádságos- és énekeskönyvét. A teológiai művek között nagy terjedelmű munkák is megjelentek, köztük a sztoicizmus és a felvilágosodott reformkatolicizmus jegyében fogant alkotások is. Emellett a mindegyre erősödő magyar nyelvűség jellemezte a nyomda kiadványait.

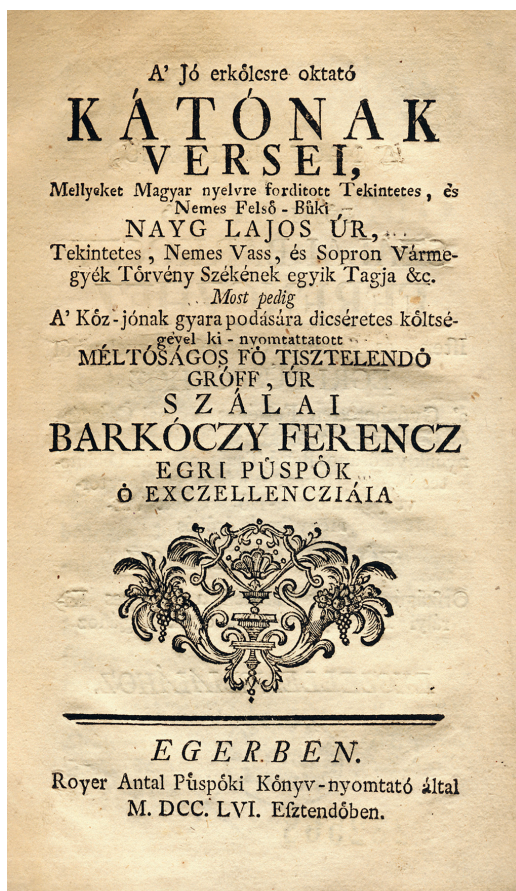
Ennek egyik oka, hogy az 19. század közepére megszűnnek az addig sűrűn megjelenő, és a felsőfokú oktatás velejárájaként kinyomtatott latin vizsgatézisek. Érdekes viszont, hogy

872 PETRIK II 347

873 PETRIK III 147, V 411

874 PETRIK II 347, PETRIK V 411 és PETRIK II 823

875 PETRIK I 64–65 – A 18. századi egri nyomtatványok tartalmi értékelését lásd BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc és egri nyomdája = Hevesi Szemle*, 1973. 39–40.

100. A Cato-mű kiadásának költségeit Barkóczi Ferenc püspök viselte.
Szövegkezdő dísz és záródísz a kötetből

1833-tól évente rendszeresen három latin nyelvű sematizmus is megjelent: az egrin kívül a szatmári és a minorita ferences is.

Úgy látszik, hogy a püspöki (érseki) székhelyen működő nyomdák kiadványaiban az egyházi és világi szinte azonos arányú, akár a püspökség tulajdona a nyomda, akár magánszemélyé. Ugyanúgy nyomtatott a város számára világi műveket a püspöki nyomda is, ahogy a magánvállalkozás a püspökség és az egyházmegye számára – ez a helyzet akkor, ha a városban egyetlen nyomda van. Egerben hosszú ideig az érseki Lyceumi nyomda volt az egyetlen (amely egyébként 1863-tól a Szent István Társulattal működött együtt), és csak 1878-ban létesített Kohn Vilmos a városban egy második nyomdát.

Változatos díszítéssel és kiváló betűanyaggal ellátott igényes kiállítású nyomtatványai a század második felének egyik legkiválóbban vezetett műhelyének mutatják, amelynek szerte az országban voltak könyvkereskedelmi lerakatai, ahol kiadványait terjesztették. Ez a 18. századi alapítású katolikus nyomda még a 20. században is működött, egészen az államosításig (1949).

A SZAKOLCAI jezsuita nyomda (1759?)–1760

A 18. századot megelőzően Szakolcán nem működött nyomda. A jezsuiták ideérkezésüket követően 1759 táján létesítették a város első nyomdáját a Vay-féle házban. A nyomda a helyi és a környékbeli iskolák számára dolgozhatott, de munkásságából egyetlen nyomtatvány sem ismeretes mostanáig. A jezsuiták 1760-ban eladták Jakob Sulcnak, aki részben a rend számára dolgozott, részben mint városi nyomdász tevékenykedett.⁸⁷⁶

Az ESZTERGOMI Royer-nyomda 1763–1765

Az érsekségnek Nagyszombatból való visszaköltöztetése 1683-tól, Esztergom töröktől való visszafoglalásától lett elvben időszerű. A magyar rendek is sürgették visszaköltözését, de megvalósítására csak akkor került sor, amikor 1761-ben Barkóczy Ferenc egri püspököt nevezték ki esztergomi érsekké. Még abban az évben megkezdte az ezzel kapcsolatos munkát. Az egyház visszakapta a Várhegyet a katonaságtól, megkezdődtek a tereprendezési munkálatok a székes-

101. Nyomdai cifrák különféle funkcióban egy esztergomi nyomtatványon

⁸⁷⁶ A szakolcai nyomdászatról összefoglalóan lásd SPETKO, Josef: *Dejiny Skarniclovskej knihtlačiarne v Skalici*. Martin, 1958.

egyház romjai körül. Nagyszabású építkezési terveit 1765-ben bekövetkezett halála megakadályozta, és mindössze egy kis templom épült fel a Várhegyen, az érsekség pedig több mint félszázad múlva, 1820-ban foglalhatta csak el újból régi helyét.

Barkóczy Ferenc érsekké való kinevezésével kezdődött meg Esztergom nyomdászatának a története is. A nyomda létrehozását nyilván ugyanazok a célok indokolták, amelyek korábban az ugyancsak általa szorgalmazott egri tipográfia megszületését is: az érsek iskolapolitikája, tudománypártolása és mecénási tevékenysége. Ehhez járult, mint más püspöki nyomdák esetében is, az egyházi szervezet munkájához szükséges iratok sokszorosításának lehetősége. A nyomda vezetését Franz Anton Royerre bízta, akit egri nyomdatulajdonos korából ismert, és aki azután a nyomdát megszűnéséig, Barkóczy haláláig vezette.

Franz Anton Royer, a korábbi egri nyomdász 1758 utáni tevékenységének –mindaddig, amíg el nem kezdte esztergomi működését – mindössze egyetlen mozzanata ismeretes: sikertelen nagyszombati nyomdaalapítási kísérlete 1760-ból. Az egri nyomdához hasonlóan az esztergomi is Royer magánvállalkozása volt, amelynek létbiztonságot adott Barkóczy támogatása, és a tőle származó megrendelések. Igaz, hogy mindkettő létesítését Barkóczy szorgalmazta, mégsem püspöki, illetve érseki nyomdaként működtek, a nyomtatványokon Royer neve szerepelt. Az esztergomi nyomtatványok impresszumában már 1763-ban az „Archi-episcopalis typographus” megjelölést találni, Royernek tehát mint érseki nyomdásznak joga volt ezt a megtisztelő címet viselni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyomda érseki intézményként működött.

Az esztergomi nyomdából működésének három éve alatt igen kevés nyomtatvány maradt fenn. Meglehet, hogy a nyomda termésének nagy részét hivatalos nyomtatványok, az adminisztrációval kapcsolatos iratok tették ki, bár például a pásztori körleveleket továbbra is az egri nyomdával készítette. A ma regisztrált nem egészen húsz nyomtatványnak többsége rendkívül igényes kiállítású nyomtatvány, gyakran rézmetszetű képekkel, emblémákkal, légiesnek ható díszekkel, mintha a nyomdát Barkóczy inkább bibliofil könyvek kibocsátására létesítette volna.⁸⁷⁷ Az egyik alkalmi nyomtatvánnyal maga a nyomdász, Royer köszöntötte Barkóczy Ferencet,⁸⁷⁸ lehet, hogy egyben a nyomda első termékeként, egy másik mű pedig a Várhegyen elkezdett tereprendezési munkák során előkerült régészeti emlékeket veszi számba.⁸⁷⁹ Minden egyes kötet, amely Royer esztergomi tevékenységének a terméke, a nyomdász nagy szakértelméről, jól felszerelt műhelyről tanúskodik, és a késő barokk könyvművészet szép példáit képviseli.

Barkóczy érsek halála után (1765) az esztergomi nagy munkálatok abbamaradtak, az érseki szék mintegy évtizedig betöltetlen maradt. Royer elhagyta Esztergomot és Kalocsára ment, ahol még abban az évben megindult vezetésével az ottani érseki nyomda. Esztergomban viszont Franz Anton Royer távozása után ötvennégy évig nem működött könyvnyomtató műhely, csak 1820-tól, az érsekség visszatéréseivel.

877 TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: *Esztergom nyomdászata...* 243–248.

878 PETRIK VII 450

879 SZÉLESS, Georgius: *Descriptio* (Esztergom 1765) PETRIK III 514

A KALOCSAI érseki nyomda 1765–1767 és utóda, a piarista nyomda 1768–1816

A török hódoltság területén fekvő Kalocsán a 18. század derekát megelőzően nem működött nyomda. Amikor Batthyány József korábbi erdélyi püspököt kalocsai érsekké nevezték ki 1761-ben, a gimnázium mellé mintegy főiskolai jellegű, kétéves nyilvános filozófiai iskolát is alapított, és az itteni, valamint a teológiai főiskolán való tanítás céljaira hívta a városba a piarista rendet. Néhány évvel később az érsek az általa Kalocsára telepített piaristák számára nyomdát készült létesíteni. Ugyanebben az időpontban Barkóczy Ferenc esztergomi érsek halálával Franz Anton Royer, a rövid életű esztergomi nyomda tulajdonosa, eltávozott műhelyével Esztergomból.⁸⁸⁰ Miután érintkezésbe lépett Batthyány érsekkel ez ügyben, műhelyével a kedvezőbb lehetőségeket ígérő Kalocsára költözött 1765-ben.⁸⁸¹ Úgy látszik azonban, hogy kalocsai működéséhez fűzött reményei nem váltak be, ezért felajánlotta nyomdáját Batthyány érseknek vételre. Az adásvétel hamarosan megtörtént, az érsek még 1766 táján megvette Royer nyomdáját ötezer forintért.

Batthyány érsek a megvásárolt nyomdát 1768. november 1-jei hatállyal a piaristáknak adományozta a nyomda jövedelmével együtt, és a nyomda elhelyezésére szolgáló házat is felajánlott a rendnek a kollégium szomszédságában. Emellett átmenetileg vállalta a művezető és egy segéd bérének fizetését is. A hittankönyvek, prédikációk kivételével átadta a piaristáknak a nyomdában található összes könyvet is, hogy ezzel is növelhessék jövedelmüket. A továbbiakban kinyomtatandó könyvek egyházi jóváhagyásának (approbációjának) és revíziójának jogát kikötötte magának. Ehhez még az 1772-ben kiadott rendelet után is ragaszkodott, bár az kimondta, hogy a helytartótanács által megbízott cenzorok az illetékesek. Ez utóbbi rendeletet a kalocsai piaristák – különösen kisebb terjedelmű nyomtatványaikon – sohasem tartották meg. Ebből a szabálytalanságból 1796-ban származott nehézsége a nyomdának, egy állami cenzúra nélkül kinyomtatott körlevél kapcsán.

A kalocsai nyomda az első időkben érseki tipográfiként működött (1765–1767), és vezetője előbb maga Franz Anton Royer, később Johann Josef Wagner volt. 1768-tól piarista nyomdaként működött egészen a 19. század elejéig.⁸⁸² Ebből a korszakból a rendi feljegyzéseknek köszönhetően minden nyomdaigazgató neve ismeretes: leginkább említésre méltó Neuner Frigyes (1782–1797) és Prandtner Lipót páter (1799–1802), akik mint szakképzett nyomdászok legtöbbet tettek a nyomda érdekében. Egészen 1802-ig a piaristák maguk kezelték a nyomdát, amelynek élén a nyomdaigazgató állt, aki vagy egy rendtag közreműködésével, vagy egy-két világi segéddel dolgozott. A nyomda a város egyik nevezetessége lett, amelyet szívesen mutogattak az érseki udvarban megforduló előkelő vendégeknek. Nem tartozott a nagy teljesítményű nyomdák közé, de folyamatosan el volt látva munkával: rendszeresen kinyomtatották a hallgatók vizsgatéziseit, a tanárok munkáit, egyházi kiadványokat, vallásos, áhítatos könyveket. Itt készült Katona

880 FITZ József: *Az utolsó vándornomdász [Royer Ferenc Antal]* = Könyvtáros, 1957. 451–454.

881 ROMSICS Imre: *Alapvetés a kalocsai nyomdák történetéhez 1765–1951 = Szíj Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére, 1–2. köt.* Szerk. CSOHÁNY János. Budapest, 2005. 2. köt. 515–523.

882 GÁL István: *A kalocsai piarista kollégium története 1765–1800.* Budapest, 1938. 118–129.

István *Historia criticájának* VIII. kötete,⁸⁸³ és ugyancsak Katonának a kalocsai egyházmegye történetét feldolgozó műve is.⁸⁸⁴ Ez utóbbi az érsek költségén jelent meg, ötszáz példányban.

Fennmaradt a kalocsai piarista nyomda Batthyány által kiállított alapítólevele (1768), és ugyanebből az időből a nyomda felszerelésének leltára is. Ebből megtudni, hogy olyan bőséges volt az antikva és fraktúr készlete, hogy azzal még egy sajtót is el lehetett volna látni (vagyis egy harmadikat is). Erre azonban sohasem került sor, mert ennyi kinyomtatnivaló nem akadt.

Neuner Frigyes 1797. június 2-i halála nagy veszteséget jelentett a piarista nyomda számára, amelyet 1802-ben – a nagyobb jövedelem reményében – bérbe adtak Tomentsek Jánosnak, a pesti Landerer-nyomda művezetőjének. Az 1803. január 1-jén életbe lépett szerződéssel évi kétszáz forintért vette tíz évre bérbe a piarista nyomdát. A rend a nyomda helyiségeit is átengedte. Tomentsek halálával (1812) végleg megpecsételődött a nyomda sorsa. Újabb bérlő nem akadt, és a rend rossz anyagi helyzete miatt semmit sem tudott kezdeni a nyomdával. Még néhány évig használatlanul hevert, majd 1817-ben a sajtót és a betűket eladták Trattner János Tamás pesti nyomdatulajdonosnak, aki hozzátette saját felszereléséhez. A nyomdáért kapott ezerkétszáz forintot a rendház javítására fordították.

A VÁCI Ambró-nyomda 1772–1792, Gottlieb-nyomda 1782–1823, Plöszl-nyomda 1823(1864)

Az első váci nyomda 1772-ben létesült Ambró Ferenc Ignác vállalkozásaként. Pest és Buda közelsége miatt korábban nem volt szükség itt külön nyomda alapítására.⁸⁸⁵ Ambrót valószínűleg azok a nagyszabású kulturális alkotások vonzották ide, amelyekkel Christoph Anton Migazzi, 1756–1757-ben váci püspök, 1762-től pedig a váci püspökség adminisztrátora, élenkebb szellemi életet teremtett ebben a Duna menti városkában. Ambró közvetlenül Egerből érkezett Vácra.⁸⁸⁶

Bár Ambró a nyomdára vonatkozó királyi szabadalmat csak 1775-ben nyerte el, de kiadványaival már 1772 óta találkozni. Valószínűleg ugyanekkor kapta meg a „püspöki könyvnyomtató” címet, amint az már egy 1773-ban megjelent prédikációgyűjteményen olvasható. Az ugyanerre az évre szóló egyházmegyei naptár⁸⁸⁷ címlapja „újonnan felállított” nyomdáról beszél. Ismeretes Ambró legelső nyomtatványa is, amely komoly nyomdai teljesítmény: három, utólag összeillesztett ívrét levélre nyomtatott latin vers,⁸⁸⁸ amely a címében hirdeti, hogy legelsőként került ki az újonnan felállított váci sajtó alól, címzettje pedig Migazzi bíboros, a nyomdász jóakarató pártfogója.

883 PETRIK II 346

884 *Historia metropolitanae Colocensis* (Kalocsa 1800) PETRIK II 347

885 Vác nyomdászátáról összefoglalóan lásd HOLL Béla: *A kétszáz éves váci könyv (1772–1972)*. Budapest, 1973.

886 Ambró Ferenc Ignác Landereréknél tanulta a mesterséget FITZ József szerint: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker...* 214.

887 *Calendarium dioecesanum Vaciensis*. PETRIK VII 94

888 *Eminentissimo... Ch. Migazzi* (Vác 1772) PETRIK VII 36

Úgy látszik azonban, hogy Ambró más püspöki könyvnyomtatóknál szabadabban élt a saját haszonra történő könyvkiadás lehetőségével. Sőt a szerzők költségén protestáns egyházi írók munkáit is hajlandó volt megjelentetni, akkor azonban elhagyta neve mellől a püspöki nyomdász megjelölést. Bár 1780-ban mesterlegények számára árusított hamisított bizonyítványokért a tanács elé idézték, ez nem akadályozta Ambrót abban, hogy a következő évben adóbeli könynyítések ne kérjen, hivatkozva arra a könyvnyomtatókat országszerte megillető jogra, amely mentesíti őket a katonatartástól. A kedvezményeket meg is kapta, pedig nyomdája meglehetősen nagy haszonnal dolgozott, és módos emberként halt meg 1792-ben.

A városban már 1782 óta könyvkiadóként működött Anton Venzel Gottlieb is, aki korábban az Ambró-műhelyben dolgozott legényként, de nyomdához csak akkor jutott, amikor Ambró halála után 3441 forintért örök áron megvásárolta a tipográfiát. Mint a pesti Patzkó-nyomda korábbi művezetője vásárolta meg Ambró nyomdáját és házat is. Ekkor a műhely szakszerű leltározását és értékelését 1792 decemberében Michael Landerer pesti nyomdász végezte a váci városi tanács felkérésére.

Gottlieb kezén is szépen virágzott az üzlet. Gottlieb kapcsolatban állt több hazai nyomdával, így a győrrivel is, de legfontosabb üzletfele Trattner Mátyás pesti nyomdász volt, akinek bér munkát is végzett. Gyakran a nyomópapírt is tőle vásárolta. Gottlieb több mint negyven évig állt a váci nyomda élén, egészen haláláig, 1823-ig. A nyomdavasárlással egy időben elnyerte a polgárjogot, 1799-ben már városi tanácsos volt. Bár kiadványairól majdnem mindig elhagyta a korábbi „püspöki könyvnyomtató” címet, azért a hivatalos egyházi és iskolai kiadványokat továbbra is rendszeresen kiadta.

A 18. századi váci nyomda a termékenyebb hazai műhelyek közé tartozott. Ambró is és Gottlieb is rendszeresen megjelentette, bizonyára az egyházmegye megrendelésére, a latin nyelvű egyházi címtárat és kalendáriumot. Gottlieb nyomdájában készült Kármán József irodalmi folyóirata, az *Urania*. Az iskolai vonatkozású nyomtatványok közül említendők a piaristák gimnáziumának és az ugyancsak általuk vezetett Collegium Theresianumnak kinyomtatott vizsgatételei. De a latin nyelvű kiadványoknál több a magyar: sok népszerű hitbuzgalmi könyvet adott ki, mint a *Lelki fegyver-házat*, vagy Manigay Györgytől *Az igazak koszorúját*, Nyéki Vörös Mátyás *Készülőt fuvó trombitáját*, Szőnyi Benjámintól *Szentek hegedűjét*,⁸⁸⁹ és végül számtalan ponyvakiadványt. Az 1790-es évek második felétől nagy terjedelmű munkák is készültek a váci műhelyben, köztük a jeles történész, Katona István *Historia critica regum Hungariae* nyolcadik kötete, vagy Hunyadi Ferenc debreceni református szuperintendens ötkötetes beszédgyűjteménye. Több kiadványa foglalkozott, Magyarországon elsőként, a siketnémák oktatásával, Vácott ilyen intézmény is létesült. A növendékeket a nyomdászat mesterségére is oktatták, többen ki is tanulták a nyomdászmesterséget.

Nyomdája a közepes nagyságúak közé tartozott: 1817-ben három szedőt és két nyomtatót foglalkoztatott. Igyekezett nyomdáját folyamatosan újabb betűtípusokkal felszerelni, amelyeket általában a budai Egyetemi nyomda betűöntődjéből vásárolt. Nyomdája német és szlovák

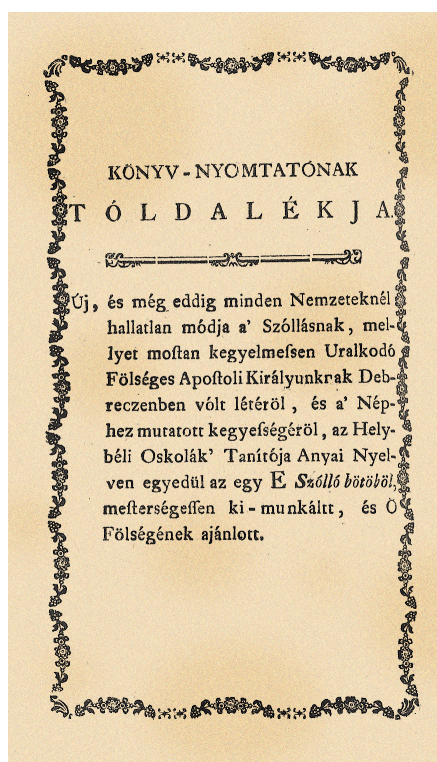
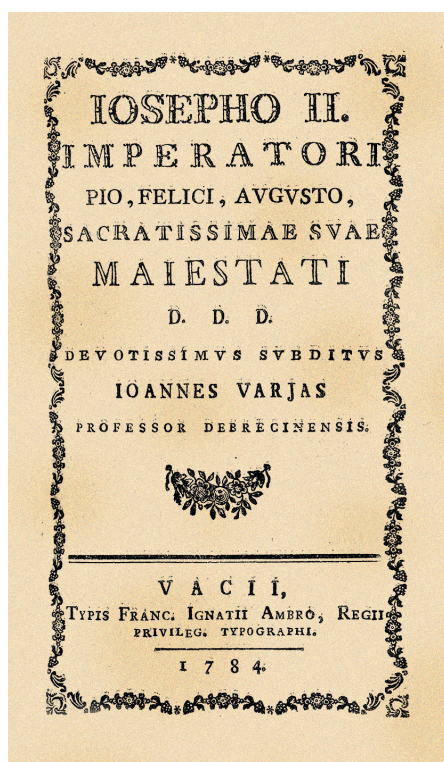
889 PETRIK VII 300, PETRIK VII 318, PETRIK VII 365 és PETRIK VII 512

nyelvű kiadványok nyomtatására is be volt rendezkedve, ez utóbbiak száma különösen a 19. század elején szaporodott meg.

Gottlieb jó üzleti érzékére vall, hogy alig egy évtizedes váci működése után már arra gondolt, hogy Nagyváradon (1803–1808), majd Máramarosszigeten (1806–1817) fióknyomdát alapítson. A nagyváradi műhelyben, amely a máramarosszigetnél valamivel nagyobb volt, nyomtatta Csokonai Vitéz Mihálynak néhány művét, köztük a *Dorottyát* is, amelynek címlapján a kiadás helyeként „Nagyvárad és Vác” olvasható.

A váci nyomtatványok többségét változatos betűkészlet, sokféle nyomdai cifra és finom rokokó motívum díszíti. Ambró egyik legelső és tipográfiai szempontból is legrangosabb munkája a *Coronae Marianae* című magyar beszédgyűjtemény⁸⁹⁰ második kötete 1772-ből (első kötete a budai Landerernél jelent meg). Mindjárt az első esztendőben kitűnő alkalmá nyílt ezzel a jelentős munkával bemutatni betűkészletét és könyvnyomtatásban való jártasságát.

Biztosan fogyó, kelendő kiadvány volt az imádságoskönyv és iskolai tankönyv mellett a kalendárium, illet Ambró *Váci új kalendárium* címmel már 1780-tól adott ki.⁸⁹¹ 1809-ben ebből a naptárból húszezer példányt nyomtattak, ami jelentős, biztos hasznot hozott a nyomdatulajdonosnak. Vásári kiadványai külsejére azonban sem Ambró, sem Gottlieb nem sok gondot fordított, bár néhány jellegzetes fametszetes dísz ezeken is látható. Minthogy ponyvakiadvá-

102. II. József tiszteletére kiadott váci nyomtatvány Gottliebtől, a nyomdász előszavával

890 PETRIK III 614

891 PETRIK II 317

nyaik nagy részére sem évszámot, sem a megjelenés helyét nem írták ki, így azonosításuk nehéz, és meglehetősen, hogy ezekből a ma nyilvántartottaknál jóval több is megjelent.

Gottlieb műhelyének fénykorát a 18/19. század fordulója jelentette, majd az az 1810-es évektől a lassú hanyatlás jelei mutatkoztak. Kétségkívül a fióknyomdákval való sok vesződség is hozzájárult ahhoz, hogy adósságot halmozott fel. Segítőtársat keresett a nyomda vezetéséhez, ezt Ruttkay Gábornak, a budai Landerer-nyomda művezetőjének személyében találta meg. Kettejük együttműködésének jele, hogy nevük az 1823. évre szóló váci egyházi címtár impresszumában már együtt szerepel. Gottlieb azonban 1823 márciusában meghalt, és ezzel Ruttkay kapcsolata a váci nyomdával felbomlott.

A műhely felvirágoztatása a Gottliebet követő váci nyomdásznak Plöszl (Ploessel) Lipótnak sem sikerült. Már 1821-ben Gottlieb segédje volt, és nem sokkal mestere halála után megvásárolta nyomdáját, szabadalmával és betűöntő műhelyével, házával együtt. Nem tudta azonban haszonnal működtetni a nyomdát, ezért 1848-ban eladta Lukáts László pesti nyomdásznak és könyvkereskedőnek, majd visszavásárolta: 1864-ben adta el végleg. Addigra azonban újabb nyomdász-vállalkozók is megjelentek Vácott.⁸⁹²

A GYULAFEHÉRVÁRI püspöki nyomda 1785–1798

Az erdélyi fejedelmek egykori székhelyén utoljára a 17–18. század fordulóján működött nyomda, a román ortodox érsekség cirill betűs tipográfiája. Ennek a 18. századból mindössze egyetlen nyomtatványa ismeretes. A műhely felszerelése már évtizedek óta használatlan volt, amikor az 1730-as években Balázsfalvára került, hogy az ottani görögkatolikus püspökség céljait szolgálja.

Gyulafehérvárott legközelebb 1785-ben alapított nyomdát a nagy bibliofil, könyvtáralapító és mecénás Batthyány Ignác, erdélyi püspök.⁸⁹³ A nyomdaalapítás előzményei Kolozsvárra nyúlnak vissza: a katolikus egyházi bizottság ugyanis 1783-ban elhatározta a veszteségesen működő kolozsvári (egykori jezsuita akadémiai) Universitas nyomda egy részének eladását.⁸⁹⁴ Megvételére Hochmeister Márton, nagyszebeni nyomdász is ajánkozott, de végül Batthyány Ignác püspök vásárolta meg 1783. november 20-án.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a püspök elsősorban az általa életre hívott Tudós Társaság kiadói tevékenységét kívánta előmozdítani azáltal, hogy nyomdát vásárolt. A nyomdavásárlással a püspöknek más nagy tervei is voltak: egy új, teljes katolikus bibliafordítást akart kiadni.⁸⁹⁵ A Béla József nyomdai felügyelő által kibocsátott előfizetési felhívás⁸⁹⁶ 1787-ből erre a tervbe vett, de meg nem valósult nagy munkára vonatkozik. Ha ez a nagyszabású, több évre tervezett

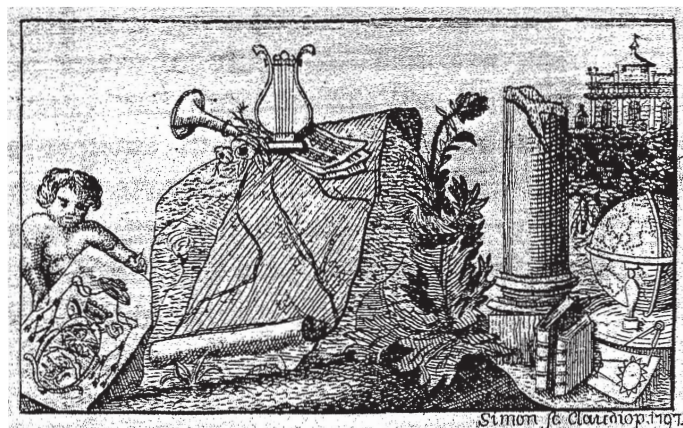
892 A váci nyomdának a magyar nyelvű világi nyomtatványok terjesztésében játszott szerepéről írt POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán*. Budapest, 1959.

893 V. ECSÉDY Judit: *Batthyány Ignác erdélyi püspök nyomdája... = Ezeréves múltunk...* 80–92.

894 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati...* 94.

895 V. ECSÉDY Judit: *Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. századból = Biblia Hungarica philologica – Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*. Budapest, 2009, (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 3) 185–196.

896 *Typographia Episcopalis Transilvania...* PETRIK V 531

103. Allegorikus címlapdísz a Batthyaneum épületével, a csillagvizsgálóval, a tudományokat képviselő tárgyakkal és Batthyány Ignác püspök címerével

kiadás nem valósult is meg, az általa alapított gyulafehérvári püspöki nyomda fennállásának tizenöt éve alatt tudományos, népszerű és reprezentatív külsejű kötetek sorát adta ki, összesen mai ismereteink szerint harmincnolc kiadványt.

A gyulafehérvári püspöki nyomda megvásárlásáról Szereday Antal levele maradt fenn, amelyet 1784. február 14-én írt Dániel Imrének, Batthyány könyvtárosának.⁸⁹⁷ Továbbá Lászlóffy Gergely kolozsvári szemináriumi tanár levele szól erről, amelyet Kolozsvárról írt 1784. március 1-jén a Rómában tartózkodó Dániel Imrének.⁸⁹⁸

A nyomda nyilvánvalóan fel volt már állítva 1785-ben, hiszen már ebben az évben több kiadvány hagyta el a sajtót. Végleges helyét azonban csak 1794-ben nyerte el, amikor a püspök berendezte az erdélyi magyar tudományosság első kutatóműhelyét, a mai is álló épületet. A püspök 1788-ban kezdett komolyabban foglalkozni a csillagvizsgáló felállításával.⁸⁹⁹ A csillagvizsgáló felállításakor döntött az üresen álló trinitáriusok zárdája mellett, a mellette álló templommal. A zárdát a papnevelő céljára, a templomot a csillagvizsgálónak szánta. Az eredetileg két emelet magasságú épületre Batthyány egy jóval kisebb alapterületű harmadik emeletet építtetett, amely a hozzá tartozó kisebb kamrával együtt obszervatóriumnak volt szánva. A templom hajóját még a katonai hatóság két emeletre osztotta. Az alsó szinten (azaz a földszinten) volt a csillagász és a könyvtáros lakása, itt volt elhelyezve a könyvnyomda is. A felső szint impozáns kettős termében karzatos állványokon állította fel könyvtárát, amely addig a püspöki palotában volt. Az alsó szinten pedig (azaz a földszinten) volt a csillagász és könyvtáros lakásán kívül a nyomda végleges helye.

⁸⁹⁷ „Typographaeum Kolmanianum Claudiopoli proprium jam, fecerit” idézi JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és tudománysszervező* = MKsz 1991. 372. A levél lelőhelye: Batthyaneum, MS. Dániel-levelezés.

⁸⁹⁸ Ezt a levelet idézi Ileana DÂRJA: *Tentația lui Homo Europaeus: Episcopul Romano-Catolic Batthyány Ignác (1741–1798)* = *Sargetia*, XXXIV. 2004. (Deva, 2006), 79–80.

⁸⁹⁹ VARIJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-Könyvtár, 1. közlemény* = MKsz 1899. 163–165.

Ezzel a nyomdafelszereléssel (de még nem a végleges helyén lévő sajtóval) nyomtattatta ki a püspök 1785-ben a *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum ei adiacentium* című munkájának 1. kötetét. Forrásművének díszes kiállítású első kötete Migazzi Kristóf bécsi érsek és váci kormányzó püspöknek van ajánlva. A munkát Kolozsvárott kezdték nyomtatni, de Gyulafehérvárott fejezték be.⁹⁰⁰ A kiállítás nem válik a *typographia episcopalis* szégyenére, a nyomás tiszta, egyenletes, és a kötetet szép rézmetszetű pecsétábrák díszítik.⁹⁰¹ A nyomda gazdagon fel volt szerelve nyomtatóbetűkkel, kisebb-nagyobb fokozatokkal, a címek kiemelésére szolgáló díszbetűkkel, német szöveg nyomtatására is alkalmas, úgynevezett fraktúr betűkkel, díszes kezdőbetűkkel (iniciálékkal), a kor ízlésének megfelelő rokokó stílusú könyvdíszekkel.

A nyomdából kikerült, már említett kiadványok között szerepel Szereday Antal több latin nyelvű munkája, Batthyány püspök latin Szent Gellért-forráskiadványa,⁹⁰² továbbá latin vizsgáztések sora. Említésre érdemes, hogy az évente megjelenő erdélyi katolikus egyházi naptár (a latin nyelvű schematismus) 1738 és 1800 közötti mintegy hatvan évfolyama közül mindössze kettő nem Kolozsvárt jelent meg: az egyik az 1782-re szóló Szebenben (már Batthyány Ignác püspöksége idejéből), a másik az 1788-ra szóló, amely a gyulafehérvári püspöki nyomdában készült.

A kiadványok sorában találni több, a püspököt köszöntő verset latinul, németül, magyarul. Ez utóbbi szerzője a magát pontosabban meg nem nevező J. A. monogramú szerző, aki a püspök érdemeinek és cselekedeteinek felsorolásánál a tipográfiát és a székesegyháznak építettett arany oltárt is megverselte.⁹⁰³ Találni továbbá latin alapfokú nyelvtankönyvet, magyar nyelvű imádságoskönyvet, két, szentekről szóló magyar könyvet: az egyik Nepomucenus Szent Jánosról, a másik Gonzaga Szent Alajosról. A német–magyar kyszótár mellett még olyan érdekesség is kikerült a sajtó alól, mint egy magyar nyelvű színdarab szöveggönyve. Batthyány egyháztörténeti forrásműve, a már említett *Leges ecclesiasticae* mellett valószínűleg Mártonfi Antal *Initia astronomica* című könyve a nyomda legdíszesebb kiállítású kötete, amely az újonnan létesített csillagvizsgálót mutatja be szövegesen és rézmetszetes táblákon.⁹⁰⁴ Ennek a kiadványnak címlapját az erdélyi püspök megvalósult alkotásainak emléket állító rézmetszetű embléma díszíti, a címlappal szemközti lapon pedig a Batthyaneum épületének rézmetszetes képe látható. A csillagvizsgálót több kihajtható, nagy méretű rézmetszetes tábla mutatja be, külön a műszereket, és az épület belsejét, külsejét.

Ami a gyulafehérvári nyomda személyzetét illeti, két 1798-ban ott dolgozó nyomdász nevét ismerjük: Gál Lászlóét és egy János nevű, ismeretlen vezetéknevű nyomdászét. Ugyanakkor a nyomda számára dolgozott még egy Hintz Sándor (Alexandrius Hintius) nevű kompaktor.

---

900 Uo., 153–160.

901 A *Leges*nek csak első kötete jelent meg a gyulafehérvári püspöki nyomdában. Batthyány egyik utóda, SZEPESY Ignác adta ki 2. és 3. kötetét 1827-ben. = PETRIK I 194

902 BATTHYÁNY I., *Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et acta...* Albo-Carolinae typis Episcopalis, 1795. = PETRIK I 888

903 *Nagy méltóságú főtisztelendő Bathyáni Ignácz úrnak... neve napjával járó tisztelete. J. A-tól, 1788.*

904 MÁRTONFI, Antonius: *Initia astronomica speculae Batthyanae Albensis in Transilvania. Albae Carolinae 1798, typis Episcopalis = PETRIK II 686*

Hogy a nyomda megvásárlásakor ki volt az a nyomdász, aki a gyulafehérvári nyomtatási munkákat végezte, nem tudni. A nyomdai munkák felügyelője Kolozsvárt továbbra is – nem tudni, meddig – Béla Lajos helybeli professzor maradt.⁹⁰⁵ A gyulafehérvári püspöki nyomdára pedig a püspökség részéről felügyelő személy, azaz előfizetési felhívás végén név szerint említett Béla József kanonok lehetett.

A könyvek díszítésében jelentős szerepe lehetett Johann Baptist Simonnak, aki ugyan Batthyány kolozsvári nyomdájának faktora (nyomdavezetője) volt, de talán részt vett a gyulafehérvári tipográfia munkájában is. Annyi bizonyos, hogy az itteni könyvek díszítésében részt vett, mert egyúttal rézmetsző is volt, és ő volt a mestere az említett, *Initia astronomica* című könyv címlapját díszítő allegorikus emblémának. A metszetet, szignója szerint 1797-ben, Kolozsvárt készítette. Hazai nyomdáink körében szokatlan az a sok, rézmetszettel díszített könyv, amely elhagyta a gyulafehérvári püspöki nyomdát. Simonon kívül ugyanis más rézmetszők is dolgoztak a püspöki nyomda számára. Ezek egyike Q. Mark, aki Mártonfi Antalnak a csillagvizsgálót bemutató kötetéhez a metszetes táblákat készítette. A csillagvizsgáló mennyezetfestményeit ugyancsak rézbe metszette, köztük az egyik emblémában antik díszletek között puttók tartanak egy kőlapot, rajta a püspök monogramjával, a kép háttérében pedig itt is feltűnik a Batthyaneum jellegzetes homlokzata. Ugyanebben a kötetben a Batthyaneum épületét a már említett J. B. Simon metszette rézbe (szignója szerint Kolozsvárott, 1796-ban), és mint említettük, a könyv címlapját díszítő rézmetszetes jelvény készítője ugyancsak ő volt. Batthyány Ignác saját *Leges ecclesiasticae* című művéhez a metszetek művésze Tischler Antal egri metsző volt, akit Batthyány még egri prépost korában ismert meg.⁹⁰⁶ A *Gonzaga Szent Aloysius életéről* szóló könyv a szent rézmetszetű képével jelent meg 1788-ban, ennek művészt nem ismerjük.⁹⁰⁷

A díszes kiállítású kötetek láttán talán nem tévedünk, ha a könyvgyűjtő főpap bibliofil hajlamát véljük fölfedezni. A püspök azonban a nyomdával kapcsolatos gyakorlati kérdésekre is fogékony volt. Hogy milyen körülmények között szervezte meg a nyomdát, arra egy talán kevésbé ismert adatból következtethetünk. Saját munkáját, a *Legest* szebeni papírosra nyomatta. E kiadvány kapcsán szerzett kedvezőtlen tapasztalatai készíthették arra, hogy 1785-ben az Alvincsel szomszédos Sebesány falu határában, a Sztrungár nevű patak vizére papírmalmot építtessen.⁹⁰⁸ Ismeretes, hogy a nyomdák költségvetésében a papír beszerzése az egyik legnagyobb tétel.

A gyulafehérvári püspöki nyomda tizenhárom évi működés után, Batthyány püspök 1798. november 17-én bekövetkezett halálával megszűnt. Felszerelése a püspök egyéb hagyatékával együtt, adósságai miatt, zár alá került, és használaton kívül maradt több mint egy évtizedig.

905 A püspök és Mártonffy közti levelezésben 1798. június 9-én arról értesülünk, hogy egy Hintus (Hintz) nevű kompaktor érkezett, eszközeivel együtt. Itt esik szó a két nyomdásról is. Lásd DÁRJA, Ileana: *Din istoria Bibliotecii „Batthyaneum” Etapa I: 1798–1826.* 341–365. = *Apulum, Acta Musei Apulensis XXXIV* (Alba Iulia 1997). 344. és 17. jegyzet, 346–347.

906 VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-Könyvtár...* 160.

907 *Angyali ifju Gonzaga Szent Aloysius szent életnek példája...* Újra nyomtatott K. Fejérvárat a Püspöki betűkkel 1788 = PETRIK V 31

908 JAKÓ Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező* = MKsz 1991. 353, 375.

Utóbb a kolozsvári püspöki nyomdát – amelyhez feltehetően újra hozzátették a tizenöt évig Gyulafehérvárott használt részt – 1812-ben Bergai József, a katolikus akadémia tanára vette meg, és ilyen formában 1829-ig működött.

6. Magánnyomda-alapítások a 18. század második felében

A 18. század utolsó harmadában hirtelen nagy számban létesültek újabb nyomdák. Az iskolázottság növekedésével, a polgárosodással és a felvilágosodás eszméinek terjedésével nőtt az olvasóközönség és a könyv iránti igény. A sok rövid életű nyomda azonban azt bizonyítja, hogy számos helységben nem mutatkozott valódi igény helybeli nyomdára, hiszen a nagyobb tipográfiai, könyvkereskedői és bizományosok útján, meglehetősen kiterjedt körzetet láttak el könyvvel. Így anyagi erők és gyakran személyi feltételek híján e nyomdaalapítások sok helységben vagy nem érték meg a 18. század végét, vagy hamarosan gazdát cseréltek. Ellentétben a hetvenes és nyolcvanas évekkel, amikor nyomdaalapítást megkönnyítő intézkedések történtek (például 1788-ban az országban egyszerre hat új nyomda indult), a század utolsó évtizedében adminisztratív eszközökkel bevezetett szigorítások nem kedveztek további magánnyomdák létesítésének.

A NAGYKÁROLYI Károlyi-nyomda 1754–1827

A nagykárolyi nyomda szervezése jóval azelőtt megindult, hogy alapítója, Károlyi Ferenc gróf, Szatmár vármegye főispánja nyomdaalapítási engedélyért folyamodott volna. Kérésében kifejtette, hogy az atya által Nagykárolyba telepített piaristák kénytelenek a tanításhoz szükséges könyveket messzi nyomdákban beszerezni. Ugyanakkor az általános művelődést szolgáló könyvek mellett az egyesült görög, vagyis a görögkatolikus papság és hívek számára szükséges munkákat is ki szeretne adni. Nyomdaalapítási kérése kedvező elbírálást nyert, és Mária Terézia 1755. október 27-én megadta az engedélyt, hogy Károlyi Ferenc, valamint örökösei és utódai Nagykárolyban nyomdát állíthassanak, s abban latin és görög szertartású katolikusok számára könyvet nyomtathassanak.⁹⁰⁹

A nyomdaalapítási előkészületek során Károlyi a nyomda kezelését Szatmárnémeti Pap Istvánra bízta, akit Nagykárolyba telepített. Ő még a debreceni tipográfiából Bíró Mihályt vette maga mellé: érdekes, hogy a katolikus Károlyi Ferenc két református nyomdászt alkalmazott. Amire a nyomdaalapítási engedély megérkezett, már állt a nyomda elhelyezésére alkalmas épület, és Károlyi már megvásárolta a nyomdai felszerelést, amely a megszűnt lőcsei Brewer-nyomdából került ki.⁹¹⁰ A lőcsei nyomda egyik 1668. évi sárgaréz betétű fasajtóját és a kellő mennyiségű betűt 2576 forintért megvásárolta. Károlyi a vételárat csupán előlegezte a tipográfusnak, aki azt évi részletekben fizette volna vissza.

⁹⁰⁹ ÉBLE Gábor: *Egy magyar nyomda a 18. században. [A nagykárolyi nyomda]*, Budapest, 1891.; TIMKÓ György: *Volt egy grófi nyomda Nagykárolyban = Magyar Grafika*, 2008/1. 67–70.

⁹¹⁰ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda... I. = OSZK Évkönyve*, 1979. 406–407.

A nyomdát már 1754-ben felállították, és Szatmárnémeti Pap István már ekkor hozzáfogott első kiadványához, egy ábécéskönyv kinyomtatásához. Barkóczy Ferenc egri püspök tiltakozására azonban abba kellett hagyni nyomtatását, és csak a privilégium megérkezése után folytathatták. Szatmárnémeti 1756–1757-ben Bíró Mihállyal együtt dolgozott,⁹¹¹ de az utóbbi még az 1757. év folyamán visszalépett a társas viszonytól, és a továbbiakban mint egyszerű nyomdász dolgozott a műhelyben, mert tartott tőle, hogy nem tudják törleszteni Károlynak a nyomda vételárát. Valóban nem is tudták, de Szatmárnémeti Pap István azért egészen haláláig (1775. augusztus 24.) birtokolta a nyomdát, amikor is az a nyomdász adósságai fejében visszaszállt Károlyira.

A nyomda első termékei 1755-ben hagyták el a sajtót. Hogy ígéretükhöz híven a hazai görögkatolikusok számára is készültek volna könyvek, annak nincs nyoma. Károlyi ugyan komolyan foglalkozott tervének megvalósításával, mert 1755-ben tárgyalások folytak egy lembergi szedőlegénnyel, aki késznek mutatkozott Nagykárolyba jönni, hogy a nyomdát cirill betűkkel felszerelje. (A görögkatolikusok nyomtatványai akkoriban ugyanis cirill betűkkel készültek.) Bizonyára mégsem jutott el Nagykárolyba, mert a kérdés 1757-ben újból napirendre került, amikor is cirill betűkre sikerült szert tenni, de ezek mégsem érkeztek meg rendeltetési helyükre, valószínűleg útközben Kolozsvárott elpusztultak vagy elkallódtak. Károlyi még a következő évben is kísérletet tett cirill betűk beszerzésére, de ez feltehetően végleg elmaradt 1758-ban bekövetkezett halála miatt. Feltételezhető, hogy a két első nyomdász, Szatmárnémeti Pap István és Bíró Mihály talán nem is értett volna cirill betűs könyvek nyomtatásához.

Cirill betűk híján feltételezhető, hogy az orosz ábécéskönyv is latin betűkkel volt nyomtatva, ennek azonban csak emléke maradt fenn,⁹¹² és cirill betűs kiadványról Nagykárolyból továbbra sincs tudomásunk. A nagykárolyi nyomda nem fejtett ki jelentős tevékenységet: 1800-ig mintegy százhatvan mű elkészüléséről van biztos adatunk. A nyomda fő jövedelmi forrását valószínűleg a Károlyi-uradalomnak szállított különböző gazdasági nyomtatványok tették ki, mint vidéki nyomdáink közül jó néhányét, és amelyekből semmi sem maradt fenn. Szatmárnémeti Pap idején a nyomda legjelentősebb kiadványa Vétsei P. István *Magyar geográfiája*⁹¹³ volt (1757), amely Károlyi anyagi támogatásával jelent meg. A jelesebb kiadványok közül érdemes megemlíteni Jean Baptist La Langue-nak a hazai ásványvizekről írt munkáját,⁹¹⁴ Xenophón *Ciropediáját*,⁹¹⁵ a hazai szerzők közül pedig Hannulik János Krizosztom alkalmi költeményei szerepelnek nagy számmal a nyomda kiadványai között.

911 HEGYI Ádám: *Szatmárnémeti Pap István és Bíró Mihály levelei a nagykárolyi nyomda ügyében* = MKsz 2009. 368–372.

912 EBLE Gábor: *Egy magyar nyomda...* 29–30, 88. Azok a levélrészletek, amelyeket Eble közöl, inkább rációfognak arra, hogy Nagykárolyban valaha is lettek volna cirill betűk. GULYÁS Pál (*A könyv sorsa... II.* 234.) szerint inkább csak tervezték ezek kinyomtatását.

913 PETRIK III 783

914 *A' Magyar országi orvosi vizekről és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott módjáról.* Nagy Károly 1783, Károlyi ny. = PETRIK II 536, ugyanitt lásd a könyv latin nyelvű nagykárolyi kiadását is.

915 PETRIK III 864

Szatmárnémeti Pap István halála után a nyomda rövid időre a nagykárolyi piaristákhoz került. Ebből a két évből szinte minden nagykárolyi nyomtatvány a nyomda, illetve nyomdász megjelölése nélkül jelent meg. Szatmárnémeti elhanyagolt állapotban hagyhatta a nyomdát. A piaristák között akadt három tanuló, akik a hordóban összehányt betűket rendbe szedték, a sajtót összeállították és néhány, az iskolai étellel kapcsolatos kis terjedelmű munkát a maguk készítette festékekkel ki is nyomtattak (1776–1777).

Változást hozott, amikor 1778-ban Károlyi Antal gróf vette gondjaiba a nyomdát, és vezetését a pesti Eitzenberger Ferenc nyomdász azonos nevű fiára bízta. Érdekes, hogy Szatmárnémeti Pap István nyomdász már 1761-ben is kapcsolatban volt a pesti Eitzenberger-nyomdával, legalábbis feltételezhető, hogy a nagykárolyi nyomda számára rézlemezeket és fém díszbetűket nagyon drágán szállító pesti nyomdász Eitzenberger lehetett. Ez az epizód azonban úgy látszik, nem befolyásolta kedvezőtlenül Károlyi döntését az új nyomdász személyével kapcsolatban. Ez alkalmából Károlyi második sajtót is beszerezett. Eitzenberger után 1782-től tizenöt éven át Josef Sigismund Klemann (1782–1797) vezette a nyomdát, akinek érkezésekor leltárt vettek fel. Ebből megállapítható, hogy a tipográfiának két sajtója és 1940 font betűje volt, abból 330 font hasznavehetetlen. A nagykárolyi tipográfiának két leltára maradt fenn, az egyik 1783. április 30-ról, a másik 1797. október 23-ról.

A nyomda Károlyi Antal gróf halála (1791) után hanyatlásnak indult, és a következő években alig jelentetett meg valamit. Klemann 1797-ben bekövetkezett halála után Gönyei Pócs Gábor nagykárolyi könyvkötő bérelte a nyomdát. A továbbiakban a műhely már csak egy sajtóval dolgozott, és Gönyei a könyvkötőmesterséget is folytatta. 1799-ben a nyomda új betűket szerzett be, Károlyi József gróf ezeket Pestről rendelte meg. A betűk 1800 májusában érkeztek Nagykárolyba. A nyomtatványok legnagyobb, mára alig számba vehető része a birtokigazgatással, uradalommal volt összefüggésben, tehát a nyomdára nagy szükség volt. Bár az uradalom 1804-ben Szigethy Mihály debreceni nyomdással tárgyalt, mint a Károlyi-nyomda esetleges új bérlőjével, nem történt változás a tipográfia bérelti viszonyaiban (Szigethy végül a nagyvárad Medgyesi-nyomdát vásárolta meg). A 19. század első évtizedeiben is a Gönyei család (már valószínűleg az ifjabb Gönyei Gábor) bérelte a nyomdát, 1804-ben új nyomdaház építését is megkezdték, a nyomda azonban így is hanyatlásnak indult. A szerzők inkább a nagyobb, központi nyomdákat keresték fel. A Károlyi-nyomda e néven 1827-ig működött, amikor Károlyi György eladta a tipográfiát Gönyeiéknek. Gönyei Gábor 1844-ben kézi vassajtót vett a régi, még a lőcsei Brewer-nyomdából származó fassajtó helyett. Az egykori grófi nyomda 1887-ig volt a Gönyei család tulajdonában.

A SZAKOLCAI Sulc- 1760–1761 és Skarnitzl-nyomda 1761–1897

A szakolcai jezsuiták 1760-ban eladták nyomdájukat Jakob Sulcnak, aki részben a rend számára dolgozott, részben mint városi nyomdász tevékenykedett. Működésének emlékét egyetlen olyan nyomtatvány őrizte meg, amelyen neve és Szakolca neve is szerepel, a közeli sasvári Mária-kegyhellyel kapcsolatos szlovák nyelvű imádság.

A szakolcai nyomdászat fellendülése a Skarnitzl-nyomdának tulajdonítható. Josef Anton Skarnitzl, akinek 1761-től ismeretesek itteni nyomtatványai, Szakolcára az olmützi Hirnle-nyomdából jött. Eleinte valószínűleg Sulc nyomdájában volt faktor. A nyomdát 1761 és 1798 között vezette. Kiadványaik túlnyomó többsége szlovák nyelvű, egy-egy magyar vagy német kiadvány elszórtan jelent meg, viszont a latin nyelvű, oktatással kapcsolatos kiadványok folyamatosan jelen voltak. Kiadták Ignaz Kautsch földrajzi munkáját szlovákul (1784), dolgoztak a ferencesek számára is: *Fractio panis...to gest krátký výklad na regulu Bratruw menssych* című ferences regulája 1765-ben jelent meg.⁹¹⁶ Johannes Tonsoris *Sana consilia medica* című műve 1771⁹¹⁷ és 1877 között nyolcszor jelent meg Szakolcán.

Josef Anton Skarnitzl prosperáló nyomdát létesített Szakolcán, amely nagyrészt a környékbeli szlovákságot látta el könyvekkel. Munkájában már 1780-tól fiatalabbik fia, Franz Xavér Skarnitzl is részt vett, aki azután át is vette a nyomda vezetését.⁹¹⁸ Erre akkor került sor, amikor apja 1798-ban (idősebbik fiával, Anton Alexanderrel) visszament Olmützbe, ahol az egykori Hirnle-nyomda immár Skarnitzl néven folytatta munkáját. Az olmützi nyomda 1818 és 1853 között már Aloys Skarnitzl kezén volt, aki privilegizált püspöki könyvnyomtatónak nevezte magát olmützi nyomtatványain.

A szakolcai nyomdát Franz Xaver Skarnitzl, apja kiválása után, 1799-től vezette 1828-ig, de a tipográfia a továbbiakban is a család tulajdonában maradt, egészen 1897-ig. A 19. században megszorodtak a ponyva és búcsújárással kapcsolatos kiadványok, és ennek jövedelmezőségét a Skarnitzl-nyomda is felismerte. Gyakran és mindig nagy példányszámban jelentek meg az az ilyen jellegű szlovák nyelvű kiadványok, nemritkán a *Nowá Pjsen* címkezdettel, de sokszor a kiadási év megjelölése nélkül. A címlapjukat díszítő fametszetek az olmützi nyomdából származtak.

A szakolcai könyvnyomtatás arányait érzékelteti, hogy 1769 és 1896 között mintegy kétezer-háromszáz kiadvány jelent meg, ennek csaknem fele vásári ponyva, de van köztük 25-féle folyóirat, 44 évfolyam kalendárium és kilenc könyvkereskedői jegyzék.

A BESZTERCEI Lehmann-nyomda 1760, 1779–1781, Sifft-nyomda 1761–1765 és Eckhardt-nyomda 1789–1799

Besztercén az első nyomdász Christian Lehmann volt, akinek legkorábbi nyomtatványa 1760-ból ismeretes. Lehmann 1755–1758-ig a brassói Seuler-nyomda művezetője volt, majd Besztercén önállósult.⁹¹⁹ Minthogy ennek az egyébként is kisebb vállalkozásnak rendkívül ritkák a nyomtatványai, nem tudni, hogy közben szüneteltette-e nyomdáját, majd 1779 és 1781 között ismét folytatta-e a könyvnyomtatást. Időközben ugyanis néhány évig (1761–1765) Johann Sifft,

916 PETRIK IV 26

917 PETRIK III 655

918 REPČÁK, Jozef: *Prehľad...* 83–85.

919 BORSA, Gedeon: *Über die Anfänge des Buchdruckes in Bistritz = Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 1999. 175–183.

a későbbi medgyesi nyomdász is itt adott ki egy 1763-ra szóló német nyelvű kalendáriumot, majd 1763-ban egy német nyelvű evangélikus katekizmust.⁹²⁰ Ez utóbbin Sifft már nem kiadóként, hanem nyomdászként szerepelt. 1765-ben azonban már Medgyesen működött. Úgy látszik, mintha Lehmann és Sifft egyidejűleg foglalkoztak volna Besztercén könyvnyomtatással. Bár Lehmannak 1773-ból sem ismeretes egyetlen munkája sem, az erdélyi nyomdákrol ebben az évben készült kimutatás szerint ekkor is a városban dolgozott, igaz, kiváltságlevél nélkül, de a város engedélyével.⁹²¹ 1781 után nem ismeretes többé Lehmann-féle nyomtatvány, 1782 és 1788 között a jelek szerint szünetelt Besztercén a könyvnyomtatás.

1789–1799-ben újabb nyomdája volt a városnak Peter Eckhardt személyében. A három nyomda kiadványainak összehasonlítása azt mutatja, hogy mindegyikük önálló, egymástól független felszereléssel dolgozott, valószínűleg ezzel magyarázható, hogy amikor a nyomdák váltották egymást, a besztercei könyvnyomtatásban néhány éves szünetek mutatkoznak. A mai nyilvántartásokban a 18. századi besztercei nyomdászokat egyelőre tizenhat mű képviseli, legnagyobb terjedelműek ezek közül a helyi evangélikus egyház számára kiadott, jellegzetes hosszú, keskeny formátumú énekes- és imádságoskönyvek. Emellett alkalmi nyomtatványok és iskolai használatra szánt könyvek készültek mindhárom nyomdában, kivétel nélkül mind német nyelven.

A 19. század elején csaknem másfél évtizedig szüneteltette a város a könyvnyomtatást. 1799 után ugyanis Eckhardt távozott Erdélyből, és legközelebb Czernowitzban tűnt fel, ahol a továbbiakban ő és utódai működtek.

Besztercén legközelebb 1813-ban alapított könyvnyomtató műhelyt a szebeni származású Johann Filtsch. Haláláig, 1835-ig itt működött, majd fia, Johann Emanuel Filtsch folytatta tevékenységét egészen a század közepéig.

A MEDGYESI Sifft-nyomda 1765–1810

Johann Sifft 1765-től (néha ugyan évek kihagyásával) 1797-ig működött az erdélyi Medgyesen könyvnyomtatóként. Korábbi tevékenységéről mindössze annyit tudni, hogy 1762-ben Besztercén neve egy német nyelvű naptár kiadójaként szerepelt, 1763-ból azonban egy saját besztercei nyomtatványa is ismeretes. A Medgyesen, ebben az erdélyi szász városban dolgozó nyomda szinte kizárólag német nyelvű kiadványokat készített: főként evangélikus énekes- és imádságoskönyveket és egy-egy ugyancsak német naptárt. Az erdélyi nyomdáknak királyi rendeletre készült összeírása alkalmával, 1773-ban megállapították, hogy a Medgyesen működő Sifftnek a nyomdához nem volt kiváltságlevele.⁹²² A medgyesi sajtóból ma mintegy húsz nyomtatvány ismeretes a 18. századból. Bár 1797 után egy ideig nincs nyoma tevékenységének, még 1810-ben is működött.

⁹²⁰ *Der zergliederte Catechismus*. Bistritz 1763, Sifft = PETRIK IX 284

⁹²¹ JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 14.

⁹²² JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 14.

*A NAGYENYEDI Kiss György- 1763–1767 és utóda,
a Debreczeni Sámuel-féle nyomda 1768–1774*

Az egykori gyulafehérvári kollégium ugyan már évtizedek óta Nagyenyeden működött, de nyomda alapítására itt egészen a 18. század derekáig nem került sor. Ennek oka az lehetett, hogy az Apafi Mihály által egyesített gyulafehérvári és nagyváradi tipográfia Kolozsvárra került, és az egyesített nyomda tulajdonjogát megosztotta a két kollégium, a nagyenyedi és kolozsvári között. A nagyenyediek tehát megrendeléseikkel a kolozsvári nyomdát keresték fel. Úgy tűnik, hogy ez a megoldás hosszú időn át megfelelt a nagyenyedieknek, mert az önálló műhely alapításának gondolata csak a 18. század közepén vetődött fel. Az itt létesítendő nyomdával kapcsolatban előbb 1746-ban Páldi Székely István kolozsvári, 1754-ben Deák György ugyancsak kolozsvári, majd 1759-ben Sárdi Sámuel szebeni nyomdász neve merült fel, tényleges nyomdaalapításra azonban nem került sor 1763-ig.⁹²³

A Nagyenyedről származó első nyomtatványokon nem szerepel sem a nyomda helye, sem a nyomdász neve. Ennek oka bizonyára a privilégium hiánya lehetett. A nyomdát valószínűleg az a Kiss György alapította, aki egykor nagyenyedi diák volt, majd átmenetileg legényként a kolozsvári református egyház nyomdájában dolgozott Pataki József nyomdászmeister idejében, sőt még korábban Szathmári Pap Sándor keze alatt is. Amikor önállósult, már két évtizedes gyakorlattal rendelkezett. Nagyenyedi nyomdája magánvállalkozás volt. Neve először 1765-ben szerepel itt nyomtatott könyvön, és utoljára 1767-ben. Özvegye ezután férjhez ment Debreczeni Sámuelhez, akinek korábbi működéséről semmit sem tudunk. Az ő utolsó nyomtatványa 1774-ből való, de ugyanebben az évben már Vizi István vezette a nyomdát 1775-ben bekövetkezett haláláig. Vizi korábban, 1770-től Kolozsvárott dolgozott.

A nagyenyedi nyomdának semmiféle kiváltságlevele nem volt, amint azt az udvar számára 1773-ban készített felterjesztés megállapítja, hozzátéve, hogy Debreczeni Sámuelnek pénzen vett nyomdája van.⁹²⁴ A nyomdának olyan szabadalma sem volt, amely például naptárkiadást, tankönyvkiadást biztosított volna számára. Bár kiadványainak többségét alkalmi nyomtatványok tették ki, irodalmi és művelődéstörténeti szempontból kiemelkedő művek is fűződnek e műhely rövid történetéhez, így Bod Péter művei közül a *Smirnai Szent Polikárpus*, a *Hungarus tymbaulesés* Pápai Páriz Ferencnek *Erdélyi fénikse*,⁹²⁵ közülük nem egy – éppen a fenti okokból – megjelenési hely és nyomda közlése nélkül. A nyomda működésének tizenkét évéből ma ötvenkét nyomtatvány ismeretes, közülük két, kottát tartalmazó mű is.⁹²⁶ 1770-ben, Debreczeni idején a nyomdának már öntött kottája is volt, ezzel jelentette meg *Szent Dávid zsoltárait*.⁹²⁷

923 DANKANITS Ádám: *Adatok a 18. századi enyedi nyomda történetéhez = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár), 1960. 150–158.

924 JAKAB Elek: *Az erdélyi nyomdák...* 14.

925 PETRIK I 307 és PETRIK III 45

926 ÖRLEYNÉ FUTÓ Enikő: *A nagyenyedi nyomdászat a 18. században = Magyar Grafika*, 1991/3. 31–34.

927 PETRIK V 63

1774 után nem jelent meg több könyv Nagyenyeden, és a század folyamán itt többé nem létesült nyomda. Maga a felszerelés azonban tovább szolgálta a hazai könyvkiadást, mert 1777-ben a Bécsben tanult kitűnő betűmetsző és nyomdász, Kaprontzai Nyerges Ádám vásárolta meg felszerelését. Feltételezhetően előbb itt helyben akart működni, de végül mégis – a vásárlás után nyolc évvel – Marosvásárhelyen alapított nyomdát a Nagyenyedről származó felszereléssel.⁹²⁸

*A PÉCSI Engel-nyomda, utóda, a Knezevich-nyomda 1773–1840
és a Lyceumi nyomda 1836 (1908)*

A pécsi nyomda a budai Landerer-műhely egyik legényének, Johann Josef Engelnek az alapítása. Néhány magyar nyelvű kiadványán nevét magyarítva, Angyal Jánosként írta. Bár már 1772 tavaszán próbálkozott nyomdai privilégium megszerzésével Pécs területére, a kiváltságlevelet csak 1773-ban kapta meg. Ebben nagy része volt Klimó György pécsi püspöknek. Az elemi oktatás megszervezése, papírmalom létesítése és a hazánkban elsőként nyilvánossá tett könyvtár alapítása mind a tervezett egyetem koncepcióját szolgálta. E tervbe jól illeszkedett, hogy 1772-ben Engel János József budai nyomdászsegéd Klimó püspök támogatását kérte egy Pécsen felállítandó nyomda létesítéséhez. Klimó szíves hangú támogatást írt Engel kérvényéhez, s Engel 1773. február 5-i keltezéssel, Mária Terézia aláírásával elnyerte a nyomda-alapítási engedélyt.

Engel nyomdája a mai Perczel Mór utca 25. számú ház helyén volt, amely már 1748 óta Vizer János, Engel apósa, majd 1786-tól Engel János József tulajdonában volt. A nyomdai felszerelés költségeit is apósa fizette.⁹²⁹

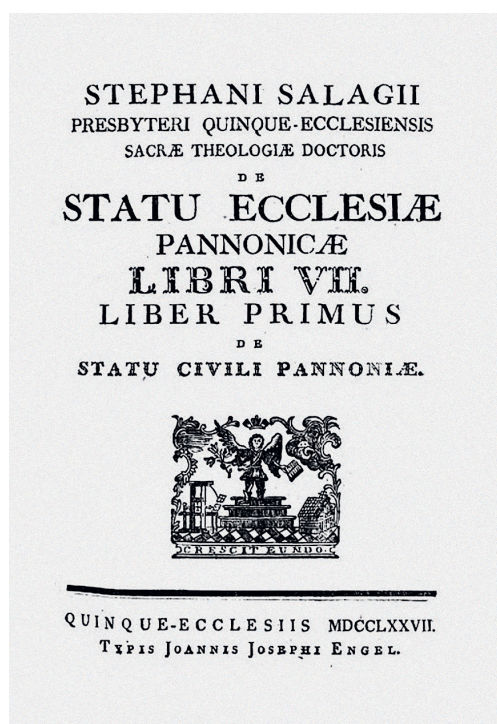
Első kiadványai már 1773-ban megjelentek, köztük valószínűleg a legelső lehetett az újonnan alapított officinát bemutató betűmintakönyv,⁹³⁰ címlapján püspöki címerrel – amely azonban nem Klimó püspök címere. A nyomda betűanyagát Engel a bécsi Trattner cégnél szerezte be. Mintakönyvében püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, Klimó György maga is számos megbízással látta el, köztük saját munkáinak kinyomtatásával is. A főpap halála után azonban a püspökségtől kapott megrendelések száma, úgy látszik, csökkent – bár a hivatalos kiadványokat a továbbiakban is itt nyomtatták –, és a műhely nem tudott igazán fejlődésnek indulni. A 18. század folyamán itt megjelent kiadványok száma is csekély, de közülük a terjedelmesebb, esetleg nagy példányszámban kiadott nyomtatvány még kevesebb. Engel állandó, hivatalból kiadott nyomtatványa a pécsi egyházmegye számára készült szerkönyv és a városban működő iskolák kiadványai. Úgy látszik, hiába próbálkozott a nagyobb jövedelmet hozó tankönyvek kiadásával,

⁹²⁸ A marosvásárhelyi nyomdászatról összefoglalóan lásd KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának története*. Marosvásárhely, 1887.; V. ECSEDY Judit: *A marosvásárhelyi könyvnyomtatás kezdetei = A Telekiek és a kultúra*. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai. Szerk. BÁNYAI Réka. Marosvásárhely, 2017, 183–212.

⁹²⁹ Engel János tevékenységéről összefoglalóan lásd BORSY Károly: *A pécsi nyomdászat kezdetei*. Pécs, 1973.

⁹³⁰ *Specimen characterum Latinorum* (Pécs 1773) PETRIK III 419

104. A pécsi Engel-nyomda kiadványa 1777-ből, címlapján nyomdász jelvényével

mert amikor 1774-ben magyar ábécés könyvet jelentetett meg, a hatóság ezekből ötven példányt lefoglalt, amiért megsértette Catharina Landerer privilégiumát.⁹³¹

Engel 1795-ben halt meg, Engel halála után a nyomdát özvegye, Vizer Krisztina saját nevében, Jungman Károly segéd közreműködésével vitte tovább. A nyomdát azonban súlyos adósságok terhelték. Elkoptatott betűkészletével a nyomda egyetlen alkalmazottja csak nehezen tudott eleget tenni az amúgy is akadozó megbízatásoknak. Így a megrendelők elszoktak, jöllehet ebben az időben a szomszédos Tolna és Somogy vármegyében sem volt nyomda. A műhely azért még a 19. század elején is működött az özvegy tulajdonában,⁹³² majd 1813-tól veje, Knezevich István nevét találni a nyomda által készített kiadványokon. Knezevich nem volt nyomdász, Jungmann dolgozott nála egy ideig. Knezevich halálával, 1840-ben az első pécsi nyomda megszűnt.

Addigra azonban az egykori Engel-nyomdának komoly konkurense akadt a városban, sőt a püspökségnél. 1828-ban Szepesy Ignác erdélyi püspök került a püspöki székbe, aki előbb száz ezer forintos alapítványával életre hívta a Jogakadémiát, más néven a Lyceumot. A főiskola mellé saját költségén megalapította a Lyceum nyomdát, amelynek épülete ma is áll a Lyceum és a Perczel utca sarkán. A püspök már 1836 előtt tárgyalni kezdett egy Bécsben élő és dolgozó

931 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 26.

932 Pécs nyomdászatáról összefoglalóan lásd NYAKAS Sarolta: *Az első pécsi nyomda története*. Pécs, 1934.; Lásd még *Három évszázad. Szemelvények a pécsi nyomdászat múltjából és jelenéből*. Szerk. MITZKI Ervin. Pécs, 2010.

magyar nyomdásszal, szodói Nagy Benjáminnal a nyomda felszerelése és vezetése ügyében. Ugyanő azonban szinte egyidejűleg a létesítendő pápai református főiskolai nyomda vezetésére is ajánlkozott, mert bizonytalannak érezte, hogy a pécsi püspök őt, református létére, alkalmazni fogja-e. Végül mégis megkapta a pécsi nyomda vezetésének lehetőségét, mert 1836 októberében megnyílt a pécsi Lyceum nyomda, és direktora szodói Nagy Benjamin lett. Valóban jó szakember volt, jó felszereltsége képessé tette bármely tudományos munka elkészítésére. Betűanyagából nem hiányzott a héber és a cirill írás sem. Vas sajtóit Frankfurtból rendelte, betűit pedig korábbi munkahelyétől, a bécsi Sollinger betűöntödéből. A Lyceumi nyomdát tizennégy éven át, haláláig vezette.

A Lyceumi nyomda 1856-ig a Lyceum Alapítvány kezelésében működött, ezt követően hatvétenként egymást váltó bérlők kezén volt 1908. évi végleges megszűnéséig.

A KASSAI Landerer-nyomda 1775–1822 és Ellinger-nyomda 1786–1830 (1876)

Még a jezsuita rend feloszlata előtt az egykori kassai akadémiai nyomdát a pozsonyi műhely tulajdonosának, Johann Michael Landerernek adták el. Minthogy azonban a vételárat nem azonnal fizette ki, dolgozni csak 1775-ben kezdett. Az 1774-es, átmeneti évben nyomtatott néhány kiadvány a „typographia S. Caes. Reg. Apost. Majestatis” megnevezéssel látott napvilágot, jelezve, hogy Landerer a nyomda vételárának nagy részével ekkor még adósa volt a kincstárnak. A Landerer család kezelésében lévő nyomdák között ez volt a legkevesbé jelentős, és erről maradt fenn a legkevesebb korabeli adat. Johann Michael Landerer Kassán könyvkereskedelmet is folytatott nyomdájában: szabadalma a saját nyomdáiban előállított kiadványok árusítására jogosította fel. Üzletében állandó raktárt tartott a budai és a pozsonyi Landerer-nyomda kiadványaiból.⁹³³

Kassai kiadványainak jelentős része kettős kiadási hellyel, „Pozsonyban és Kassán” jelent meg, akárcsak nyomtatott könyvjegyzékei is, mint 1777. évi *Catalogus libroruma*.⁹³⁴ Kiadványai között a kortárs magyar irodalom jelentős művei szerepelnek, köztük Bessenyei egy munkája, Kazinczytól *Magyarország geographicája*, az *Orpheus*,⁹³⁵ Baróti Szabó Dávidtól több verseskötet és *Kisded szótára*, Gessner *Idilljei* Kazinczy fordításában. Ez utóbbiak megrendelésre készültek, vagyis a nyomtatás költségei nagyrészt a szerzőt vagy a mecénást (esetleg közvetve az előfizetőket) terhelték. Landerer kassai műhelyéből saját költségére egy-egy német és magyar kalendárium jelent meg rendszeresen, és különféle latin nyelvű tankönyvek, de saját költségére adta ki Jacob Vanier *Paraszti majorját* Baróti Szabó Dávid fordításában.⁹³⁶ Ugyancsak saját kiadásában

933 BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai* = MKsz 1966. 10–27.; Johann Michael Landerer portréját halála után tisztelői Hildebrand rajza nyomán Johann Georg Mansfeld bécsi rézmetszővel készítették el, köriratában a „Dii laboribus omnia vendunt” jelmonddal, a következő aláírással: „Michael Landerer de Fűskút, Incl. Regni Hung. Nobilis, atque Typographus et Bibliopola Nationalis celeberrimus, natus Budae 1725 obiit Posonii 1795”

934 PETRIK II 539

935 PETRIK II 349 és PETRIK II 945

936 PETRIK III 473, PETRIK I 900 és PETRIK III 745

jelent meg a *Házi és úti új kalendárium*,⁹³⁷ amelyet még a jezsuita nyomda kezdett meg, és nemcsak Johann Michael Landerer, hanem utóda, Franz Landerer is folytatótt 1802-ig.

Az alapító Johann Michael Landerer 1795-ben bekövetkezett halála után egy évvel a kassai nyomda Franz Landerer kezére került. Johann Michael Landerer fia, Michael ugyanis, aki apjától három nyomdát örökölt (a pozsonyit, a pestit és a kassait), a kassait unokatestvérének, Franz Landerernek adta át. Ő is jó üzletember volt: útjára bocsátotta például az első magyar nyelvű regénysorozatot 1798-ban: a *Rózsa Szín Gyűjtemény*⁹³⁸ kifejezetten a női olvasók megnyerésére, szép papíron, szép betűkkel, rózsaszín borítóval, gyakran rézmetszetekkel. 1803-ig összesen tizenhárom kötete jelent meg, emellett számos népies kiadványt, amelyekkel a felsőmagyarországi piaci könyvkereskedőket látta el. Ezenkívül folytatta elődei (egyrészt a jezsuiták, másrészt nagybátyja, Landerer János Mihály) német és magyar nyelvű kalendáriumsorozatát. Emellett ötvenkétféle latin nyelvű kiadványt is közzétett. A környékbeli írók és költők is foglalkoztatták Landerer kassai nyomdáját: Kazinczy Ferenc is nála rendelte meg több munkáját.

Franz Landerer 1796 és 1821 között vezette a kassai nyomdát. 1822-ben már eladó volt: a vásárló Werfer Károly osztrák származású kassai nyomdász volt. Werfer litográfiai nyomdát is tartott fenn 1833-tól kezdve. Folyóiratok kiadására is vállalkozott: nála jelent meg a *Kaschauer Kundschaftsblatt* (1838–1871)⁹³⁹ és a rövidebb életű *Der Bote von und für Ungarn* (1833–1835).⁹⁴⁰ Utóda Josef Karl Werfer volt, aki később Rimaszombaton nyitott fióknyomdát (1851), majd a következő évben Pesten (1852).

Amikor a pozsonyi Johann Michael Landerer megvette a jezsuiták nyomdáját, még tíz évig egyedüli könyvnyomtató volt Kassán, 1786-ban azonban a bécsi származású, de 1776-ban Kassára nősült Johann Josef Ellinger is nyomdát alapított a városban. Bizonyára az itteni Landerer-nyomdának volt faktora. 1787-ben nyert polgárjogot⁹⁴¹ és privilégiumot, nemcsak kassai nyomdája alapítására, hanem egyúttal a budai Egyetemi nyomda könyveinek árusításával is megbízták.⁹⁴² 1788-ban *Tudósítást*⁹⁴³ tett közzé, amelyben bejelentette nyomdája megnyitását a „közjó előmozdítására”, azzal az ígérettel, hogy „szép papiroson, tisztán és a nyomtatásbeli gáncsok” nélkül fog nyomtatni. Betűi, amint írja, a bécsi Mansfeld metszéséből valók. A *Tudósítás* hátlapján Ellinger betűmintákat is bemutatott. (Ez ma már csak irodalmi hivatkozásból ismeretes, példány alapján nem).

Ellinger könyvkereskedését 1817-ben a göttingeni származású Wigand Ottó vásárolta meg, és 1818-ban megindította a *Wochenblatt für Oberungarn* című folyóiratot és melléklapját, az *Intelligenzblattot*. Érdekes, hogy Ellinger naptárkiadása, a *Magyar- és Erdélyországi házi és úti*

937 *Házi és úti új kalendárium* (Kassa, Landerer) = PETRIK II 313

938 PETRIK VII 451

939 BUSA 190. sz.

940 BUSA 56. sz.

941 KEMÉNY Lajos: *A kassai könyvsajtó történetéhez* = MKsz 1909. 382–383.

942 KEMÉNY Lajos: *Sajtó és cenzúra Kassán a XIX. század első felében* = MKsz 1899. 356–359.

943 LUKINICH Imre: *Ellinger kassai nyomdász jelentése nyomdája megnyitásáról* = *Könyvtári szemle*, 1914. 179–180.

új és ó kalendárium az 1787–1809 években⁹⁴⁴ Landerer hasonló kalendáriumával mellett is életképesnek bizonyult. Ellingeré Landererénél kisebb vállalkozás volt ugyan, de azért versenyképesnek mutatkozott: szerencsés időpontban alapították, akkor, amikor a kassai irodalmi élet felélénkült. A *Magyar Museum* című negyedéves folyóirat második esztendeje már nála készült 1792-ben.⁹⁴⁵ A környéken lakó írók Ellingert is felkeresték megrendeléseikkel, így Kazinczy őnála is nyomtatott. Az alapító Johann Josef Ellinger 1810-ben halt meg, utóda fia, István lett, aki 1809-től 1842-ig vezette a műhelyt. Az ő idejében kerültek ki nyomdájából a *Felsőmagyarországi Minerva* évfolyamai 1825 és 1836 között. A nyomdát az Ellinger család több generáción át megtartotta tulajdonában, és csak 1876-ban szűnt meg.

Az EPERJESI Redlitz-nyomda 1775–1780, 1800–1852 és utóda, a Pape-nyomda 1781–1800

A 17. század folyamán rövid ideig működött már nyomda Eperjesen: Thomas Scholtz műhelyének mindössze egy kiadványa ismeretes 1656-ból. Ezután több mint száz év múlva, 1775-ben telepedett meg újra a tipográfia Eperjesen.⁹⁴⁶ Alapítója, Johann Ferdinand Redlitz, korábban a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomdában dolgozott, és a rend feloszlatását követően távozott onnan.⁹⁴⁷ Eperjesen Redlitz segédjeként dolgozott Michael Podhoránszky, aki hamarosan Lőcsén alapított nyomdát. Johann Ferdinand Redlitz az eperjesi nyomda alapítása után hamarosan meghalt (1776), és özvegye vette át a nyomda vezetését.

1781-től kezdve találkozni az eperjesi nyomtatványokon August Heinrich Pape nevével, aki addig az özvegy Maria Magdalena Redlitz műhelyében (1776–1780) faktorként dolgozott, majd feleségül vette őt. Pape Braunschweighből származott és Németországban tanulta ki a nyomdászatot. Súlyos kárt okozott a műhelyben az 1788. évi eperjesi tűzvész, de Pape újra rendbe hozta. Az ő idejében jelentős művek hagyták el a nyomdát, így Wallaszky Pál munkái, latin nyelvű kalendárium, főleg német, latin és kisebb részben szlovák nyelvű kiadványok, néhány magyar nyelvű is, köztük Gvadányi József műve.⁹⁴⁸ A nyomda később újra a Redlitz család tulajdonába került, a legidősebb Redlitz fiú nagykorúságával, amikor is Papet pénzben elégtették ki (1800). Redlitz Mihály 1847, Redlitz Ede 1847 és 1852 között vezette a nyomdát.

A LŐCSEI Podhoránszky-nyomda 1776–1824

A Brewer-nyomda megszűnése után csaknem negyven évvel, 1776-ban alapították újra nyomdát Lőcsén. Michael Podhoránszkyt valószínűleg a városi tanács hívta meg nyomdásznak, aki ezt megelőzően rövid ideig az ugyancsak új alapítású eperjesi Redlitz-nyomdában dolgozott

944 *Magyar és Erdélyországi házi és úti új és ó kalendárium* (Kassa, Ellinger) = PETRIK II 314

945 STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig*. Budapest, 1907.

946 AUGUSTINOVÁ, Eva: *Prešovské tlačiarne 18. storočia – rozbor produkcie = Kniha*, 2003/2004. 28–31.

947 VALACH, Július: *Staré tlačiarne a tlačari na Slovensku*. Martin, 1987. 151–153.

948 V. ECSEDY Judit: *Az eperjesi Pape nyomda díszai = Gvadányi József: Aprekaszión. Névnapi ugratás 1781-ből*. A tanulmányt írta TORDA István. Zebegény, 2005. 37–48. és V. ECSEDY Judit: *Az eperjesi nyomda és Gvadányi József Aprekasziónja*, uo., 21–28.

mint Johann Ferdinand Redlitz segéde. Úgy látszik, hogy az eperjesi nyomdafelszerelés egy részével alapította önálló, lőcsei nyomdáját. Ez az oka annak, hogy Podhoránszky első lőcsei nyomtatványai nagy hasonlóságot mutatnak az eperjesiekkel. Később Josef Richter betűöntő ajánlkozott Lőcse városának, hogy átönti a nyomda betűit.

Podhoránszky helyzete nem volt könnyű, egyrészt a már jól működő, komoly konkurenciát jelentő pozsonyi, nagyszombati és kassai nyomdák mellett, másrészt az ő esetében 1777-től a szepesi káptalan által gyakorolt cenzúra megkötései miatt. Végül azonban megkapta ugyanazt a privilégiumot, mint korábban Brewerék, és kiadványainak előzetes cenzúráját a városi tanács végezte. A nyomdájából kikerült munkák nagy része latin és német nyelvű, de kisebb arányban szlovák és magyar műveket is megjelentetett, összesen mintegy kétszázat. Ezek között sok az alkalmi nyomtatvány, de nála készültek a szepesi káptalan egyházi címtárai is, emellett iskolai értesítők is. A Podhoránszky-nyomda a 19. század első évtizedeiben is működött, 1824-ig. Munkássága ötven éve alatt százötven kiadvány megjelenéséről tud a könyvészet, ebből tizenkét szlovák nyelvű, mint például a *Zornička katolícka* Bossányi Szerafintól.⁹⁴⁹

1803-ban Podhoránszkyknak versenytársa akadt Josef Karl Mayer személyében, aki a városban újabb nyomdát alapított és működtetett 1815-ig.

A BESZTERCEBÁNYAI Tumler-nyomda 1783–1796, utóda, a Stefani-nyomda 1796–1829, a Wetterl- 1829–1830 és Machold-nyomda 1832 (1942)

Besztercebányán, ebben a felső-magyarországi bányavárosban átmenetileg már a 16. században is dolgozott tipográfia: 1578-ból Christoph Scholtz két művet nyomtatott ki itt. Ezután azonban két évszázadig nem létesült újabb nyomda, egészen a 18. század utolsó két évtizedéig. Korábban a lőcsei, bártfai és kassai tipográfiák látták el könyvvel a főleg német ajkú lakosságot. Könyvkereskedéssel és -kiadással a 18. században többen is foglalkoztak itt, de az első nyomda csak 1783-ban létesült.⁹⁵⁰

A Mária Terézia idején kiadott közoktatási törvény, a Ratio Educationis⁹⁵¹ után Besztercebányán főgimnázium létesült, így a könyvkiadás és -nyomtatás kulturális háttere is biztosítva volt. Ugyanilyen kedvező hatással volt a város kulturális életére a Mária Terézia által alapított új, besztercebányai püspökség (1776). A nyomdát Johann Josef Tumler alapította,⁹⁵² aki Pozsonyban tanulta a nyomdászatot Johann Michael Landerernél, majd Bécsben, Josef Kurzböck műhelyében tökéletesítette tudását. 1782-ben érkezett Besztercebányára, majd a következő év elején, 1783. január 4-én megkapta mind a helytartótanáctól, mind a várostól a működési és letelepedési engedélyét azzal, hogy kiadványaival a budai, pozsonyi és pesti nyomdák privilégiumait nem sértheti meg.

949 BOSSÁNYI Szerafin: *Zornicka katolícka* (Lőcse, Podh) = PETRIK V 77

950 JURKOVICH Emil: *Besztercebánya múltjából*. Besztercebánya, 1901. 126–137.

951 *Ratio educationis* (Wien 1777, Trattner) – PETRIK III 182

952 REPČÁK, Jozef: *Tlačiareň Jána Jozefa Tumlera v Banskej Bystrici* = *Kniha*, '78. 174–181.

Mindjárt az első évben, 1783-ban kiadta Luther katekizmusát, két éven át megjelentette a beszercebányai Erudita Societas Slavica társaság újságát *Staré Nowiny Liternejho Umenj* címmel (1785–1786-ban),⁹⁵³ 1789-től pedig a szlovák nyelvű ó- és új kalendáriumot. 1790-ben szlovák nyelvű folyóirat kiadására kért engedélyt a városi tanácstól. Ezt 1793-ban azzal kapta meg, hogy a budai német újságban megjelent, cenzúrázott híreket közölheti, és havonta az újság két-két példányát a városi tanács útján a helytartótanácsnak megküldi. Nincs nyoma annak, hogy valóban megjelent volna ez az újság.

Érdekes, hogy amikor Johann Franz Sulzer selmecebányai nyomdai privilégiumért folyamodott 1788-ban, a közeli beszercebányai nyomda tulajdonosa, Johann Josef Tumler is közbenjárt érdekében.

1794-ben Tumlernél jelent meg az egyházmegye címtára,⁹⁵⁴ ez azonban egyben működésének utolsó éve is. Nyomdájából nem ismeretes kiadvány a következő évből. Anyagi nehézségei miatt 1796-ban eladta műhelyét Joannes Stefáninak kétezer-egyszáz forintért. Stefáni idején is nagyjából a Tumler által elkezdett úton haladt a beszercebányai nyomdászat. Úgy látszik, hogy Stefáni vállalkozóbb szellemű volt elődjénél: a 19. század elején még papírmalom létesítését is tervezte az óhegyi völgyben (Zólyom vármegye).

Tumler és Stefáni nyomdája főként a helyi igények kielégítésére szolgáló műhely volt, amely feladatául a szlovák evangélikusok imádságos- és énekeskönyvvél való ellátását vállalta. Az évente valószínűleg többször is kiadott, több száz lap terjedelmű vallásos könyvek példányszáma igen magas lehetett, így érthető, hogy a nyomda papírigénye évi 36 bála papír volt (azaz 180 ezer ív). Kettőjük műhelyéből a 18. század során mintegy kétszáz nyomtatvány ismeretes, főként szlovák és német nyelven. A felső-magyarországi szlovákság jelentős szellemi alakjának, Andreas Plachynak több műve⁹⁵⁵ is itt látott napvilágot, emellett rendszeresen megjelentettek német nyelvű kalendáriumot. A Stefáni-nyomda a 19. század első évtizedeiben is működött: 1822 és 1829 között már az özvegy, Zuzana Stefáni vezetésével. Az özvegy 1829-ben kezdett tárgyalni Ján Jozef Wetterl cseh nyomdással, aki 1830. szeptember 7-én vette meg tőle a tipográfiát hatezer aranyért, és még abban az évben beszercebányai polgárjogért is folyamodott.

Wetterl azonban hamarosan adásvételi szerződést kötött a körmöcbányai Helena Macholddal, és 1831-ben a nyomda – több mint egy évszázadra – a Machold család, pontosabban Stefan Alojz Machold tulajdonába került. Eleinte azonban a műhelyt Helena veje, Stefan Mihálik vezette, 1831 és 1832 között, ugyanő, aki 1826 és 1835 között a selmecebányai nyomdának is tulajdonosa volt. Mihálik működése után azonban a Machold család tagjai vezették tovább a nyomdát: 1832 és 1837 között Filip Machold.

Ezzel a beszercebányai könyvnyomtatásnak hosszabb korszaka kezdődött meg, mert a nyomda a Machold család tagjainak tulajdonában maradt egészen 1942-ig.

953 BUSA 385. sz.

954 *Novi ecclesiastico-scholastici annales...* PETRIK I 86

955 *Epithalamium...* PETRIK VII 410, *Perennis laetitia...* PETRIK III 103

*Kaprontzai Nyerges Ádám MAROSVÁSÁRHELYI nyomdája 1785–1794
és a református kollégiumi nyomda 1802–1830 (1886)*

Marosvásárhelyen az első könyvnyomtató műhely 1785-ben létesült, és a nyomda első kiadványa 1786-ban hagyta el a sajtót, Kaprontzai Nyerges Ádámnak (1744–1786), a jeles betűmetszőnek és nyomdásznak köszönhetően.⁹⁵⁶ Amíg a városban nem volt nyomda, addig a nyomtatnivalót Kolozsvárra vagy Szebenbe vitték.

A nyomda és 18. századi működése mindössze tíz évre, az 1785–1794 közötti évtizedre terjed, mert még a század vége előtt be is fejezte tevékenységét.⁹⁵⁷ Alapítása a nagyenyedi nyomda megszűnésével függ össze: az ottani nyomdatulajdonos halálakor a felszerelést 1777-ben a Bécsben tanult képzett betűmetsző és nyomdász, Kaprontzai Nyerges Ádám vette meg. A nyomda négyszáz forintot cserélt gazdát.

M A R O S V Á S Á R H E L Y E N

Nyomt. KAPRONTZAI ADAM *Hiv.* Könyv-Nyomtato által.

105. Kaprontzai Nyerges Ádám impresszuma egyetlen marosvásárhelyi nyomtatványából

Amikor marosvásárhelyi nyomdáját alapította, Kaprontzai mögött már jelentős szakmai múlt állt. Nagyenyedi tanulmányai után, 1769-től Kolozsvárott nyomdászinasként dolgozott, majd 1771-ben elhagyta Erdélyt, hogy tanulmányait Bécsben folytassa, ahol Josef Lorenz Kurzböcknek (1736–1792) lett segédje. Rendkívüli választás volt ez Kaprontzai részéről, hiszen elődei mind a protestáns Németalföldön tökéletesítették tudásukat, ő viszont a kétségtelenül közelebbi Bécset választotta, ahol Kurzböck személyében az egyik legjelesebb nyomdász és az egyik leggazdagabban felszerelt tipográfia alkalmazottja lett. Kurzböck ekkor már tizenöt sajtóval dolgozott. Később a „tsászári és királyi napkeleti nyelvek nyomtatója” lett. Héber, illír, orosz, görög és különböző keleti nyelvű kiadványok készültek műhelyében. Ez igen nagy jelentőségű volt Kaprontzai fejlődése szempontjából, így nemcsak a nyomtatást, hanem a betűmetszést és -öntést is elsajátíthatta nála.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ Kaprontzai betűmetszői munkássága, a bécsi Kurzböck-nyomdában töltött évei külön tanulmányt érdemelnének. Munkásságának ezzel a részével mindeddig csak Pálvölgyi Endre foglalkozott: PÁLVÖLGYI Endre: *Kaprontzai Nyerges Ádám = Magyar Grafika*, 1960/4. 295–297.

⁹⁵⁷ V. ECSEDY Judit: *A marosvásárhelyi könyvnyomtatás kezdetei = A Telekiek és a kultúra...* 183–212.

⁹⁵⁸ PÁLVÖLGYI Endre: *Kaprontzai...* = *Magyar Grafika*, 1960/4. 295–297. A szerző ebben a cikkében illusztrációban közöl olyan betűket, amelyek Kaprontzai hagyatékából kerültek a marosvásárhelyi református kollégiumba. A Teleki–Bolyai Könyvtár munkatársai érdeklődésemre megerősítették, hogy valóban vannak a kollégiumból átkerült rendezetlen nyomdabetűk a tárgyi emlékeik között. Ezek átnézése valószínűleg nyomdai szakembert igényelne. A marosvásárhelyi nyomdászatról összefoglaló mű: KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886*. Marosvásárhely, 1887.

Hogy milyen kiváló szakember vált belőle, azt a Kurzböck-nyomda betűmintakönyve bizonyítja, benne, amint a mintakönyv címe jelzi, az 1772 és 1774 között Kaprontzai által metszett betűkkel.⁹⁵⁹ A betűmintakönyvben jórészt arab, török, perzsa, görög, héber és cirill típusok szerepelnek.

Nem csak Bécsben ért el sikereket, dolgozott Triesztben is. Mária Terézia őt bízta meg az ottani örmény nyomda ügyének rendezésével. Ebből arra következtethetünk, hogy az örmény nyelvet és az örmény nyomtatott betűket is ismernie kellett.

Bécsből hazatérve Kaprontzai már 1777-ben megvette a nagyenyedi nyomdát, de csak 1785-ben kezdett vele dolgozni Marosvásárhelyen,⁹⁶⁰ előbb ugyanis még négy évig a kolozsvári református kollégium nyomdáját vezette. Saját nyomdaalapításával valószínűleg nem önszántából késlekedett, hiszen a nyomdaalapításhoz privilégiuma is volt, hanem a református egyház nem kívánta sem Enyeden, sem Kolozsvárott egy újabb nyomda felállítását. Ezért ajánlották fel neki a kolozsvári református kollégiumi nyomda vezetését, amelyből négyévi munka után vált ki. Végül II. Józseftől 1785. május 2-án kapott engedélyt Marosvásárhelyen nyomda alapítására.⁹⁶¹ Ezt az erdélyi főkormányiszék Nagyszebenből tudatta a marosvásárhelyi városi hatósággal, és azt a tanácsban fel is olvasták. Ezután Kaprontzai felállította nyomdáját, és dolgozni kezdett részben a Nagyenyedről származó felszereléssel, amely jól felismerhető és azonosítható a Marosvásárhelyen készült kiadványokon. Kevés fennmaradt nyomtatványán saját metszésű betűnek nincs nyoma. Első kiadványa 1786-ból ismeretes, és már ugyanebben az évben, július 17-én meghalt.⁹⁶²

Kaprontzai Enyeden vásárolt nyomdafelszerelése tizenhétféle betűtípusból, abból nyolcféle nagy méretű címbetűből, négyféle fokozatú antikvából, négyféle fokozatú, hozzáálló kurzívából és egy görög betűből állt. Dallam nyomtatására kétféle hangjegy állt rendelkezésére: fametszetű (1765) és rézmetszetű, szedett hangjegyek (1770). Akkor a nyomda négyszáz forintért cserélt gazdát. Ehhez képest rokokó stílusú díszekkel Kaprontzai maga is bővítette nyomdáját, amelyek valószínűleg a bécsi Kurzböck-műhelyből valók. Mint már említettük, Kaprontzai Bécsben a Kurzböck-nyomda számára betűmintakönyvet adott ki, amelyben csak saját metszésű betűi szerepelnek. Éppen ezért érdekes, hogy ezek a betűk saját, marosvásárhelyi nyomtatványain sohasem jelennek meg.

Kaprontzai után a nyomdát előbb Gál László (1787–1790), majd Huszár Antal (1793–1794) vezette. Gál idejében készült a nyomda legnevezetesebb kiadványa, Zrínyi Miklós *Török áfiomának* legelső kiadása *Ne bánts a magyart!* címmel (1790).⁹⁶³ Utóda, Huszár Antal, könyv-

959 *Characteres typographici, quos e clementissima...typographica Caesareo-regia aulica linguarum illyrico orientalium apud Josephum Kurzböck institutus ab anno 1772 usque ad annum 1774 sculpsit et omni modo praparavit Adamus Kapronczai Transilvano Hungarus.* Vienna 1774.

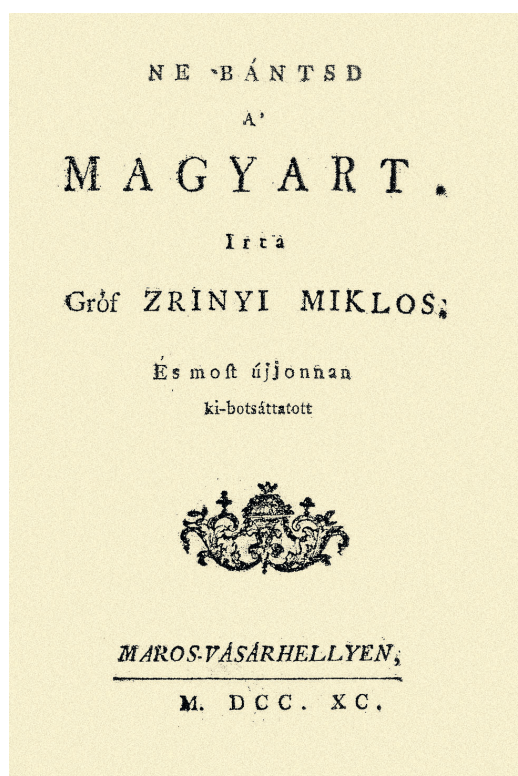
960 KONCZ József: *A marosvásárhelyi...* 182–187.

961 KELEMEN Lajos: *Az első marosvásárhelyi nyomda történetéhez (1785) = Erdélyi Múzeum*, 1910. 55.

962 PÁLVÖLGYI Endre: *Kaprontzai...* = *Magyar Grafika*, 1960/4. 295–297..

963 PETRIK III 890, lásd erről a kiadásról bővebben V. ECSEDY Judit: *Zrínyi és a marosvásárhelyi nyomda = Magyar Grafika*, 2013/2. 7–79.

106. Zrínyi Miklós: *Török áfium* című művének új, marosvásárhelyi kiadása *Ne bánts d a magyart!* címmel

árus és nyomdavezető volt egy személyben, a tipográfia azonban nem volt saját tulajdona, csak a könyvesbolt.

Huszár utolsó kiadványa egy 1795-re szóló kalendárium volt. Ettől kezdve néhány évig a nyomdát nem használták. Nem tudni, hogy miért hagyott fel Huszár Antal a tipográfia üzemeltetésével: mindenesetre 1795-től kezdve egészen 1804-ig semmi nyoma sincs a marosvásárhelyi sajtó működésének.

Az a nyomda, amelyet Mátyus István Maros vármegyei orvos a házában tartott, majd végrendeletében a református kollégiumra hagyományozott, nem a Kaprontzai-féle tipográfia lehetett.⁹⁶⁴ Mátyus maga írja, amikor 1800. május 24-i végrendeletében a házában lévő tipográfiról hagyatkozik, hogy az neki ezer német forintnál többbe került. Feltehetően valahonnan német forrásból vásárolt vagy egy egész nyomdát, vagy csak betűket. Szándéka a nyomda vásárlásával vagy az volt, hogy saját műveit nyomtassa rajta, vagy már eleve a kollégiumnak szánta.

A marosvásárhelyi református kollégium 1802-ben, Mátyus István halálakor jutott nyomda birtokába, és 1804-ben leltározták a tipográfiát. Ez a leltár fennmaradt, és az itt leírt felszerelés teljesen különbözik a Kaprontzai és utódai által használt nyomdafelszereléstől. Már maga az a tény feltűnő, hogy több mint húszféle fraktúr, azaz német szöveg nyomtatására alkalmas betűsorozatot tartalmaz, holott Kaprontzai nyomdájában – és kiadványai között – egyetlen ilyen

⁹⁶⁴ V. ECSEDY Judit: *A marosvásárhelyi...* 183–212.

sem volt. Valamikor és valamilyen úton azonban mégis bekerült a marosvásárhelyi református kollégium nyomdájába Kaprontzai felszerelése is, mert jellegzetes könyvdíszai még évtizedekig nyomon követhetők kiadványain.

A tulajdonosváltás alkalmából aktuálissá vált a nyomdai privilégium kérdése, mert bár Kaprontzainak volt saját nevére szóló nyomdai szabadalma, szükségesnek látszott új privilégium beszerzése a református kollégium nyomdája számára. Ez a kérdés 1806-ban vetődött fel, és bizonyára elintéződött, mivel a nyomda a továbbiakban folyamatosan működött. Itt jelentek meg Aranka György művei,⁹⁶⁵ a kollégiumi tanárok munkái, és 1818-tól kezdve sorra kerültek sajtó alá Bolyai Farkas művei.⁹⁶⁶ Kaprontzai eredeti nyomdakészletének darabjai egészen az 1839-ig, a nyomdakészlet nagyarányú felújításáig nyomon követhetők.

A kollégium a nyomdát bérlőknek adta ki. Az első Sós Márton volt 1804-től 1808-ig, nyomdavezetőként pedig Györfi István. Sós haszonbérletét a sorozatos szabálytalanságok miatt nem hosszabbították meg, utóda a következő tíz évben Gottfried Fiedler volt, 1828-ig, aki mint nyomdász szakember, vezette is a műhelyt. Utóda veje, Kali József, aki 1829-ben a kollégiumnak egy újonnan hozatott és a régiek is használható részével egyesített tipográfiát vett át. A nyomdabérlők és a református kollégium viszonyát minden alkalommal szerződésben rögzítették.

A DIÓSZEGI 1788–1795 és NAGYVÁRADI Medgyesi-nyomda 1798

A bihardiószegei nyomdát Medgyesi Pál alapította, aki korábban a debreceni nyomdában dolgozott legényként. A tipográfiát saját költségén állította fel, de Keresztesi József református lelkész és egyházi író is jelentős közvetítő szerepet vállalt a létesítendő nyomda érdekében, hogy elnyerje gróf Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Teleki-téka alapítója támogatását.⁹⁶⁷ Az 1788-ban dolgozni kezdő, szerény felszerelésű tipográfia első kiadványa ezért hálából Keresztesi József *Keresztyén vitéznek* című versei voltak.⁹⁶⁸ A nyomdából főleg versek és alkalmi nyomtatványok ismeretesek, köztük egy üdvözlővers Teleki Sámuelnek bihari főispánná való beiktatása alkalmából. Legterjedelmesebb kiadványa a méhtartásról szóló gyakorlati gazdasági könyv. Medgyesi Pál, a nyomda tulajdonosa 1791-ben meghalt, ezt követően néhány évig nem is ismeretes diószegei nyomtatvány. Úgy látszik, hogy 1795-ben indult meg újra a munka, amikor az özvegy tulajdonában lévő műhelybe veje, Rábai István állt be nyomdavezetőként. 1795 után nem ismerünk több diószegei nyomtatványt, viszont 1798-ban a Medgyesi-nyomda Nagyváradon működött továbbra is Rábai István vezetésével. A tipográfiát 1804-ben Szigethy Mihály debreceni nyomdász vásárolta meg, aki ugyanebben az évben a nagykárolyi nyomda bérletének elnyerésével is próbálkozott.

965 *Apró munkáji, 1. db.* (1805), *Horváth országi bán... Gyulay Ignácz...* (1806) = PETRIK I 101

966 *Az arithmetica eleje* (1830), *Tentamen juventutem...* Vol. 1–2. (1832–1833) = PETRIK I 317

967 KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18. sz. végén.* Pest, 1868. 174.

968 PETRIK II 367

A SELMECBÁNYAI Sulzer-nyomda 1788–1830 (1870)

Selmecebányán egészen a 18. század utolsó két évtizedéig nem volt nyomda, hanem az elsősorban német ajkú és evangélikus vallású lakosságot helyi könyvkereskedők látták el hazai és külföldi könyvekkel. A városban megtelepedő első nyomdász Johann Franz Sulzer volt,⁹⁶⁹ akinek kiadványai 1788-tól kezdve jelentek meg folyamatosan. Sulzer ugyan már 1787-ben folyamodott nyomdai engedélyért a helytartótanácsához, majd megismételte 1788-ban, de még ebben az évben sem kapta meg, annak ellenére, hogy a besztercebányai nyomda tulajdonosa, Johann Josef Tumler is közbenjárta érdekében. A város azonban már 1788-ban több megbízással látta el, még mielőtt nyomdai privilégiumát végre 1789-ben megkapta volna.

A nyomda kisebbfajta vállalkozás volt, hiszen a feljegyzések szerint egy szedőt és egy nyomdászt foglalkoztatott. A fennmaradt kiadványok alapján elsősorban vallásos könyveket és kalendáriumot adott ki. Kiadványaik többsége szlovák nyelvű volt: itt nyomtatták Johann Friedrich Osterwald népszerű könyvének szlovák fordítását, *Biblické hystorye krátká summa* (1797).⁹⁷⁰ Ugyanakkor a helybeli evangélikus gimnázium tanárainak és diákjainak munkái is helyet kaptak a nyomda termékei között. Itt jelent meg Martin Hamaliar szarvasi evangélikus lelkész, szuperintendens *Agendája* (1798),⁹⁷¹ Szerdahelyi Gábornak a Szent Kereszt-templomban mondott beszéde szlovákul 1811-ben: *Reč o hodnosti sw. kostelúw...* (1811).⁹⁷² 1825-ben a helyi piarista gimnázium számára az egyházi énekekhez összeállított *Appendix hymnorum*.⁹⁷³ Meglehet, hogy kiadványainak nagy részét a bányaváros adminisztrációs és gazdasági jellegű hivatalos nyomtatványai tették ki, de itt jelentek meg a helyi erdészeti és bányászati szakképzés első tankönyvei is.

Sulzer 1825. augusztus 1-jén halt meg. A nyomdát egy évig özvegye, Julianna (szül. Klein) vezette,⁹⁷⁴ majd 1826-ban eladta Stefán Alojz Miháliknak, aki haláláig, 1835-ig volt tulajdonosa a nyomdának. Ugyanő egyébként a besztercebányai nyomda tulajdonosa is volt 1831 és 1832 között. Mihálik özvegye, Cecília a nyomdát Franz Lorbernek adta el, akinek 1863-ig érvényes nyomdai privilégiuma volt. Ezután a nyomda visszakerült a Mihálik család tulajdonába, vezetője Stefan Mihálik volt 1870-ig. A selmecebányai nyomdászat története a továbbiakban is folyamatos volt, bár a városban jellemzően a 19. század folyamán is egy nyomda működött.

A NAGYSZOMBATI Jelínek-nyomda 1788–1830 (1841)

Wenceslaus Jelínek (1737–1823) 1788-ban alapította nyomdáját Nagyszombatban, 1789-ban azonban már számos kiadvány jelent meg nála, így meglehet, hogy már az alapítás évében dol-

969 NAGYOVÁ, Monika: *Tlačiareň Jana Františka Sulcera na prelome 18. a 19. storočia = Kniha*, 1999/2000. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin, 2001. 16–24.

970 PETRIK VII 378

971 PETRIK IV 8

972 SZERDAHELYI GÁBOR: *Reč o hodosti Swatých kosteluw nowého Zákona* (Selmecebánya 1811) = BŰST 19 st. zv. V. 62

973 BŰST 19. Nr. 410.

974 GINDL, Jozef, KUCHTOVÁ, Olga: *Z minulosti kníhtlačiarstva v Banskej Štiavnici = Kniha*, '88. 68–79.

gozni kezdett. Nyomatványain városi és császári-királyi szabadalmazott nyomdásznak nevezte magát. Prágában született, és a nyomdászatot Lipcsében, Mainzban, Bécsben tanulta. Szakmai tanulmányai után Nagyszombatban az Akadémiai nyomdában dolgozott, 1768-ban házat vett, és 1771-ben elnyerte a polgárjogot. Az Akadémiai nyomda Budára költözése után is a Nagyszombatban maradt fióküzemben dolgozott. Az ott maradt rész azonban fokozatosan elsorvadt, így Jelínek kivált onnan, és a város támogatásával önálló vállalkozásba fogott. Nyomatványain városi és császári-királyi szabadalmazott nyomdásznak nevezte magát.

Jelínekkel egyidejűleg létezett Nagyszombatban egy másik nyomda is, Michal Hralo tulajdonában. Ők ketten korábban az Egyetemi nyomdában együtt dolgoztak, majd úgy látszik, mindketten önállósultak. Hralótól egyetlen nyomatvány sem ismeretes, viszont tényleges nagyszombati működését korabeli iratok bizonyítják. 1790-ben Jelínek a városi tanácsnál panaszt tett Hralóra, konkurencia miatt. Más peres iratok is bizonyítják e két nyomdász közti nézeteltéréseket. Az egyik vizsgálat Jelínekre nézve hátrányosan végződött, és a tanács megparancsolta bizonyos általa nyomtatott kiadványok példányainak elkobzását.⁹⁷⁵

Wenceslaus Jelínek műhelyében egy szedővel és két nyomdással dolgozott, és a 18. század folyamán, vagyis működésének első tizenkét évében mai ismereteink szerint több mint kétszáz mű hagyta el sajtóját. 1788-ban megvette a mai Halenárska utca 5. számú házat, nyomdájának emlékét ott ma emléktábla őrzi. A városi számadásokból megtudni, hogy a nyomtatópapírt a jezsuiták znióváráljai papírmalmából szerezte be.

107. Katolikus imádságoskönyv a nagyszombati Jelínek-nyomdából (1790)

⁹⁷⁵ REPČÁK, Jozef: *Prehľad...* 104. – A Jelínek-nyomda kiadványairól lásd RADVÁNI, Hadrián: *Bibliografia tlačí knižtlačiarne Václava a Jána K. Jelínka v Trnave 1789–1841*. Martin, 1996.

Jelínek 1820-ban átadta nyomdáját fiának, Johann Baptist Jelíneknek, majd három évvel később meghalt. Fia nevében a Jelínek-nyomda megszűnéséig, 1841-ig működött. A nyomdának 1801-ből ismerjük könyvkatalógusát,⁹⁷⁶ amelyben szép számmal vannak képviselve a szlovák nyelvi megújulás képviselőinek, Anton Bernoláknak, Juráj Fándlynak és másoknak a művei. Emellett nagy számban szerepelnek szlovák nyelvű vallásos könyvek is. A nyomda latin nyelvű kiadványainak sorában évről évre ott vannak a nyitrai egyházmegye kalendáriumai, az esztergomi főegyházmegye sematizmusai – mindaddig, amíg Esztergomban nem létesült nyomda –, továbbá a helyi és környékbeli iskolák értesítői. Az alkalmi nyomtatványok nagy része latin vagy magyar nyelvű, az egyházi műveket néhány német nyelvű kiadvány is képviseli.

*A KOMÁROMI Weber-nyomda 1788–1794 és utóda,
a Weinmüller-nyomda 1794–1830 (1848)*

Az előző nyomdász, Schmid 1740-ben hagyta el Komáromot, és attól kezdve itt 1788-ig nem működött sajtó. A század végének jeles észak-dunántúli protestáns írói, mint Pétzeli József, Mindszenty Sámuel vagy Perlaky Dávid írásaikat vagy Győrben Streibignél, vagy Pozsonyban Simon Peter Webernél jelentették meg.⁹⁷⁷ Változást hozott, amikor a pozsonyi nyomdász kiterjesztette üzemét, és fióknyomdát nyitott Komáromban.⁹⁷⁸ Egy időre ő maga is Komáromba költözött.⁹⁷⁹ Az 1788-ban létesített tipográfia első ismert kiadványa 1789-ből való. Nyomtatványai egy-egy latin nyelvű alkalmi kiadványt, vagy például a tatai piarista gimnázium értesítőjét kivéve magyar nyelvűek, de akad köztük francia is. Itt jelent meg a művelődéstörténeti szempontból jelentős, tudományt népszerűsítő *Mindenes Gyűjtemény*.⁹⁸⁰ Ebben teljesedett ki a Pétzeli József által alapított Komáromi Tudós Társaság tevékenysége. Az írókból, tudósokból, irodalompártolókból szerveződött társaság jelenléte ösztönözhatta Weber komáromi nyomdája létesítésére. A *Mindenes Gyűjtemény* a nyomda évenkénti kiadványa volt 1789 és 1792 között, egyúttal Komárom városának és a vármegyének első időszakos kiadványa is.

Weber komáromi nyomdája kisebb mennyiségben, de ugyanazokkal a betűkkel és díszekkel volt felszerelve, mint a pozsonyi.⁹⁸¹ Hét év után feladta komáromi fióknyomdáját, minthogy erejét a pozsonyi üzem kötötte le. Komárom azonban nem maradt sajtó nélkül, mert Weber a komáromi felszerelését eladta Weinmüller Bálintnak, nyomdája addigi faktorának.

Weinmüller Bécs egyik legjelentősebb officinájában, Joseph Lorenz Kurzböck műhelyében dolgozott, mielőtt Komáromba került volna. Neve ugyanis ott szerepel a nyomdatulajdonos kö-

976 *Catalogus librorum qui apposito pretio apud Vencesl. Jelínek privil. typog. Tyrnaviensem reperiuntur anno 1801.*

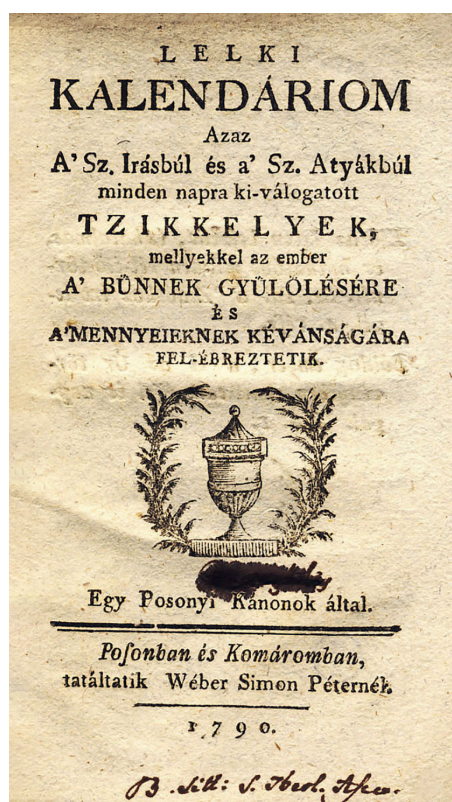
977 A komáromi nyomdászatról összefoglalóan lásd BARANYAI József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*. Budapest, 1914.

978 MÁCZA, Michal: *Prehľad dejín komárnanských tlačiarní = Kniha*, '88. 94–95.

979 ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: *Simon Peter Weber. Das Porträt eines Pressburger Buchdruckers* = MKSz 1978. 134–143.

980 PETRIK II 16

981 CZENE Zsuzsanna: *A komáromi Weber-nyomda = Magyar Grafika*, 1993. 24–26.

108. A pozsonyi Weber-nyomdának Komáromban is volt fióknyomdája

szöntésére írt óda aláírói között 1770-ben. 1794-ben vette meg Webertől a komáromi műhelyt, ami azután 1848-ig a család birtokában maradt mint a város egyetlen nyomdája. Az eredetileg meglévő két sajtóhoz 1795-ben beszerezett két újabbat, mert ekkor folyt Ladvochat nagy munkájának, a többkötetes *Historiai dictionariumának*⁹⁸² nyomtatása. Weinmüller halála után özvegye, Klára vezette a nyomdát 1800 és 1826 között. Munkássága alatt százhatvan kiadvány készült Komáromban, egyik közkedvelt nyomtatványa volt a „komáromi ábécé” néven ismert ábécéskönyv. Magyar és német kalendáriumot is kiadott, és egyaránt nyomtatott szépirodalmat, ismeretterjesztő munkákat, népszerű katolikus imakönyveket és kézikönyveket protestáns lelkészek számára.

Az özvegyet Weinmüller Imre Bálint követte a nyomda élén 1826 és 1831 között, majd húga Franciska, aki húszezer forintért váltotta magához a nyomdát, amely 1848-ig működött.

A SZOMBATHELYI Siess-nyomda 1788–1806 és Perger-nyomda 1806–1836

A Mária Terézia által szombathelyi püspökké kinevezett Szily János az akkor még jelentéktelen nyugat-dunántúli város gazdasági és szellemi életét különböző építkezésekkel kezdte élnétkíteni. A romos vár helyén palotát, székesegyházat, papneveldét és más épületeket emeltetett, és festő-

982 PETRIK II 532

109. A komáromi Weinmüllerné népszerű kiadványa Napóleonról (1822)

ket, szobrászokat alkalmazott a városban. Ugyanezért hívta meg a városba Sopronból Johann Josef Siess nyomdászt, és sajtójának a papneveldeben ingyen adott helyet. A tipográfus Szombathelyre hívását a megye is pártolta, de a nyomda létesítésében és indításában Szily mindenképpen meghatározó szerepet játszott.

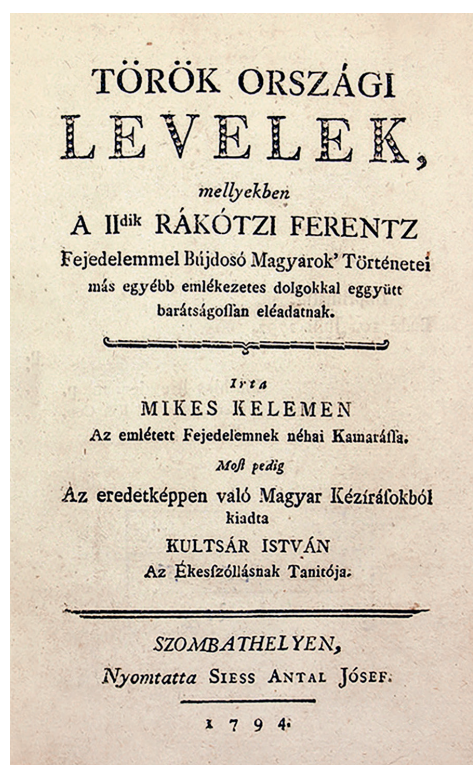
Johann Josef Siess soproni nyomdász 1787-ben telepítette fióknyomdáját Szombathelyre.⁹⁸³ Szily püspök 1787. november 14-i levelében, amelyet Schönwiesner István régésznek, pesti egyetemi tanárnak írt Szombathely régiségeiről szóló könyve kiadása ügyében, már megemlítette, hogy a történetet szombathelyi betűkkel szándékozik kiadatni, ugyanis Szombathely szerzett már nyomdát. Ez a könyv ugyan végül nem Szombathelyen jelent meg,⁹⁸⁴ de a nyomda kiadványai 1788-tól folyamatosan hagyták el a sajtót.

Johann Josef Siess nem sokáig vezethette a soproni és szombathelyi nyomdát, mert 1789-től már fia, Josef Anton Siess neve szerepel a szombathelyi kiadványokon (a soproni műhelyt pedig Siess özvegye vezette).⁹⁸⁵ Szily püspök a nyomdát a szeminárium épületében helyezte el, és a nyomda ott működött 1790 nyaráig, amikor is új helyre költözött, tekintve, hogy a papne-

983 KUNTÁR Lajos: *Kétszáz éves Szombathely első nyomdája* = *Vasi Szemle*, 1987. 583–588.

984 *Antiquitatum...* (Pest 1791, Trattner) PETRIK III 330

985 FITZ József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker...* 215.

110. Mikés Kelemen *Törökországi levelei* Szombathelyen jelentek meg először nyomtatásban

veléshez szükség volt a helyiségekre. Az első nyomda helyét a volt szemináriumnak a templom felőli oldalán márványtábla örökíti meg.

A tizennyolc év alatt körülbelül százötven nyomtatvány jelent meg Szombathelyen, legtöbbjük latinul, de van köztük magyar és horvát nyelvű is (csak 1796-ban három horvát nyelvű munka is megjelent). Kevés azonban köztük a terjedelmesebb munka, többségük néhány levélből álló nyomtatvány. A szombathelyi tudós tanárok, mint Kresznerics Ferenc és Kultsár István, nagy szerepet játszottak abban, hogy magyar nyelvű olvasóközönséget teremtsenek a városban. A 18. századi szombathelyi tipográfia legnevezetesebb kiadványa Mikés Kelemen *Törökországi leveleinek* első kiadása,⁹⁸⁶ amelyet Kultsár adott közre 1794-ben. A kiadványok többségét itt is az egyházkormányzással kapcsolatos iratok és a latin alkalmi beszédek teszik ki, valamint az évente megjelenő egyházi címtár. A magyar nyelvű prédikációk mellett olyan érdekességek is elhagyták Siess sajtóját, mint a *Magyar szó játék* 1799-ben.⁹⁸⁷

A Siess-nyomda Szombathelyen 1806-ig, Josef Anton Siess haláláig működött. A szombathelyi könyvnyomtatás azonban ezzel nem szűnt meg, mert ekkor a család eladta soproni nyomdájuk faktorának, Perger Ferencnek, aki a továbbiakban három évtizeden át, egészen 1836-ig a nyomda tulajdonosa volt. Ő alapította az első nyomdát Zalaegerszegen és Keszthelyen is

986 PETRIK II 736

987 PETRIK II 650

(1818). 1810-ben engedély nélkül kinyomtatta *A Boldogságos Szűz Anyának álma című*, babonákkal és mesékkel teli írást, amelyet a helytartótanács elkoboztatott.

Kiadványainak megrendelője, elődjéhez hasonlóan, elsősorban a püspökség volt. Termékei között kevés a terjedelmesebb, inkább alkalmi nyomtatványok, polgári és egyházi személyek beiktatása alkalmából mondott beszédek, a napóleoni időkben a nemesi felkelés több verses emléke, iskolai kiadványok jelentek meg nagy számban. Néhány év szünet után a kőszegi Reichard Károly és fia kezébe került a nyomda.

A Streibig-nyomda PÁPÁN 1788 és VESZPRÉMBEN 1789–1793, és utóda a VESZPRÉMI Számmer-nyomda 1794–1837

Veszprémben, amely püspöki város és megyeszékhely, az első győri nyomdász unokája, Josef Streibig létesített legelőször nyomdát. 1788-ban Pápán megnyitott fióknyomdáját költöztette át egy év múlva Veszprémbe. Streibig pápai tevékenységét mindössze néhány nyomtatvány jelzi. Ez a pápai fióknyomda a veszprémi vállalkozás elődje volt.⁹⁸⁸

Szinte biztosra vehető, hogy Josef Streibig nem lakott Veszprémben, hanem Győrből irányította fióküzletét, amely a veszprémi várban volt. 1789 és 1793 között húsz-egynéhány mű került ki ebből a műhelyéből, de van köztük olyan is, amely Győr–Veszprém megjelöléssel készült. Latin és magyar nyelvű, kisebb terjedelmű munkák jelzik e tipográfia működését, miköz-

111. Gyermekeknek szóló természettan egyik illusztrációja
Binder János Fülöptől

⁹⁸⁸ HORVÁTH József: *Fejezetek a pápai nyomdászat történetéből*. Veszprém, 1986. 15–23.

ben a fő vállalkozás helye továbbra is Győr maradt. Bár 1793-ban abbahagyta veszprémi tevékenységét (eladta a Számmer családnak), itteni jó kapcsolatai továbbra is fennmaradtak, pénzt is kölcsönzött a városnak.⁹⁸⁹

Veszprémben Streibig megjelenése előtt is, és azután is élénk könyvkereskedelem folyt. Különösen 1760 után virágzott fel Franz Baumeister könyvkötészete és könyvkereskedése, aki 1788-tól új boltot nyitott a városház alatti helyiségben. Streibignek egyik 1790-ben nyomtatott, a megyei rendek képviselétéről szóló kiadványának⁹⁹⁰ költségeit Baumeister fizette. De az 1780-as években egy Horváth Mihály nevű könyvkötő és kereskedő is működött a városban Baumeister mellett. A budai, váci, győri és pozsonyi nyomdáktól szerezték be a bekötésre és árusításra szánt könyveket.

A Számmer nyomdászcsalád a 19. századi magyarországi könyvkiadásban játszik ugyan jelentősebb szerepet, de legelső vállalkozásukat még a 18. század végén létesítették Veszprémben. A család őse, Alois Számmer 1756-ban vándorolt be Augsburgból. Fia, Mihály már Magyarországon született 1763-ban, és legalábbis 1789-től már Veszprémben lakott. A családnak a győri nyomdással való jó kapcsolatára utal az a tény, hogy Számmer Mihály házasságkötésekor, amelyre 1794-ben Győrben került sor, Josef Streibig tanúskodott. Felesége révén ugyanis Számmer rokonságba került a Streibig családdal. A Streibigék tulajdonában lévő veszprémi fióknyomda megvásárlására valószínűleg röviddel a házasságkötés előtt került sor. A nyomda kiadványain 1794-től szerepel Számmer Mihály neve, bár valószínű, hogy ő volt a Győrben lakó Streibig veszprémi fióknyomdájának vezetője is.

A 18. századi veszprémi nyomdászat alig több mint tíz éve alatt hetven kiadvány jelent meg, nagyrészt vallási témájúak. A rendszeresen megjelenő kiadványok között szerepelnek az egyházi címtárak, emellett prédikációk jelentek meg magyar nyelven, és gyakorlati jellegű munkák is. 1803-ban alkalom nyílt arra, hogy Számmer Mihály Székesfehérváron új nyomdai vállalkozást létesítsen.⁹⁹¹ Ehhez a királyi szabadalmat 1806-ban kapta meg, és ettől kezdve egy ideig a veszprémi és a székesfehérvári nyomdát párhuzamosan vezette.

Számmer Mihály halála (1805) után mindkét nyomdát az özvegy, Számmer Klára vezette, a veszprémit 1805-től 1827-ig, haláláig. Majd ezt középső fia, Számmer Alajos örökölte és vezette 1828-tól kezdve. Amikor alkalom kínálkozott rá, Zala vármegye felkérésére a zalaegerszegi fióknyomdát is vezette 1830 és 1837 között. Erre azonban nem szőlt a szabadalma, hanem csak mint bizományos működtette. Nem tudni pontosan az okát, mindenesetre 1837-ben úgy döntött, hogy felhagy a nyomdászattal, és a mindaddig családja kezében lévő veszprémi nyomdáját 1838-ban eladta Jesztány Tóth Jánosnak, akinek tulajdonában 1846-ig volt a veszprémi tipográfia.

989 A veszprémi nyomdászat kezdeteiről lásd BÁNDI László: *A veszprémi nyomdászat két évszázada*. Veszprém, 1989. és lásd még *A Számmer-nyomda története*. Kiállítási katalógus. A bevezető tanulmányt írta FRIGYIK Katalin. Székesfehérvár, 1994.

990 *Repraesentatio...* PETRIK III 211

991 MURÁNYI Lajos: *Adalékok a székesfehérvári könyvkereskedelem és nyomdászat történetéhez = Fejér Megyei Könyvtáros*, 1973/2. 30–37.; *A Számmer-nyomda székesfehérvári működéséről* lásd még *A Számmer-nyomda története*. Kiállítási katalógus...

Takáts Ráfael nyomdája PADÉN 1788–1792, LŐRINCIBEN 1793–1795
és DOROZSMÁN 1796–1798

A 18. században Takáts Ráfael ferences szerzetes az, akire valóban ráillik a vándorló nyomdász megjelölés. Kézinyomdájával és csekély betűkészletével az ország több helyén is feltűnt, ahová mint ferencest, szolgálata szólította. A Torontál vármegyei Pádén, a Heves vármegyei Lőrinciben és a Csongrád vármegyei Dorozsmán működött káplánként, és úgy tűnik, hogy e három falu mindegyikében nyomtatott is. Minthogy 1793-ban helytartótanácsi rendelet tiltotta a magánynyomdák tevékenységét, ezért több alkalommal is vizsgálatot indítottak ellene. Személye és munkássága tisztázására írta kéziratban fennmaradt *Apológiáját*, amelyből megtudható, hogy kézinyomdáját 1787-ben Ambró Ferenc váci nyomdásztól vette, és tőle származnak betűi is, amelyeket ott már nem használtak.⁹⁹² Bár bevallása szerint a figyelmeztetések hatására nyomdáját megsemmisítette, betűit eladta, ennek ellentmond, hogy a vizsgálatot lezáró Kollonits László érsek még a ferences tartományfőnöknél érdeklődött, hogy az igényt tart-e Takáts nyomdájára, amire 1800-ban azt a választ kapta, hogy nem kívánja sehol sem felállítani, hanem kéri, hogy az érsek szállíttassa el.⁹⁹³

Apológiája szerint tizenkilenc nyomtatvány került ki a keze alól. Minthogy azonban egyiken sincs impresszum, így azonosításuk és helyhez kötésük igen nehéz. Ma a sajátjának vallott kiadványok közül mindössze néhány ismeretes.⁹⁹⁴ Nyomdájával nem üzleti célja volt, hanem saját írásait, szógyűjtését, prédikációit nyomtatta, emellett a falusi szegény embereknek sokszorosított szentképeket, az iskolás gyerekeknek ábécét. Az eleve kis példányszámban készült néhány lap terjedelmű nyomtatványok azonosítását megnehezíti, hogy természetesen egyiken sincs a nyomda jelölve, és elvileg 1788 és 1798 között bármikor készülhettek.

A KOLOZSVÁRI Hochmeister-nyomda 1790–1809 és Barth-nyomda 1796–1803

A 18. század folyamán Kolozsvárott mindig legalább két, 1790-től három, 1796-tól pedig négy nyomda is működött. A korszak nagy részében katolikus tipográfia is dolgozott a városban; mielőtt a jezsuiták 1726-ban nyomdát alapítottak volna, néhány katolikus munka a református egyház műhelyében is megjelent. A század derekán alapított református kollégiumi nyomda egészen a 19. század végéig megszakítás nélkül látta el tankönyvekkel a református tanintézeteket. E két felekezeti nyomda mellett a század utolsó évtizedében két polgári vállalkozás is létrejött: előbb a nagyszebeni városi nyomda bérlőjének fia, ifj. Martin Hochmeister létesített itt nyomdát (1790),⁹⁹⁵ majd az ugyancsak nagyszebeni (korábban a városi nyomdát bérlő, majd

992 Wix Györgyné: *Egy „typographia privata” = OSZK Évkönyve*, 1965. 168–181.

993 KALAPIS Zoltán: *Betűk és képek. Művelődéstörténeti írások*. Újvidék, 1992. 5–27.

994 *Töldalék és Ábécé-táblátska...* leírásukat lásd: Borda Antikvárium 22. katalógusa (Budapest, 1997.) Nr 6031, 7900 és 8259.

995 BÍRÓ Annamária: *Martin Hochmeister magyar vállalkozásai = Értékek és ideológiák az irodalomban...* 125–150.

önállósult) Barth nyomdászcsalád tagja, Peter Barth alapította meg kolozsvári tipográfiáját (1796), a továbbra is működő nagyszebeni mellett.⁹⁹⁶ A nagyszebeni nyomdászok kolozsvári terjeszkedése annak következménye volt, hogy a korábban itt székelő főkormányzók (gubernium) Kolozsvárra települt át (1790).

E két polgári nyomda közül Hochmeisteré volt a jelentősebb, minthogy az erdélyi főkormányzók hivatalos kiadója (dikasztériális nyomdász) és könyvárusa volt.⁹⁹⁷ Kiadványai közül kiemelendő az *Erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve* 1791-ből és 1792-ből.⁹⁹⁸ Kiadói profilja tehát egészen más jellegű volt, mint a városban működő katolikus és református nyomdáé. Az uralkodói rendeletek, országgyűlési határozatok, egyházi címtárak tették ki nyomtatványainak legnagyobb részét, de rendszeresen megjelentetett könyvjegyzéke arról tanúskodik, hogy Hochmeister nagyarányú könyvkereskedést is folytatott Kolozsvárott és Nagyszebenben egyaránt, majd kolozsvári nyomdáját 1809-ben odaajándékozta a város katolikus líceumának.⁹⁹⁹

Hochmeister adta ki az első magyar nyelvű erdélyi hírlapot, az *Erdélyi Magyar Hírvivőt*, 1790 és 1791 között.¹⁰⁰⁰ Első számai Szebenben, a későbbiek Kolozsvárott jelentek meg.

Peter Barth kolozsvári fióknyomdája kisebb vállalkozás volt, a fő súly a nagyszebeni üzem lehetett. Az erdélyi románság számára nyomtatott könyvek főleg Barth műhelyéből kerültek ki, de a műhely mégis elsősorban a német ajkú szászok számára nyomtatott. 1794-ben a Hochmeisteréhez hasonló kiváltságot kapott a hivatalos nyomtatványok kiállítására: kolozsvári nyomdájából néhány görög és román nyelvű, cirill betűs hivatalos kiadvány is kikerült. A 19. század első éveiben fejezte be kolozsvári működését (1803).

Délvidéki nyomdák: TEMESVÁR, ESZÉK, FIUME és ÚJVIDÉK

Temesvár, a Délvidék e fontos városa csak későn, 1716-ban szabadult fel a török alól, de akkor gyors fejlődésnek indult, különösen, amikor 1738-ban Szegedről ide helyezték át a csanádi püspökség székhelyét. Már 1758-ban történtek kísérletek nyomdaalapításra, amikor Johann Schotter folyamodott ez ügyben a kamarához, de kérését bizonyára elutasították, minthogy neve sem a polgárok között nem szerepel, sem nyomtatvány nem tanúsítja a nyomda létezését. Nyolc év múlva, 1766-ban egyszerre ketten is folyamodtak nyomdai engedélyért, egy név szerint ismeretlen nagyszebeni nyomdászlegény és Anton Kolb, a budai Landerer-nyomda egyik alkalmazottja. A városi hatóságok Kolb kérését pártolták a kamara előtt, tekintve, hogy a rézmetszetek nyomá-

996 TEUTSCH, Friedrich: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler = Siebenbürgische Korrespondenzblatt*, 1881. 1–4, 1882. 64–67, 1885. 72–74, 121–123, 1912. 119. és VITA Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában és a reformkorban = A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve*, 1966. 55–73.

997 SENNOVITZ Adolf: *A két Hochmeister 1740–1837 = Corvina*, 1888. 2, 5–7, 15.

998 PETRIK IX 321

999 WOLF, Iosif: *Hochmeister = Acta Musei Napocensis*, 1978. 431–445.

1000 BUSA 94. sz.

sához is értett, és emellett a felesége is járatos volt nyomdai ügyekben. Ennek ellenére ügyét elutasították, így Temesvár továbbra is tipográfia nélkül maradt.¹⁰⁰¹

Az első kétségkívül temesvári nyomtatvány, amelyen már Matthäus Josef Heimerl neve is szerepel, 1769-ből való, majd ezt 1771-től folyamatosan követi a kiadványok sora.¹⁰⁰² A nyomda 1769. évi alapításának ellentmondani látszik ugyan az a körülmény, hogy Engel Ferenc Antal, csanádi püspök 1772. április 24-én a helytartótanácsához intézett felterjesztésében azt állította hogy egyházmegyéje területén királyi engedéllyel az előző évben, vagyis 1771-ben csak a felállított temesvári nyomda működik.¹⁰⁰³ Meglehet azonban, hogy csak a királyi engedély származik 1771-ből. Heimerl egy 1776. évi kiadványán magát a bánsági kormányzat hivatalos császári és királyi könyvnyomtatójának nevezi. Tipográfiája mellett könyvkereskedése is volt. Heimerl 1784-ben meghalt, és ebben az átmeneti időben mindaddig, amíg a következő, tartósabban itt dolgozó nyomdász, Josef Anton Slovatzek át nem vette a nyomdát, többféle kísérlet is történt a temesvári könyvkiadás terén. Az 1784-ben megjelent német nyelvű tankönyvet¹⁰⁰⁴ a Deutsche Schulanstalt bocsátotta ki, és ugyanebben az évben mint kiadó próbálkozott meglepedni Temesvárott Bécsből Johann Thomas Trattner is.

Heimerl nyomdáját veje, a korábban a városban kereskedőként dolgozó Slovatzek vette át, aki itt 1790-ig működött, de már nem egyetlen nyomdászként a városban. Slovatzek egyúttal könyvkötői engedélyt is szerzett, és sohasem mulasztotta el feltüntetni nyomtatványain, hogy császári és királyi szabadalommal rendelkezik, de hogy ilyenek a rövid életű Eisenführer-nyomda is birtokában volt-e, amelyet előbb Josef Eisenführer (1787–1788), majd özvegye, Anna Lechner (1789–1790) vezetett, nem tudni.

A század végén már ismét csak egy nyomda működött Temesvárott: Slovatzek műhelyét Jakob Josef Jonas vásárolta meg 1790-ben, aki haláláig, 1804-ig vezette a nyomdát. Fia, Jonas Lajos nem egészen két évig vezette a nyomdát, mert 1806 elején meghalt. Özvegye, szül. Dávid Terézia örökölte utána a nyomdát és a könyvkötő üzletet is. Amikor 1807. január 3-án feleségül ment Klapka Károly Józsefhez, mindez az ifjú férjre szállt. A tanácstól megkapta a polgárjogot, és elismerték mint temesvári könyvnyomdászt és könyvkötőmestert.

Klapka Károly József temesvári könyvnyomdája a 19. század elején egyike volt Magyarország legtekintélyesebb könyvnyomdáinak, és 1810 körül mintegy tízezer forint évi jövedelmet biztosított tulajdonosának; kalendáriumát megközelítőleg négyezer példányban vették meg évenként. Nyomdája továbbra is az egyetlen volt Temesváron, műhelyében a nyomdavezetőn kívül két sze-

1001 BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Temesvár, 1900. 2–3.; VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *Vermutliche und tatsächliche Druckorte im Banat = Deutsche Sprache und Kultur im Banat. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschaften, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*. Hrsg. Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER und Jozef TANCER. Bremen, 2015. 39–50.

1002 RAPA-BUICLIU, Dan: *Tiparituri Timișoarene I. (1762–1830) = Acta Musei Napocensis*, 1983. 803–814.

1003 KRISCHAN, Alexander: *Das älteste banater Drucker-Zeugnis vom Jahre 1771 = Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1943. 260–263. (Reprint: München, 1980.)

1004 *Lesebuch für Schüler* = PETRIK II 582

dőt és négy nyomdászt alkalmazott, és évi hatvan bála papírt használt fel. A személyzet számára és a feldolgozott papírmennyiségre nézve 1817-ben Klapka nyomdája Magyarországon a tizedik helyet foglalta el.

Kezdetektől foglalkozott naptárkiadással, méghozzá a győri kalendáriumot másolta le. Amikor a győri nyomdász, Streibig bepanaszolta, maga kezdett naptárt szerkeszteni, amely sikeres volt, jól jövedelmezett. Vagyoni helyzete, műveltsége és üzleti összeköttetései folytán Klapka Károly József Temesvárnak idővel egyik legbefolyásosabb polgára lett. 1819-ben Temesvár polgármesterévé választották, és e tiszteletizennégy éven át viselte, több megye táblabírájává és díszpolgárává választotta. V. Ferdinánd király 1841-ben magyar nemesi rangra emelte.

Hosszabb távolléte alatt fia, ifj. Klapka József helyettesítette az üzleti és nyomdai dolgokban, majd 1829 márciusában temesvári és nemrég örökölt aradi nyomdájába is maga mellé vette társul Beichel Józsefet. Az egyezés szerint mind a két nyomda haszna közös lesz 1829-től hat évig. Mind a két nyomdának a fele része, összes felszerelésével együtt, Beichelhelt illeti. A Beichelhelttel hat évre kötött társszerződés azonban alig volt még másfélévig érvényben, mikor Klapka 1830 októberében mind a temesvári, mind az aradi nyomdáját minden felszerelésével és kiváltságos jogaival egyetemben Beichel Józsefnek ötvenezer forintért eladta. Ekkor a temesvári nyomdában három, az aradiban két sajtó működött. Klapka József csak a *Temesvárer Wochenblatt* szerkesztését tartotta fenn magának.

A temesvári nyomdászat és könyvkiadás inkább helyi jelentőségű volt, és mint ilyen a városi iskolák, intézmények, a püspökség számára dolgozott, hatósági nyomtatványok előállításával foglalkozott, és a leginkább német ajkú polgárság olvasási igényeit elégítette ki, de akadnak magyar nyelvű kiadványai is, mint a radnai kegyhelyről írt *Világos berkes hegy* című könyvecske.¹⁰⁰⁵ Az évente rendszeresen megjelenő nyomtatványok között mindenekelőtt az igen korai *Temeswarer Nachrichten* című időszak kiadványt kell említeni (1771-től),¹⁰⁰⁶ továbbá a csanádi egyházmegye számára készített tiszti címtárat és naptárat. A század legvégén a városban működő színház színlapjait is itt nyomtatták, ugyanúgy, ahogy az alakuló illír parlamenttel kapcsolatos iratokat is. A 18. század folyamán itt megjelent mintegy ötven nyomtatvány zömét német nyelvű iskolai könyvek, iskolai értesítők, latin nyelvű alkalmi kiadványok tették ki néhány magyar nyelvű áhítatossági könyv mellett.

*

Eszéken a ferencesek 1773-ban megszűnő nyomdáját Johann Martin Diwalt vette meg, de az eszéki ferencesek számára továbbra is dolgozott a nyomda, így például 1782-ben megjelentették *Szent Ferenc reguláit*.¹⁰⁰⁷ Johann Martin Diwalt 1806-ig, Martin Aloys Diwalt 1819 és 1846 kö-

1005 PETRIK I 249

1006 BUSA 404. sz.

1007 PETRIK V 152

zött, majd utódai 1857-ig működtették a tipográfiát.¹⁰⁰⁸ Diwalt a műhelyt továbbfejlesztette, és sajtójából több, nagyobb terjedelmű munka is kikerült. Az oktatással kapcsolatos tézisek és disszertációk továbbra is szerepeltek nyomtatványai között, de több német és horvát nyelvű hitbuzgalmi mű, két nyelvű katekizmus és néhány gyakorlati hasznú könyv, köztük magyar nyelvű is megjelent.

*

Fiumében Laurenz Alois Karletzky alapította az első latin betűs nyomdát.¹⁰⁰⁹ (A 16. században működött itt már egy glagolita betűs nyomtatványokat előállító nyomda.) Alapítása minden valószínűség szerint szorosan összefügghetett Mária Teréziának az 1779-ben hozott rendeletével, amelynek értelmében a szabad kikötővel rendelkező Fiumét a Magyar Szent Koronához – *Seperatum Sacrae Regni Hungariae Coronae adnexum corpusként* – csatolta.¹⁰¹⁰ A Habsburg uralkodó Fiume gazdasági és kulturális életének fejlesztése céljával a birodalom más területeiről kereskedőket és iparosokat telepített be a kicsi, ekkoriban ötezer főt számláló kikötővárosba. A kínálkozó lehetőséget kihasználva költözhetett Fiumébe a 18. század utolsó évtizedeiben az első hivatalos nyomtató, a fumei nyomdászdinasztiát megalapító, cseh származású Lavrenz (Lovrinz Aloyzin, Vavřinec Alois) Karletzky (?–1798), akinek nyomdaállítási engedélye 1779. július 24-én kelt.¹⁰¹¹

112. Címlapdész a tengeri kereskedelmet népszerűsítő fumei kiadványon

Bár jelenleg nem rendelkezünk pontos információval születésének időpontjáról, helyéről, iskoláztatásáról, mégis a nyomdakészletében megtalálható egyik jellegzetes záródész kapcsán személye kapcsolatba hozható az olműtzi Hirlin tipográfiában faktorként tevékenykedő Martin

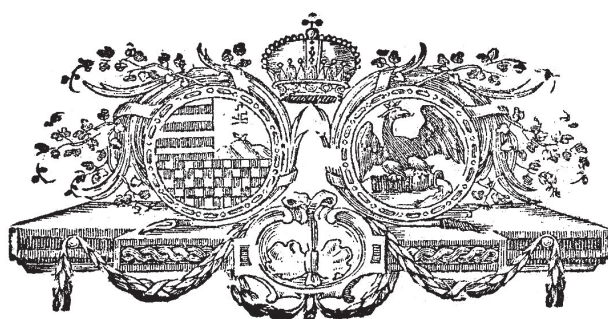
1008 MALBASA, Marija: *Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stoljecu* = *Vjestnik bibliotekara Hrvatske*, 1981. 107–117.; VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *Deutschsprachiges Bücherangebot kroatischer Druckereien (18. Jh.) = Deutsche Sprache und Kultur in Kroatien...* 93–102.

1009 A fumei nyomdászatról összefoglalóan lásd BÁNFI Szilvia: *A fumei nyomdászati kezdetek* = *Magyar Grafika*, 2019/5. 66–69.

1010 Fiume 1779 és 1918 között tartozott Magyarországhoz, kivéve azokat az időszakokat, amikor a franciák (1809–1813), az osztrákok (1813–1822) és a horvátok (1848–1868) megszállták a várost.

1011 BLAŽEAKOVIC, Tatjana: *Flumensia Croatica. Bibliografija knjiga, časopisa na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci*. Zagreb, 1953. 5–7.

František Karletzkývel (?–1772). Feltehetően rokoni kapcsolatban voltak, talán édesapja lehetett Lavrenz Karletzkynek. A kérdés tisztázása további kutatást igényel. Lavrenz Karletzky a nyomdász mesterségben való jártasságát Johann Thomas Trattner bécsi tipográfijában mélyítette el. Majd a nagyszombati jezsuita Akadémiai nyomda szedője lett. Ám XIV. Kelemen pápa rendeletét követően Mária Terézia 1773. szeptember 20-án feloszlatta a jezsuita rendet. Így a nagyszombati nyomda és az egyetem a királyi kamara kezelésébe került. 1777-ben pedig Budára, a királyi várpalotába költöztették a nyomda nagyobb részét az egyetemmel együtt. Lavrenz Karletzky a Nagyszombatban hátramaradt nyomda szedőjeként nehezen boldogulhatott, ezért feltehetően hamarosan távozott. Mielőtt saját nyomdai vállalkozását Fiumében megindította, azt megelőzően Johann Fridrich Eger műhelyében dolgozhatott Laibachban (ma Ljubljana, Szlovénia). A fiumei Karletzky-nyomda mai tudásunk szerint 1780-ban kezdte meg tényleges működését.

113. Horvátország és Fiume címere egy könyvdíszben: koronás sas, bal lábával tartja a korsót, amelyből víz folyik

Az évente megjelentetett könyvek száma két-háromnál nemigen volt több. Lavrenz Karletzky 1798-ban bekövetkezett haláláig az általa kiadott nyomtatványok száma nem érte el a harmincat. Tipográfijában a kiadványok nyelvi szempontból főleg latin, majd olasz, német és a század végén már horvát nyelven jelentek meg. A Karletzky-nyomtatványok között található az a horvát nyelvű imakönyv, amelynek rézmetszetes címlapelőzéke a fiumei Szent Vid-tempлом Csodakeresztjét ábrázolja olasz nyelvű felirattal.

A Karletzky-nyomda igényesen összeállított felszereléséhez tartozott még a bizonyára a tulajdonos által megtervezett nyomdászjelvénye mellett öt darab címer; 29 darab záródísz, illetve fejléc; 58 darab nyomdai cifra és lénia; valamint 36-féle betűsorozat. A nevének monogramját is feltüntető nyomdászjelvényén balra a városvédő Pallasz Athéné szerepel. A bölcsesség, a jog és a művészetek istennője sisakban, lándzsával látható, mellette égisz a Medúza-fejjel. A háttérben kikötő és hajó látható a tengerrel, amely egyértelműen Fiumére utal. Felül a felhőből kibukkanó nap szórja szét sugarait. E nyomdászjelvény már 1780-ban megvolt a nyomda felszerelésében. Karletzky nemcsak a nyomdászjelvényével, hanem számos alkalommal a vitorlás hajót ábrázoló könyvdíszének a kiadványain történő szerepeltetésével is hangsúlyozni kívánta Fiume tengeri kikötővárosi jellegét. Ezzel a készlettel Lavrenz Alois Karletzky leginkább rövid terjedelmű hivatalos alkalmi kiadványokat, az oktatáshoz kapcsolódó iratokat, továbbá a mindennapi életet

segítő tervezeteket, mint például a tengeri kereskedelem előmozdításáról szóló német nyelvű javaslatot nyomtatott ki.¹⁰¹² Mindezek mellett irodalmi alkotásokat is megjelentetett, leginkább olaszul, így többek között például az 1786. évi karneválon a nyilvános városi színházban előadott zenés vígjáték szöveggönyvét. A nyomdaalapító 1798-as halálát követően a nyomdát özvegye, Rosina Karletzky vezette 1799-től 1823-ig. Ezt követően több évtizedig, 1823-tól legalábbis 1867-ig a Karletzky testvérek jegyezték a kiadványokat, olaszul Fratelli Karletzky. Nevük még az 1867-es nyomdászjegyzéken szerepel.¹⁰¹³ Az 1889-ben megjelent *Magyar nyomdászok évkönyve* szerint ekkor a nyomda tulajdonosa Karletzky Ferenc volt. A Karletzky-nyomda egészen a 19. század végéig működött (1897).

*

Újvidék kulturális fellendülése az 1748-ban kapott szabadalomlevéllel kezdődött, amellyel szabad királyi városi rangot kapott; a korábbi Pétervárad neve ettől kezdve Újvidék. Amikor itt 1790-ben az első nyomda dolgozni kezdett, már működött az 1788-ban alapított királyi katolikus magyar főgimnázium, a görögkeleti szerb teológiai iskola pedig még korábban létesült. Az első újvidéki nyomdát Emanuel Jankovics alapította, aki 1786 és 1789 között a hallei egyetemen fizikát, matematikát és orvostudományt tanult, orvosi disszertációja nyomtatásban megjelent. Hazatérése előtt Lipcsében, valószínűleg a Breitkopf-nyomdából sajtót és betűfelszerelést vásárolt.¹⁰¹⁴ Ezzel Újvidéken 1790-ben kezdett dolgozni, miután a város és Bács vármegye is pártolta nyomdaalapítását.¹⁰¹⁵ Szépirodalmi munkák fordítójaként sokat tett a szerb nyelv megújulásáért, ezért különösen fontosnak tartotta, hogy szerbül is nyomtathasson. A cirill betűs könyvek nyomtatására vonatkozó engedélyt azonban a királyi kancelláriától ekkor nem kapta meg, minthogy erre a bécsi Kurzböck-nyomdának volt még ekkor érvényes privilégiuma.

1792-ben meghalt, és műhelyét testvére, Jovan Jankovics örökölte, aki azonban 1793-ban szintén meghalt. De még halála előtt megszerezte a helytartótanács jóváhagyását, hogy tekintettel a többnyelvű környezetre, a nyomdának joga van szerb, magyar, német és latin kiadványok nyomtatására, amellyel bátyjának, a nyomdaalapítónak szándéka teljesült.

Ezután a nyomda hosszabb ideig szünetelt, majd az utolsó tulajdonos fia, Pál (Pavle) vette át és vezette sikeresen húsz éven át (1821–1841). Műhelyében több újság is készült. Nyomatott történeti, egyházi munkákat, imakönyveket, ábécéskönyveket. Francia, német, olasz szerzők szerb nyelvre fordított munkái is kikerültek sajtója alól. Halála (1841) után özvegye, Katharina folytatta még a nyomda vezetését 1844-ig.

A Jankovics-nyomdában a megye megbízásából tisztiorvosi rendeletek és egyéb hivatalos nyomtatványok is készültek, és alkalmi kiadványok jelentek meg.

1012 VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *Deutschsprachiges Bücherangebot...* 93–102.

1013 NOVÁK László: *A nyomdászat története, 5. könyv*, Budapest, 1928.

1014 BUDINSKI, Joachim: *Bibliografija publikacija novosadske stamparije Emanuila Jankoviča i njegovih naslednika 1790–1800 = Bibliotekar* (Beograd), 1977. 306–313.

1015 VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *Deutschsprachiges Bücherangebot...* 93–102.

Jankovics nyomdájához kezdettől fogva könyvkereskedelem is járult. Fennmaradt a nyomda működésének első évéből könyvkereskedői katalógusa, amely feltűnően nagy választékban kínálta a francia, német, angol nyelvű nyomtatványok mellett a térképeket, metszeteket és zeneműveket is.

7. A hazai könyvnyomtatás központjai a század utolsó évtizedeiben: Pozsony, Pest és Buda

A *Merkur von Ungarn* 1786. évfolyamában¹⁰¹⁶ betűrendes jegyzéket tett közzé az abban az évben Magyarországon, Horvátországban, Szlavóniában és Erdélyben működő nyomdákról. Ebben az időpontban Magyarországon és Erdélyben három olyan város akadt, ahol két nyomda dolgozott: Kolozsvár, Nagyszében és Buda, egy városban volt három: Pesten, míg Pozsonyban abban az évben négy nyomda tevékenykedett párhuzamosan. A többi helységben csak egy-egy nyomdász működött. A pesti tanácsnak a helytartótanácsához intézett 1792. évi jelentése szerint is három könyvnyomtató volt a városban, bár személyük időközben változott: Trattner Mátyás az Úri utcában (ma Petőfi Sándor utca), Johann Michael Landerer a Fő téren és Franz August Patzkó a Kecskeméti utcában.

A század nyolcvanas éveiben II. Józsefnek a könyvvizsgálatra és sajtóra vonatkozó liberálisabb intézkedései megkönnyítették a nyomdák alapítását. E rendeletek értelmében a nyomdák létesítése a továbbiakban nem volt királyi engedélyhez kötve, a türelmi rendelet szerint megszűnt a nem katolikus vallási könyvek hátrányos megkülönböztetése, a cenzúra kikerült az egyházügy kezéből és államigazgatási ügygé vált az országos hatáskörű cenzúrahivatal kezében, végül pedig az egyes kiadványokra vonatkozó kizárólagos privilégiumok (a tankönyvekre vonatkozók kivételével) érvényüket veszítették. Ezek a változások számos hazai nyomda alapítását ösztönözték, az ország néhány városát pedig a könyvkiadás és könyvkereskedelem központjaivá fejlesztették. A század utolsó évtizedeiben a könyvtermés és -forgalmazás nagysága alapján Pozsony, Buda és Pest emelkedett ki a többi hazai város közül, míg Nagyszombat elvesztette korábbi jelentőségét.

*POZSONY – a Landerer-nyomda 1750–1836, a Weber-nyomda 1783–1852
és a Patzkó-nyomda 1771–1809*

Pozsony a 18. század nagy részében, mint fő- és koronázóváros kulturális jelentőségében első a magyarországi városok között. Itt működtek a kormányhivatalok és országos hatáskörű intézmények, és itt ülésezett az országgyűlés is. Bár a hivatalok Pestre és Budára költöztetése már a nagyszombati egyetem Budára telepítését követően hamarosan megindult, Pozsony a század végéig alig veszített kulturális jelentőségéből.

---

¹⁰¹⁶ *Alphabetisches Verzeichnis der jetzt in Ungarn, Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Druckereien = Merkur von Ungarn* (Ofen-Buda, 1786.) 218–222. – PETRIK II 719

Pozsony könyvtermése a 18. században (kiadványok száma)

Landerer-nyomda	1570
Patzkó-nyomda	726
Royer-nyomda	667
Weber-nyomda	515
Schauff-kiadó és -nyomda	114
Löwe-nyomda és -kiadó	96
A 18 egyéb nyomda és kiadó összesen	412
Összesen	4160 kiadvány

A század folyamán összesen huszonhárom nyomda és kiadó működött ebben a városban, a könyvkereskedésekről nem is szólva. Természetesen akadtak köztük rövidebb életű vállalkozások, de 1771-től kezdve a városban a Johann Michael Landerer tulajdonában lévő¹⁰¹⁷ (eredetileg Royer-féle) nyomdán kívül dolgozni kezdett a Patzkó, és harmadikként 1783-ban csatlakozott a Weber-nyomda. Ez a három officina még a 19. században is meghatározta Pozsony könyvtermelését.¹⁰¹⁸

A pozsonyi és a nagyszombati könyvtermés alakulása egy-egy kiválasztott évben (kiadványok száma)

Év	Pozsony	Nagyszombat
1710	–	28
1720	5	48
1730	26	58
1740	17	35
1750	16	65
1760	45	69
1770	62	74
1780	105	43
1790	133	24
1800	80	36

1017 A Landerer nyomdászcsaládról összefoglalóan lásd GÁRDONYI Albert: *Die Niederlassung der Familie Landerer in Ungarn = Gutenberg Jahrbuch*, 1936. 171–173. és BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai* = MKsz 1966. 10–27.; Landerer pozsonyi privilégiumát, amelyet 1752. szeptember 9-én adtak ki, közölte LUKINICH Imre: *Landerer Mihály János nyomdai engedélye* = MKsz 1924. 92–93.; A Pozsonyban megtelepedő Landerer nyomdafelszereléséről írt GÁRDONYI Albert: *18. századi nyomdáink műhelytitkaiból* = MKsz 1943. 27.

1018 ECKER, Juraj: *Bratislavské tlačiarne od druhej polvice 18. storočia do konca prvej svetovej vojny = Kniha*, '88. 5–67.; Főleg a pozsonyi nyomdászati-könyvkiadást tárgyalja KOLLÁROVÁ, Ivona: *Vydavateľia v 18. storočí. Trilogia k dejinám typografického média*. Bratislava, 2006.

Jól látszik a pozsonyi nyomdák előretörése az 1780-as, 1790-es évben, és egyidejűleg a nagyszombati kiadványok erőteljes csökkenése az egyetem Budára költözése miatt.

Az egykori Royer-nyomdát, Pozsony első 18. századi tipográfiáját megvásárló Johann Michael Landerer nagyszabású üzletember volt, aki hamarosan megsokszorozta a kiadott művek számát és példányszámát is. Már működésének első évében könyvjegyzéket adott ki a nála kapható latin, magyar és német kiadványokról, amelyek ugyan még nem saját termékei voltak, hanem a budai műhelyből örökrészül kapott és a Royertől megvásárolt könyvek. 1765-ben öt évre megszerezte az országgyűlési törvénycikk kinyomtatásának kizárólagos jogát, amely addig a nagyszombati nyomda szabadalma volt. Ügyességével és szorgalmával nagy vagyont szerzett; érdemei jutalmául II. Józseftől „fűskúti” előnévvel magyar nemességet kapott.¹⁰¹⁹

Johann Michael Landerer nevéhez az 1750–1780 közötti időszakban majdnem ezerhétszáz nyomtatvány kibocsátása fűződik; 1770-ben már tizenkét főt foglalkoztató tipográfiájával, betűöntődjével és papírmalmával, egész Magyarországra kiterjedő könyvforgalmazásával egyedül tudott valamennyire is konkurens lenni a jezsuiták által működtetett nagyszombati Akadémiai nyomdának. Pozsonyi vállalkozásának bizonyos konkurenciát jelentettek a budai, pesti, és bécsi könyvnyomdák, és természetesen az 1771-től önállósult Franz August Patzko tipográfiája.

Pozsonyi nyomdája eredetileg az akkor még álló pozsonyi városfalon belül, a Hal-kapu (ma Rybárská brána) közelében volt, majd vállalatát és 1764-ben alapított betűöntődjét 1770-ben költöztette abba a házba, amelynek a korabeli leírások szerint harminchárom ablaka nézett az utcára.¹⁰²⁰ Ugyanebből az évből való az újjászervezett és felújított betűöntődjét bemutató mintakönyve.¹⁰²¹ Bár értett a betűmetszéshez, kérdéses, hogy nyomdája számára ő metszette-e a betűket. Betűöntődje ugyan már évek óta működött, de erre 1773-ban kért szabadalmat a városi tanácstól. Vezetője Josef Papst volt, akit Landerer saját költségén küldött ki külföldre, hogy ott a betűöntést elsajátítsa. Nyomdájában ekkor tizenkét nyomdász dolgozott, négy sajtója volt állandóan munkában, és egy tartalékban. Bár idővel nagyszabású közületi megrendelések voltak (a királyi kamarától, helytartótanáctól stb.), azért saját költségére is adott ki könyveket. Az így előállított nyomtatványokat évenként négyszer a pesti vásárokra szállította, ahol azokat eladás céljából könyvkötők vásárolták meg. Nyomtatott a helybeli Kämpf és a lőcsei Kollár kiadó számára is.

Pozsonyi nyomdáját 1773-ban két fiókvállalattal egészítette ki, a kassaival, amelyet ugyancsak 1775-ben vett teljesen át, és a pestivel, amelyet unokatestvérének, Franz Anton Royernek neve alatt alapított,¹⁰²² és csak 1784-ben íratott át saját nevére. Johann Michael Lan-

1019 BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai* = MKsz 1966. 10–27. és KOLLÁROVÁ, Ivona: *Vydavátelia v 18-storoči...*

1020 *Beschreibung der königlichen ungarischen Haupt-Frey und Krönungsstadt Pressburg*. 1781. 33.

1021 *Specimen characterum in neoerecta typorum fusora 1770*. Lásd erről SZENTKUTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*. Budapest, 1940. 64.; Betűöntődje alapításáról lásd GÁRDOLYI Albert: *18. századi nyomdáink műhelytitkaiból* = MKsz 1943. 321.; A Landerer-nyomtatványok díszítéséről lásd V. ECSÉDY, Judit: *Trends in book illustration and decoration: the practice of Johann Michael Landerer* = *Kniha*, 2014 (Martin). 239–250.

1022 FITZ József: *Az utolsó vándor nyomdász [Royer Ferenc Antal]* = *Könyvtáros*, 1957. 451–454.

114. Rézmetszetű kép részlete latintankönyvhöz.
A háttérben Pozsony látképe

derer 1795-ben meghalt, és ekkor fia, Mihály János vette át a pozsonyi officinát, és haláláig, 1805-ig vezette.

Hogy az 1790-es évekre már mennyire fellendült az üzlet, és hogy milyen nagy volt a papírszükséglete, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy saját, Nyitra vármegyei, óturai papírmalma már nem győzött elég papírt gyártani a nyomda számára, és így a Tauber-féle dejtei gyárból is kellett papírt vásárolnia. Nyolc könyvsajtó dolgozott ekkor a nyomdában. Landerer Mihály János apja nyomdokain haladt a kiadványok színvonalá tekintetében is, és így a magyar irodalom legjobb alkotásai jelentek meg kiadásában, ő adta ki az első példányokat a regény, a „román” műfajból. 1805 és 1807 között sorozatot indított meg Landerer Mihály téli és nyári nyomdája címmel. Tizenhárom kötet regény jelent meg ebben a sorozatban. Ezek legnagyobb része német művek átültetése, illetve fordítása volt. E sorozat köteteit évről évre elvitette a pesti vásárra is. Nyomdászati és kiadói működését kortársai is elismerték; kiadványait az olvasóközönség nagy érdeklődéssel fogadta.

Halála után a pozsonyi nyomdát átmenetileg a vállalat művezetői irányították, köztük 1809 és 1824 között Blössl (vagy más formában Plöszl) József. Landerer Mihály János fia és utóda, Lajos volt a nyomdászdynasztia utolsó tagja, aki 1824-ben, nagykorúsága után a pesti nyomdával együtt a pozsonyit is örökölte. Felismerte, hogy a kereskedelem központja lassan Pestre tevődik át, és e felismerése alapján egyre inkább a pesti nyomdáját részesítette előnyben a pozsonyival szemben, és ennek felvirágoztatásán munkálkodott. Működése alatt a pozsonyi nyomda fokozatosan hanyatlani kezdett, mindjárt 1824-ben hét sajtót elvitetett a pozsonyi nyomdából, és csak kettőt hagyott meg. A pozsonyi nyomda egyedüli működési területe ettől kezdve az országgyűlési kiadványok előállítására lett (1836). A Landerer-féle műhely ezen a néven Pozsonyban 1836-ig működött, Landerer Lajos tulajdonában, aki még Johann Paul Royer 1730-ban, III. Károly magyar királytól nyert privilégiuma alapján dolgozott Pozsonyban.

Landerer Lajos és a pesti Heckenast Gusztáv könyvkereskedő közös cégét 1841. január 21-én jegyezték be, és erről a közönséget német nyelvű körlevélben értesítették.¹⁰²³ Miután Landerer Lajos társult Heckenast Gusztávval,¹⁰²⁴ egy darabig, 1842 és 1848 között Pozsony és Pest is fel volt tüntetve kiadványaikon. Majd 1848-ban, amikor az országgyűlés Pestre költözött, Landerer Lajos végképp megvált Pozsonytól: nyomdáját örökáron eladta volt ügyvezetőjének, Schreiber Istvánnak.

A pozsonyi Landerer-nyomda csaknem egy évszázadon keresztül állt az első helyek egyikén hazánk könyvtermelésében. Mind a kiadványok megválogatása, mind pedig a kivitel tekintetében már a korabeli külföldi nyomdákkal is felvette a versenyt, és mint a magyar irodalmi értékek egyik első közreadója, jelentős szerepet játszott a hazai irodalmi élet megteremtésében.

115. A *Pressburger Zeitung* nyomdai cifrákból összeállított fejléce

116. A *Pressburger Zeitung* címeres fejléce

Landerer kiadványai közül a legtöbb német nyelvű, emellett latin, magyar és szlovák műveket adott ki. A század vége felé egyre több a magyar nyomtatvány. Kiadványai tartalmilag igen változatosak: a latin nyelvű országgyűlési ciklusok, Petrus Canisius katekizmusa, hitbuzgalmi munkák németül, magyarul, szlovákul, valamint a különböző nyelvű és formátumú naptárak mellett még a nyomdászat művészetéről kiadott munkája is szerepel. Művelődéstörténeti szempontból nagy jelentőségű az évtizedekig megjelentetett *Pressburger Zeitung* című újság.¹⁰²⁵ Magyar nyelvű könyveinek rendszeresen megjelentetett kiadói katalógusa viszont könyvészeti érdeklődésre tarthat számot. Pozsonyi vállalatának egyik legjövödelmezőbb része éppen a könyvkereskedelem volt, ezért érzékenyen érintette, amikor az 1772. évi könyvkereskedői szabályzat ezt olyan külön képesítéshez kötötte, amellyel Landerer nem rendelkezett: a város há-

1023 HARASZTI Károly: *Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvvarus-cég társulásának története. A Lampel Róbert cég megalapítása. A Trattner és Landerer nyomdászcsaládok vállalatainak ismertetése.* Budapest, Rényi K., 1913. 13.

1024 *Vállalkozás, kultúra, polgárosodás: Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára.* A kiállítást rend. LIPTÁK Dorottya, szerk. BENKŐ Andrea, LIPTÁK Dorottya. Budapest, 2011.; *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története = A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó.* Szerk. LIPTÁK Dorottya. Budapest – Eger 2012.

1025 PETRIK VII 421 – GÁRDONYI Albert: *A Pressburger Zeitung megindítása* = MKsz 1941. 121–131.

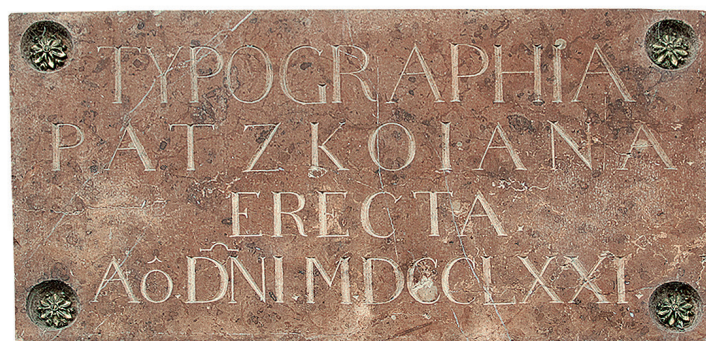
rom könyvkereskedője ezért feljelentette. Meglehet, hogy ez a körülmény is hozzájárult nyomdaüzletének kassai és pesti bővítéséhez.

*

Minthogy Pozsonyban 1727 óta önálló könyvkiadó is működött Franz Dominik Spajzer, majd Christian Spajzer személyében, e kiadó a nyomtatással legtöbbször a Royer-nyomdát, később a Landerer-műhelyt bízta meg. Attól kezdve, hogy 1775-ben Landerer kassai és pesti nyomdai vállalkozása is megalakult, gyakoriak a pozsonyi–kassai és pozsonyi–pesti megjelölésű kiadványok. Ebben az időben azonban már nem Landerer volt Pozsony egyetlen nyomdása, hanem konkurense volt Franz August Patzkó személyében, aki 1770-ben királyi engedélyt kapott pozsonyi nyomda létesítésére.¹⁰²⁶

Pozsony második 18. századi nyomdáját Franz August Patzkó 1771-ben állította fel. Patzkó olműtzi származású nyomdász volt, és korábban mint a pozsonyi Landerer művezetője dolgozott, majd önállósult: a nyomdaalapításra vonatkozó királyi engedély alapján pozsonyi polgárjogot nyert, házat vásárolt és berendezte műhelyét, amelyet részben nagyszombati, részben bécsi, részben a pozsonyi Landerer öntödéből származó betűkkel szerelt fel. Nyomdája kezdetben az akkori Kiskáptalan utca 37. sz. (a mai Prepostská 10. sz.) alatt volt, majd 1781-ben megvette a Ventur utca 5. számú házat, amely szintén a városfalon belül volt. Ezen a házon ma emléktábla jelzi a Patzkó-nyomda egykori helyét.

Patzkó nemcsak jó üzletember volt, hanem az uralkodócsalád bizalmával is dicsekedhetett: erre mutat, hogy Mária Terézia elvállalta első gyermekének keresztanyaságát. Felesége, Hofbauer Katalin Teréz, tőle született idősebbik fia. Privilegiumát Mária Teréziától 1775. szeptember 1-jén kapta meg, már ekkor tíz esztendőre szóló szerződést kötött az összes kormányhatalósági munkák kinyomtatására. (Ezt Landerer rovására nyerte el, akiről kimutatta, hogy túl magas árat szabott nyomtatványainak.¹⁰²⁷) Emellett főleg a vallásos irodalomra szakosította ma-

117. A Patzkó-nyomda emléktáblája azon a házon, amelyben 1780-tól működött, a pozsonyi belvárosban, a Ventur utcában

¹⁰²⁶ A pozsonyi Patzkó-nyomdáról összefoglalóan lásd HOLANOVÁ, Emília: *Typographia Patzkóiana v Bratislave 1771–1809*. Martin, 1991.

¹⁰²⁷ GÁRDONYI Albert: *18. századi nyomdáink műhelytitkaiból* = MKsz 1943. 24–35.

gát: katolikus és evangélikus, magyar, német és szlovák ima- és énekeskönyveket, hitbuzgalmi munkákat egyformán nyomtatott. Kiadványai között ugyan kevesebb a magyar nyelvű, mint Landerernél, de az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* mégis nála jelent meg.¹⁰²⁸ Kiadására 1779-ben kapta meg a szabadalmat, és a lapot Ráth Mátyás, Révai Miklós, valamint mások szerkesztésében 1788-ig jelentette meg. 1795. évi általános privilégiuma arra is feljogosította, hogy nyomdász mesterségre tanítson ifjakat, és erről hivatalos bizonyítványt is kiállíthattott. Nyomdáját igényes, szép tipográfiájú, változatos rokokó díszítésű kiadványok hagyták el: latin és német betűkészletének, valamint könyvdíszjeinek gazdagságát 1777-ben kiadott mintakönyve mutatja be.

Egyedülálló a hazai nyomdák közül az a hét változatban ismert nyomdászjelvénye, amelyekkel kiadványait díszítette és egyedivé tette.

Változatos tartalmú kiadványai közül érdemes megemlíteni ötféle kalendáriumát, amelyek között szlovák, német és magyar nyelvű is volt. Az első az 1774-es évre szóló. Rendszeresen nyomtatott, mintegy húsz éven át, egy miniatúr, úgynevezett *Finger-Kalendert*¹⁰²⁹ is kétezer példányban: a miniatúr naptár mindössze 7×3 cm méretű.

Második feleségét, Elisabeth Leutnert 1785-ben vette el, tőle született 1787. szeptember 27-én kisebbik fia, Karl Matthias Patzkó. A nyomdaalapító Franz August Patzkó 1799. január 21-én halt meg, ettől kezdve a pozsonyi nyomdát is – megszűnéséig, 1809-ig – idősebbik fia, Franz Josef Patzkó irányította, bár 1807 és 1809 között a nyomda vezetésében már öccse, Karl Matthias is részt vett. Az idősebbik fiú, Franz Josef testvéreitől tizennyolc ezer forintot váltotta meg a nyomdát: ebben benne volt a nyomdai felszerelésen kívül a kiadvány- és papírkészlet is. 1809-ben azonban, a nagykorúságot még el nem ért öccsének, Karl Matthiasnak beleegyezésével, a pozsonyi tipográfiát eladta a kutnahorai Karl Gaspar Snížeknek (Snischeck), aki korábban saját alkalmazottja volt. Karl Gaspar Snížek számára a nyomdavasárláshoz a kauciót apja, Josef Snížek tette le. Ezzel a csaknem negyven évig működő pozsonyi Patzkó-nyomda 1809-ben megszűnt. A Patzkó-nyomda jellegzetes nyomdászjelvényei közül egyet még Snížek is használt 1815-ben, mintegy jelezve a Patzkó-nyomdával való kapcsolatát, a nyomda folyamatosságát.

1832-ben a nyomdát a Belnay örökösök vásárolták meg, akik összevonták saját, addig az Apácapályán (Panenska ul.) működő nyomdájukkal (amelynek magvát az a korábbi Oderlitzky, illetve Schauff-nyomda alkotta), és a Ventur utcai Patzkó-nyomda házába költöztették az egyesített nyomdát. Tíz év múlva a Landerer–Heckenast-nyomda jelentkezett vevőként.

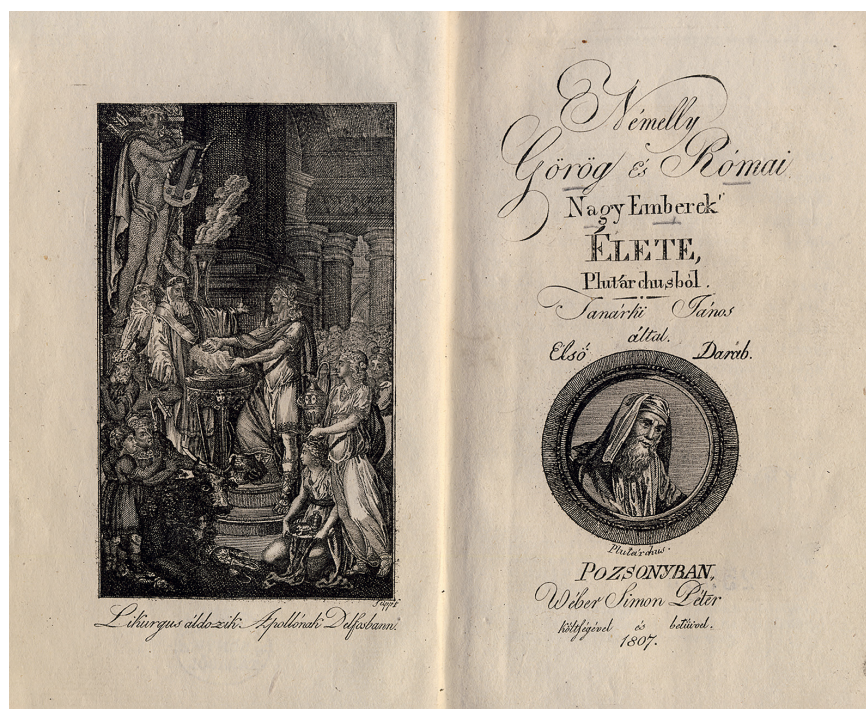
1789-től Patzkónak is volt fióknymdája Pesten, de fővállalkozása a 18. század folyamán továbbra is a pozsonyi maradt. Pesti nyomdáját Josef Gottfried Lettnertől vásárolta (ez eredetileg az Eitzenberger-nyomda volt), 1797-ben átadta idősebbik fiának. Franz Josef Patzkó, majd annak özvegye egészen 1830-ig működtette, amikor pozsonyi nyomdája már húsz éve megszűnt.

*

1028 BUSA 240. sz.

1029 PETRIK V 406, VII 421

118. Plutarkhosz művének pozsonyi kiadása a Weber-nyomdából

A Landerer- és Patzkó-nyomda mellé harmadikként a nagyszebeni születésű és az ottani Barth-nyomdászdynasztiával rokonságban lévő Simon Peter Weber csatlakozott 1783-ban.¹⁰³⁰ Georg Weber könyvkötő és Rebecca Barth fiaként a nyomdászmesterséget a Barth család nagyszebeni nyomdájában tanulta ki. Ezt nyomdaalapítási kérvényében írja, amelyet Bécsből nyújtott be az uralkodónak, II. Józsefnek, 1782. februárjában. Kérvénye szerint dolgozott a pozsonyi Landerer, a bécsi Trattner és Kurzböck udvari nyomdászoknál. Bécsben jelent meg 1780-ban első alkalmi költeménye *An den Tod der uns Marien Theresien raubte* címmel,¹⁰³¹ ekkor a bécsi Matthias Andreas Schmidt nyomdájában dolgozott. Pozsonyban akart letelepedni, nyomdaalapítási engedélyét 1783. január 30-án kapta meg, amelynek különös jelentőséget adott, hogy személyében az akkor Magyarország fővárosában egy evangélikus vallású nyomdász kapott privilégiumot. A pozsonyi polgárjogot is hamarosan elnyerte, február 14-én. Rögtön berendezte nyomdáját saját házában, a Mihálykapu utca 181. alatt, ugyanitt nyitotta meg hamarosan könyvkereskedését is, amelyre ugyancsak volt engedélye. Nyomdája megnyitásáról egyleveles hírdetést is közzétett *Nachricht* címmel. Kérvényéhez anyai nagyapja, a szebeni Johann Barth III által 1776 körül kiadott betűmintalapot is mellékelte.¹⁰³² Ugyanebben az évben megnősült, a pozso-

1030 ČESNAKOVÁ-MICHALCOVA, Milena: *Simon Peter Weber. Das Porträt eines Pressburger Buchdruckers* = MKsz 1978. 134–143.; A pozsonyi Weber-nyomda alapításáról lásd PAVERCSIK Ilona: *Weber Simon Peter nyomdájának alapításáról* = *Crescit eundo...* 171–182.

1031 RMK III/ 18. sz. 377.

1032 PAVERCSIK Ilona: *Weber Simon Peter nyomdájának alapításáról...* 171–182.

nyi evangélikus anyakönyv szerint Anna Katharina Limberget, egy pozsonyi kereskedő leányát vette feleségül. Ebből az alkalomból barátai és alkalmazottai saját műhelyében ünnepélyes külsejű köszöntőverset nyomtattak, *Ode auf die beglückte...* címmel.¹⁰³³

Még ugyanebben az évben megjelentette betűmintakönyvét is,¹⁰³⁴ amelynek huszonnyolc antikva és ugyanannyi fraktúr betűsorozata jól felszerelt nyomdára utal. A betűmintakönyv nyomdai anyaga nem hozható összefüggésbe a kérvényéhez melléklet Barth-féle betűmintalappal, a pozsonyi jóval nagyobb betűválasztékról tanúskodik. Weber officinája Landerer és Patzkó műhelye mellett is meg tudta állni a helyét. Jelentős vállalkozás volt, mert a nyomdában kilenc legény dolgozott.¹⁰³⁵

Weber 1784-ben Johann Michael Korabinskyvel társult, akivel együtt 1786-ban kiadta annak a korabeli Magyarországot bemutató *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon*-ját.¹⁰³⁶ Együttműködésük utolsó évéből való az 1787-ben kiadott kiadói és kereskedői katalógusuk. Nyomtatványaik német, szlovák és magyar nyelvűek. 1783 és 1787 között itt jelent meg a szlovák nyelvű *Presspurské nowiny* című újság.¹⁰³⁷ Weber versszerzéssel, színházi jelenetek írásával is foglalkozott, ismertek kantátaszövegei is, amint azt néhány saját nyomdájában készült műve bizonyítja.¹⁰³⁸ Akkoriban a nyomdák általában kulturális találkozóhelyek is voltak, így volt ez Weber esetében is. Személyes ismerőse volt többek között Gvadányi János, akinek több műve is nála jelent meg. Csokonai Vitéz Mihályt egyik németül írt kantátaszövegének magyar fordításával bízta meg, a kétnyelvű, német–magyar párhuzamos szövegű kiadvány meg is jelent. Weber Simon Péter részt vett a közügyekben is, tekintélyes pozsonyi polgárként a városi tanácsnak is tagja volt.

Néhány szabadkőműves-írás¹⁰³⁹ kinyomtatása miatt Weber maga is szabadkőműves gyanújába került, hiába titkolta el a nyomtatás helyét. 1788-ban pozsonyi műhelye mellé fióknyomdát is nyitott Komáromban, amelyet 1794-ig tartott fenn. Ebből az időből ismerjük első könyvkatalógusát, amelyben pozsonyi és komáromi kiadványai is megtalálhatók. Pozsonyi cége annyira prosperált, hogy nem tudott a komáromi fiókkal foglalkozni, ezért 1794-ben eladta addigi nyomdavezetőjének, Weinmüller Bálintnak.

Második könyvkatalógusának megjelenési ideje pontosan nem ismert, de 1814 után kellett megjelennie, mert ezen már Weber Simon és fia szerepel az impresszumban, és ebben az évben tűnik fel fia először impresszumban. Egy darabig tehát együtt dolgozott fiával, Simon Ludwiggal, majd 1820 táján vette át a nyomdát véglegesen fia. Simon Peter Weber halálának pontos ideje nem ismert, mindenesetre 1821-ben még élt. A Patzkó-nyomdához hasalóan a Weber-

1033 PETRIK IX 332

1034 A pozsonyi Weber betűmintakönyve: *Specimen typorum neo-erectae typographiae S. P. Weber. Posonii, 1783* – PETRIK IV 88

1035 VALACH, Julius: *Staré tlačiarnie a tlačiari na Slovensku*. Martin, 1987. 115–116.

1036 PETRIK II 447

1037 BUSA 344. sz.

1038 PETRIK VII 559 stb.

1039 PETRIK VII 463

119. Weber nyomdász háza a pozsonyi belvárosban, a Mihálykapu utcában

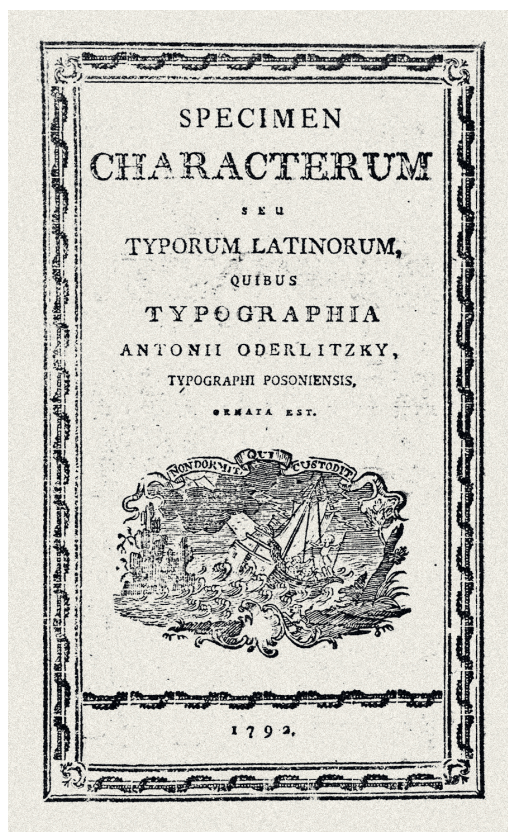
nyomda is a régi pozsonyi városfalakon belül, a város központjában volt először a Főtéren lévő Auer-házban, majd később a Mihálykapu utca 12. sz. alatt, a ház ma is áll.

A nyomda azonban Simon Péter alatt élte virágkorát, 1830-tól már a hanyatlás nyomai látszottak, majd 1852-ben beszüntette működését. A berendezést a Landerer-nyomda új tulajdonosa, Alois Schreiber vette meg.

Weberrel egy időben, 1783-ban kezdett nyomtatással is foglalkozni az Ulmból származó Anton Löwe, aki korábban, 1771-től csak könyvárusként és kiadóként működött.¹⁰⁴⁰ Míg könyvesboltja a pozsonyi Mihálykapu utcában volt, nyomdáját a Klarissza utcában, az egykori zárdában rendezte be. Könyvkereskedő-kiadóként Pozsonyban, főleg Patzkónál nyomtatott, Bécsben pedig Kaliwoda és Kurzböck nyomdáját bízta meg nyomtatással. Mintegy százhatvan kiadvány terjesztése vagy nyomtatása fűződik nevéhez: színművek, tankönyvek, tudományos-ismeretterjesztő munkák, folyóiratok broszúrák. Ez utóbbiak között számos impresszum nélkül, titkolt nyomdahellyel jelent meg, mint Johann Friedel *Fünffzig Briefe aus Wien* második kiadása is, „Leipzig und Berlin” fiktív nyomdahellyel 1784-ben. Főként német nyelvű könyveket nyomtatott, de latinul adta ki egyik legjelentősebb kiadványát, Wallaszky Pál magyar irodalomtörténetét, a *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria* című összefoglalást (1785).¹⁰⁴¹ Löwénél

1040 Anton Löwe pozsonyi működéséről lásd KRIŽANOVÁ, Petronela: *Príbek zabudnutého knihkupectva Anton Löwe (1770–1799)*. Bratislava, 2017.; lásd még Pavercsik Ilona recenzióját Križanová könyvéről: MKsz 2019. 400–403.

1041 PETRIK II 825

120. A pozsonyi Oderlitzky-nyomda betűmintakönyve

jelent meg Karl Gottlieb Windisch szerkesztésében az *Ungrisches Magazin* című időszaki kiadvány.¹⁰⁴² Windisch *Geographie des Königreichs Ungarn* című művére 1779-ben kiadóként kizárólagos privilégiumot szerzett.¹⁰⁴³

Löwe 1790-ben felhagyott a nyomtatással, és üzemét Anton Michael Oderlitzkynek adta el,¹⁰⁴⁴ aki a nyomdászatot Patzkó műhelyében tanulta. A nyomda fő jövedelmi forrása a német nyelvű kalendárium kiadása lehetett, emellett néhány imádságoskönyv és alkalmi nyomtatvány megjelentetése. Oderlitzky tulajdonában mindössze két évig volt a nyomda. Működése utolsó évében 1792-ben betűmintakönyvet¹⁰⁴⁵ adott ki talán megrendelések reményében, talán már műhelye eladására készülve.

Még ugyanebben az évben ezt a nyomdát ismét új tulajdonos vette meg, de a Langguth család kezében is csak rövid ideig (1792–1793) volt a nyomda. Az új nyomdatulajdonos halála után a tipográfiát a Pozsonyhoz közeli Szentgyörgyön indítandó újság kinyomtatása céljá-

1042 *Ungrisches Magazin* = BUSA 434. sz.

1043 WINDISCH, Karl Gottlieb: *Geographie des Königreichs Ungarn. Bd. 1–3.* (Pozsony, 1780–1790. Löwe) = PETRIK III 851

1044 REPČÁK, Jozef: *Prehľad...* 100.

1045 *Specimen characterum...* – PETRIK III 419

ból Melicher Sabisch szerette volna megvenni,¹⁰⁴⁶ de végül 1793 őszén Johann Nepomuk Schauff vásárolta meg.¹⁰⁴⁷ A magyarországi könyvészet Schauffot mint kiadót, könyvnyomdászt (nyomdatulajdonost) tartja számon annak a száztizennégy általa kiadott, illetve kinyomtatott könyv alapján, amelyek neve alatt Pozsonyban 1786 és 1801 között megjelentek. Rézmetszetek készítésével és árusításával azóta foglalkozott, hogy Pozsonyban megtelepedett, üzlete a *Schauffische Kunsthandlung*. Miután zene- és művészeti kiadócéget alapított, 1785-ben utcai üzletet nyitott a Mihálykapuhoz közeli Schneeweissgässleinben (az utca neve ma Bielá), amely az első pozsonyi könyv- és műkereskedés.¹⁰⁴⁸ Kiadványai között kalendáriumok, alkalmi nyomtatványok szerepelnek, emellett metszetek készítésével és árusításával foglalkozott. Kiadóként először 1786-ban tűnik fel a neve, majd 1790-ben művészeti íróként is megjelenik. Később, 1792-től önálló nyomdát létesített, és ettől kezdve 1801-ig sorra jelentek meg nyomdájának termékei.

Johann Nepomuk Schauff Csehországban született, tanulmányait Prágában és a bécsi Képzőművészeti Akadémián végezte, mint Jakob Mattheaus Schmutzernak, az akadémia rézmetsző igazgatójának¹⁰⁴⁹ tanítványa. Az ő ajánlására került fiatalon a pozsonyi, államilag szervezett normáliskolába rajztanárnak. Itt telepedett le,¹⁰⁵⁰ állami hivatalát mindvégig megtartotta – 1780-tól 1805-ig, azaz negyedszázadon át működött Pozsonyban mint a rajziskola tanára –, emellett azonban rézmetszéssel, könyvkereskedéssel, metszetárusítással, könyv- és zeneműkiadással foglalkozott, és nyomdatulajdonosként, valamint művészeti szakíróként is hozzájárult Pozsony kulturális életéhez. 1792-ben megvásárolt könyv- és réznyomdáját tíz év múlva, 1802-ben eladta Belnay György Alajosnak. Majd 1805-ben pozsonyi rajztanári állását feladva a zágrábi rajziskolában vállalt állást. Ott 1821-ig tanított.¹⁰⁵¹ Zágrábi tanítványai között tartja számon a horvát szakirodalom Karacs Ferenc térképészt.¹⁰⁵² Schauff, rajziskolai tevékenysége mel-

---

1046 V. ECSEDY Judit: *Egy megghiúsult újság = Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére*. Szerk. PERGER Péter. Budapest, 2016. 143–152. és angol nyelvű változata: *Unrealized periodicals = Periodika v minulosti a súčasnosti* (Periodicals in the past and present) Zost. Angela SKOVIEROVÁ. Bratislava, 2018. 44–54.

1047 Schauff pozsonyi működéséről lásd V. ECSEDY Judit: *Egy pozsonyi könyvkiadó és rézmetsző: Johann Nepomuk Schauff (1757–1827) = Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016/1. 113–127.

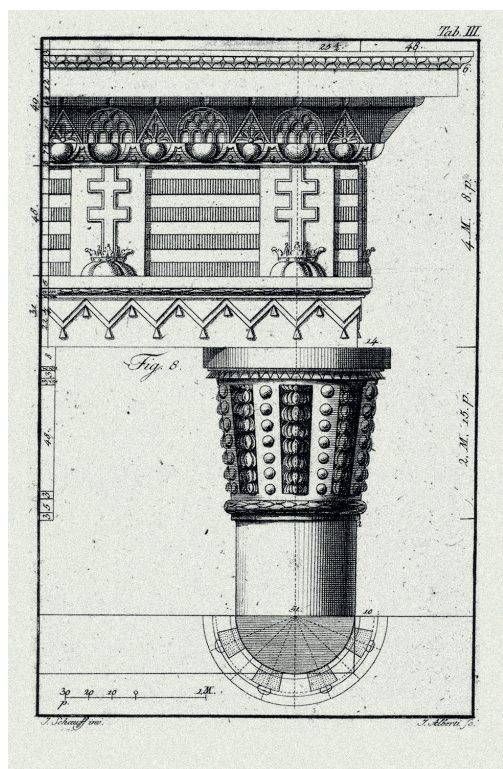
1048 Alexander WEINMANN: *Magyar muzsika a bécsi zeneműpiacon 1770–1850*. Kiegészítő közlemény = *Magyar zenetörténeti tanulmányok*. Szerk.: BÓNIS Ferenc. Budapest, 1973. 15.; Könyv- és műkereskedésnek megnyitásáról az olvasók a *Pressburger Zeitung* 1785. szeptember 3-i számában olvashattak. Lásd erről PAVERCSEK, Ilona: *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg. Norbert BACHLEITNER und Andrea SEIDLER. Wien, 2007. 58–59.

1049 Carl Friedrich Arnold VON LÜTZOW: *Geschichte der kais. Kön. Akademie der Bildenden Künste*. Wien, 1877.

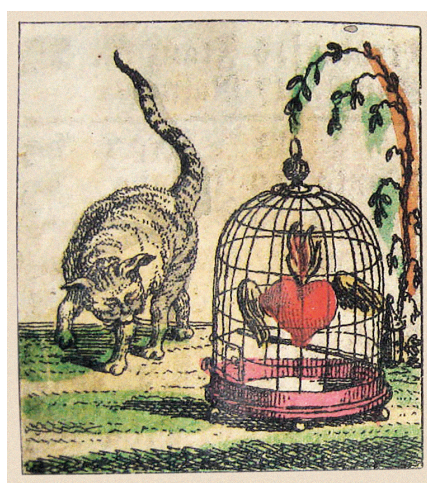
1050 BODENSTEIN, Cyriak: *Hundert Jahre Kunstgeschichte Wiens 1788–1888*. Wien, 1888. 168.

1051 PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. című munkájában a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. XI. 28. helyére hivatkozva említi azt az adatot, mintha Schauff 1793 és 1801 között Sopronban nyomdászként dolgozott volna. A megadott helyen azonban nincs szó Schauffról. Az ismeretlen eredetű adat mindenképpen téves, tekintve hogy Schauff abban az időpontban megszakítás nélkül Pozsonyban működött.

1052 *Likovni prikazi Zabreba od 16 do 19. st = Muzej grada Zagreba*, 1978. 10.

121. Johann Nep. Schauff rézmetszete a magyaros oszloprendekről

122. Schauff szíves emblémáskönyvének egyik színezett metszete

lett mint művészeti szakíró három, az építőművészet elméletével foglalkozó önálló könyvnek és egy művészettörténeti tanulmánynak a szerzője. A cseh származású, németül író pozsonyi rajztanár *Theorie der Säulenordnungen*¹⁰⁵³ című munkájában a hazai építészetben a magyar „nemzeti” jelleget akarta kifejezésre juttatni.

Az 1790-es év különösen termékeny volt Schauff számára. Mint képzőművészt, különösen foglalkoztatták a II. Lipót magyar királlyá koronázásával kapcsolatos ünneppsorozat előkészületei, illetve a koronázás mint látványosság. Erről reprezentatív külsejű könyvet írt és jelentetett meg *Die Feyerlichkeiten bey der Krönung...*¹⁰⁵⁴ címmel, számos színezett rézmetszetével. A kor szokása szerint metszeteit önálló lapok formájában is terjesztette műkereskedésében. *Anzeige – Nuncium* című német–latin nyelvű híradása,¹⁰⁵⁵ amelyből azt is megtudni, hogy bécsi

1053 Johann Nep. SCHAUFF: *Theorie der Säulenordnungen sammt einer ungarischen National-säulenordnung* (Pressburg, 1790)

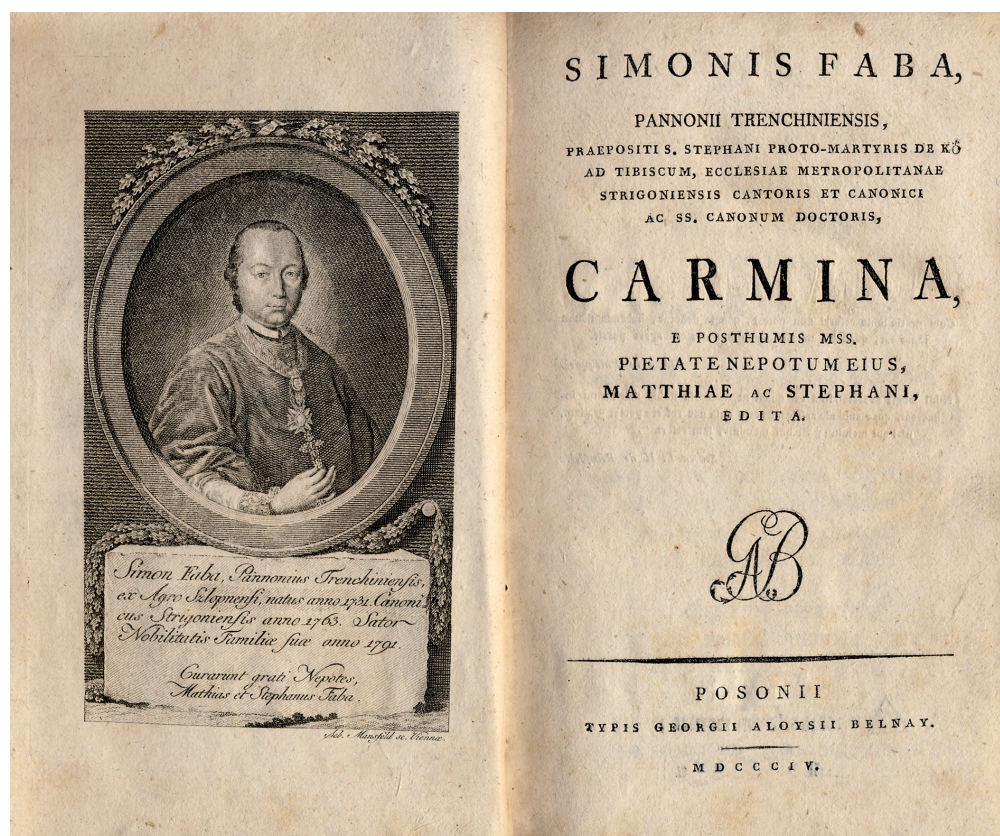
1054 Johann Nep. SCHAUFF: *Die Feyerlichkeiten bey der Krönung seiner kaiserlich-königlich-apostolischen Majestät Leopold des Zweyten als König von Ungarn zu Pressburg den 15-ten November 1790*. Im Zusammenhange beschrieben von Johann Nepomuk Schauff ordentlichen Lehrer der Zeichenklasse an der königlichen Hauptnationalschule. Im Verlage der Schauffischen Kunsthandlung in Preßburg auch zu haben bey Ignaz Alberti in Wien.

1055 OSZK Kisnyomtatványtár, 1790, 4-rét, lásd erről a hirdetésről V. ECSÉDY Judit: *Schauff pozsonyi könyvkiadó kétnyelvű hirdetése = Monographia...* 170–173.

tanulmányai után továbbra is jó kapcsolata volt a bécsi könyvkereskedőkkel és -kiadókkal, mert metszetei a nevezetes bécsi Artaria cégnél is kaphatók voltak.

Tudomásunk szerint a számos kisebb-nagyobb pozsonyi nyomda és kiadó közül Johann Schauff volt az egyetlen, aki az 1780–1790-es években zeneművek kiadásával foglalkozott. A kottákat a korabeli gyakorlat szerint rézlemezről sokszorosítottak. Egy-egy zeneműhöz 10–14, többszólamú műveknél néha 40–50 egyedi rézlemez is kellett metszeni, amelyek mind Schauff keze munkái. Ezzel a technikával sokkal művészebb hatást, nagyobb pontosságot lehetett elérni, mint a szedés-nyomásos eljárással (amikor a hangjegyeket a nyomdabetűkhöz hasonlóan szedték). A gyülekezeti énekeskönyvek, zsoltárkiadások azonban továbbra is ezzel az olcsóbb, szedés-nyomásos kottanyomtatási eljárással készültek.

Johann Nepomuk Schauff könyvek nyomtatásával csak a Langguth-nyomda megvásárlásától (1793) kezdve foglalkozott. Az egykor Löwétől származó nyomda Schauff idejében egyben grafikai műhely is lett. Kiadványai között kalendáriumok, alkalmi nyomtatványok szerepelnek, emellett metszetek készítésével és árusításával foglalkozott. Nyomdája a Klarissza utcában, az egykori apácakolostor épületében volt, ugyanott, ahol eredetileg Anton Löwe berendezte. A nyomda és grafikai műhely 1801-ig maradt Schauff tulajdonában, amikor háromezer-háromszáz forintért eladta Belnay György Alajosnak. Belnay kibővítette a megvásárolt nyomdát, és idővel az Apácapályára (ma Panenská ul.) költöztette.

123. A pozsonyi Belnay-nyomda kiadványa (1804)

PEST – az Eitzenberger-nyomda 1756–1784, a Landerer-nyomda 1784–1840,
a Patzkó-nyomda 1788–1829, a Trattner-nyomda 1782–1827
és Trattner–Károlyi-nyomda 1827–1863

Az 1720-as években, amikor Landerer nyomdája dolgozni kezdett, Budának 9600 lakója volt, az 1780-as években viszont a lakók száma már húszezer fölött volt. Máshogyan alakult Pest népessége: míg 1720-ban mindössze 2600, addig az 1780-as évekre ez a szám sokszorosára nőtt: 13 500, bár Budát még nem érte el. A század végén viszont Pest 29 800 lakójával már túlnőtte testvérvárosát, Budát, ahol a lakosság szám kevesbé gyorsan gyarapodott (24 000).¹⁰⁵⁶ A két város fejlődésének fontos állomása, amikor 1723-ban Pestre helyezték az országos főtörvényszéket, 1777-ben Budára költözött az egyetem és vele az Egyetemi nyomda, amelyet a várbeli Országház utcában helyeztek el. 1783-ban a királyi udvari kamara és 1784-ben a királyi helytartótanács is Pozsonyból Budára került.

A fejlődésnek ebből az irányzatából következett, hogy Bécsben Trattner (1783), Pozsonyban Landerer (1784) és Patzkó (1788) elérkezettnek látta az időt arra, hogy Pest-Budán nyomdát nyisson. Tevékenységük színhelyül mindhárman a kimagaslóan gyors fejlődést mutató Pestet választották. A magyar nyelv fokozatos térhódítására csak a század utolsó évtizedeiben kerül sor, bár e téren már az első – jóllehet német származású – nyomdászok is sokat tettek.

Ha a pest-budai nyomdászat 18. századi mérlegét akarjuk megvonni, megállapítható, hogy bár a 18. század folyamán Pesten 24, Budán pedig 11 nyomda és könyvkiadó működött hosszabb-rövidebb ideig, azért a pest-budai könyvtermés legnagyobb hányada (28 százalék) a budai Egyetemi nyomdából származott. A második legtöbbet termelő nyomda a rendkívül hosszú életű budai Landerer-műhely volt (26 százalék), harmadikként a 18. században Pesten mindössze tizenhét évig működő Trattner-nyomda következik (14 százalék). (Fennállásának nagyobb része ugyanis a 19. századra esik.) A fennmaradó rész több kisebb termelékenységgű pesti és budai nyomdából tevődik össze.¹⁰⁵⁷

1753-ban Johann Georg Heptner bécsi nyomdász még nem kapta meg *Pesten* a nyomdanyitási engedélyt, pedig az ottani polgárjogot elnyerte. Sajtójának egyetlen terméke sem ismeretes, így nyomdaalapítása valószínűleg csak terv maradt. Bizonyos, hogy 1755 decemberében, amikor Franz Anton Eitzenberger nagyszombati származású mester beadta folyamodványát a városi tanácshoz, amelyben nyomda felállítására kért engedélyt, semmiféle tipográfia nem volt Pest városában. Eitzenberger kérését a tanács 1756-ban elutasította azzal az indoklással, hogy már felvették Landerer Lipót Ferenc budai tipográfus Pécsy nevű mostohafiát a pesti polgárok sorába. Ezt az elutasítást Eitzenberger megfellebbezte a helytartótanácsnál, erre a város

1056 MARKOS Béla: *Pest-Buda nyomdái a 18. században = Budapest*, 1972/8. 40–43.

1057 VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *In welchen Sprachen veröffentlichten Pest-Ofner Drucker ihre Bücher im 18. Jahrhundert? = Die Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest*. Hrsg. Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER und Jozef TANCER. Bremen, 2012. 13–22.

azzal védekezett, hogy Eitzenbergernek amúgy sincs nyomdai szabadalomlevele.¹⁰⁵⁸ A helytartótanács úgy látszik, pártolta a Pesten alapítandó nyomda ügyét, mert 1756-ban elrendelte, hogy a városi tanács vegye fel Eitzenbergert a polgárok sorába, és egyidejűleg kötelezze arra, hogy szerezzé meg a privilégiumot.

Eitzenberger fel is szerelte officináját még abban az évben, és nyomtatni kezdett, a kiváltságlevél megszerzését azonban sokáig halogatta.¹⁰⁵⁹ Ennek ellenére nyomdája zavartalanul működött 1761-ig, amikor egy kiadványa kapcsán a helytartótanács felszólította a várost, hogy a nyomdász mutassa be kiváltságlevelét. Még két év múlva sem volt privilégiuma, amikor bizonyos kifogásolt ponyvakiadványok miatt a pesti tanács bezárta Eitzenberger nyomdáját (1763. január). Eitzenberger védekezésében azt állította, hogy a ponyvák eredetileg Streibig győri nyomdájából valók, ő csak utánnyomta azokat. Műhelye azonban csak rövid ideig volt zárva, mert már 1763. január 31-én megkapta a szabadalmat, amely az általános engedélyen kívül arra is felhatalmazta, hogy tíz éven át kizárólagos joggal adhasson ki német nyelvű kalendáriumot.¹⁰⁶⁰

Az Eitzenberger-nyomda kiadványai között számos oktatással kapcsolatos latin nyelvű kiadvány, német és magyar hitbuzgalmi mű mellett néhány cirill betűs, szerb nyelvű munka is szerepel. Különösen a természettudományos szakkönyvkiadás területén jeleskedett – elsősorban piarista megrendelésre. A katolikus vallásos könyvek igényes kiállítására vall a számos rézmetszet, amellyel köteteiket díszítették, Binder János Fülöp, Zeller Sebestyén több metszettel, köztük rézbe metszett szemléltető ábrákkal is szerepel.

Az Eitzenberger-nyomda kiadványa volt a *Pester Intelligenzblatt in Frag- und Anzeigen* című lap,¹⁰⁶¹ amely 1781. január 10-től szerdánként jelent meg, és amelynek összesen huszonhat lapszáma ismert. A lap a pesti német nyelvű hírlapirodalom első példája.

Eitzenbergerék vállalkozása nem tartozott a nagy termelékenységgű nyomdák közé, kiadványai között kevés a terjedelmesebb mű. Az Eitzenberger-műhelynek Pesten 1772-ig nem volt versenytársa, és 1777-ig Budán is csak a Landerer-nyomda. Az Egyetemi nyomda Budára költözését azonban valószínűleg nemcsak a Landerer, hanem az Eitzenberger-nyomda is megérezte.

A nyomda megalapítója, Franz Anton Eitzenberger 1776-ban halt meg, de úgy látszik, hogy a kiadott könyvek impresszumában egyidejűleg 1766 és 1769 között a család más tagjainak a neve is előfordul. Így József Domonkos talán az idősebbik fiú lehetett, akinek neve 1766 és 1769 között szerepel, az alapító feleségének, illetve özvegyének, Anna Máriának a neve pedig 1769 és 1784 között. Eitzenberger Ferenc valószínűleg a fiatalabbik fiú lehetett, ezért nem maradt Pesten, hanem 1778-ban a nagykárolyi grófi nyomda vezetését vállalta el.

1058 NÉMETHY Lajos: *Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a 17. és 18. században* = MKsz 1901. 55.

1059 VARGA Bernadett: *Az első pesti nyomda felszerelése, könyvkiadása és kiadványai [Eitzenberger nyomda]* = OSZK 2015: *Tanulmányok egy évforduló tiszteletére*. Szerk. DEDE Franciska et al. Budapest, 2015. 254–271.

1060 GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat...* 8–10.

1061 BUSA 324. sz.

A pesti nyomdát az özvegy 1784-ben adta el Josef Gottfried Lettnernek. Ez utóbbi tulajdonában rövid ideig, mindössze négy évig volt az egykori Eitzenberger-nyomda, ekkor megvált tőle, és 1789-ben eladta Franz August Patzkónak, aki pozsonyi nyomdája mellé pesti fiókvállalkozást is kívánt nyitni.

Amikor Patzkó 1788-ban megkezdte pesti tevékenységét, több pesti és budai versenytársal is számolnia kellett. Pesten működött Landerer János Mihály, és már nagy lendülettel dolgozott a Trattner-officina, Budán pedig a Landerer- és az Egyetemi nyomda. Patzkó Ferenc Ágoston 1797-ben átadta pesti nyomdáját idősebbik fiának, Franz Josef Patzkónak, aki attól kezdve haláláig, 1827-ig vezette. Patzkó pesti fióknymdája a 18. század során jelentőségében nem érte el a pozsonyi anyavállalatot, bár munkássága – egészen 1830-ig – folyamatos volt. Özvegye, Jozefa Patzkó azonban néhány év múlva, 1830-ban átadta vejének, Beimel Józsefnek, az esztergomi nyomda tulajdonosának, akinek második felesége Patzko Franciska volt.

Érdekes, hogy Beimel még azzal a privilégiummal működhetett, amelyet eredetileg Eitzenberger nyert el 1763. január 31-én Mária Teréziától, és amely később Lettner Józsefre szállt, tőle pedig 1788-ban Franz August Patzkóra, ez utóbbi e privilégiumot 1799-ben háromezer-ötszáz forintért kapta meg Lettnerrelől. Beimel azonban a helytartótanács 1841-ben felszólította, hogy újítsa meg privilégiumát.

Bár Beimel megtartotta esztergomi műhelyét is, de 1830-tól alig fejlesztette, inkább fióknak tekintette, bár pesti kiadványai impresszumában megtartotta az „Esztergami” jelzőt. Pesti műhelye a mai Reáltanoda utcai saját házában volt. Pesti műhelyében nyolc faszajtó mellett húsz segédet tartott. 1852-ben, a kezdeti fellendülés után a nyomda megszűnt.

A második pesti nyomdát Franz Anton Royer neve alatt valójában unokatestvére, a pozsonyi Johann Michael Landerer alapította 1773-ban. A Pest városi tanácsának szóló kérvényt azonban 1772. év elején Royer nyújtotta be. Az engedélyt a város is és a helytartótanács is megadta, a szokásos feltételekkel, azaz kiadványaiból három-három példány rendszeres beszállításával.

Franz Anton Royer korábban az egri és az esztergomi nyomda tulajdonosa volt,¹⁰⁶² majd 1766-ban az ő műhelye megvételével létesült a kalocsai érseki nyomda. Ezt követően néhány évig neve nem tűnt fel nyomtatványokon, majd, amikor a budai officinában unokatestvére, Landerer Lipót Ferenc 1770-ben meghalt, Catharina Landerer művezetőjeként kezdett dolgozni mindaddig, amíg pesti műhelye meg nem nyílt (1773). Az alapítás költségeit Johann Michael Landerer pozsonyi könyvnyomtató előlegezte neki,¹⁰⁶³ de az 1773-ban elnyert privilégium Royer nevére szólt. Ugyanakkor Royer a pesti polgárjogot is megkapta. A nyomda 1783-ig működött Royer neve alatt, majd 1784-től egészen 1840-ig már Landerer, majd ettől kezdve Landerer-Heckenast néven.¹⁰⁶⁴ Ennek a Royer-féle privilégiumnak birtokában működött a pesti Landerer-nyomda. Ezt a privilégiumot Royer nyomdájával együtt 1782-ben ruházta szerződéssel Johann Michael Landererre, majd így jutott fia, Landerer Lajos tulajdonába.

1062 FITZ József: *Az utolsó vándornymodász...* = *Könyvtáros*, 1957. 461–464.

1063 FITZ, József: *Eingewanderte deutsche Buchdrucker...* 216.

1064 BÜKYNÉ HORVÁTH Mária: *A Landerer nyomdászcsalád...* = *MKsz* 1966. 10–27.

Royer pesti műhelyéből főleg magyar és latin nyelvű, inkább kisebb terjedelmű munkák láttak napvilágot. Nem olyan mértékben, mint a budai Landerer, de Royer is kiadott népszerű történelmi műveket. Szabadalmát gondosan betartotta, így az 1774. évi általános nyomdavezérlést semmi tilosra nem találta nála. Itt jelent meg éppen 1774-ben Kónyi János *Orfeusa*.¹⁰⁶⁵ A pesti Royer-nyomda alapítása után tíz évvel Franz Anton Royer, Eitzenbergerrel együtt, 1782-ben tiltakozott a bécsi nyomdász, Johann Thomas Trattner Pestre költözése ellen. Trattner azonban Royer és a pesti könyvkereskedők, sőt a pesti városi tanács tiltakozása ellenére is megkapta a szabadalmat. Royer ekkor visszalépett az üzlettől, és az formailag is átment Johann Michael Landerer tulajdonába. Unokatestvérétől kétszáz forintot kapott a privilégiumért, és 613 forint értékű nyomdai felszerelést. További hazai működésének nincs nyoma, hamarosan Grazba költözött, és ott is halt meg.

A pozsonyi Landerer János Mihály – akkor már Füskúti magyar nemesi előnévvel, amelyet II. Józseftől kapott – a pesti üzletet is sikeresen tudta vezetni. Nála jelentek meg Pesten Dugonics művei¹⁰⁶⁶ és Ányos Pál egy-egy munkája is.¹⁰⁶⁷ Kiadványainak jó része kettős kiadási helylyel, Pozsony–Pest megjelöléssel látott napvilágot. Számára azonban a pesti tipográfiának csak másodlagos jelentősége volt, fő vállalkozása, a pozsonyi nyomda ugyanis csaknem minden energiáját lekötötte.

124. Landerer János Mihály (1726–1795) és Landerer Lajos (1800–1854) portréja

Halála után (1795) fia, Landerer Mihály János vette át a pozsonyi és pesti nyomda vezetését, de ez utóbbinak leányvállalat jellegét ő is fenntartotta. Halálakor, 1810-ben, az örökös, Landerer Lajos még csak nyolcéves volt, így nem tudja átvenni a nyomda irányítását; nagykorúságáig, 1824-ig Bloszl (más névalakban Plöszl) József, a nyomda régi művezetője áll a nyomda élén. Tudjuk, hogy 1817-ben a pesti nyomdában egy nyomdavezető, három szedő, négy nyom-

¹⁰⁶⁵ PETRIK II 941

¹⁰⁶⁶ *A tudákosságának könyve* (1784) – PETRIK I 570

¹⁰⁶⁷ *Énekek könyve* (1785) – PETRIK I 636

tató és egy könyvrakó dolgozott, tehát a nagyobb nyomdák közé tartozott. Úgy látszik, hogy a kiskorú Landerer Lajost helyettesítő nyomdavezető időszakában jól fejlődött a műhely, és jó, szakértő kézben volt. Nemcsak megrendelésre dolgozott, hanem saját kiadású könyvekre is vállalkozott.

Amikor Landerer Lajos nagykorúságát elérve 1824-ben átvette örökségét, két nyomdát kapott: a pozsonyit (amely már mintegy fél évszázados múltra tekintett vissza) és a pestit, amely ekkor inkább csak fióknyomda volt.

Landerer Lajos nevéhez fűződik a pesti nyomda felvirágoztatása. Ebben nagy része volt Heckenast Gusztávnak, aki 1833 óta Pesten könyvkiadóként és sikeres, nagy hálózattal rendelkező könyvkereskedőként működött. Landerer Lajos és a pesti Heckenast Gusztáv közös cégét 1841. január 21-én jegyezték be, és erről a közönséget német nyelvű körlevélben értesítették.¹⁰⁶⁸ Miután Landerer Lajos társult Heckenast Gusztávval,¹⁰⁶⁹ egy darabig, 1842 és 1848 között Pozsony és Pest is fel volt tüntetve kiadványaikon. Majd 1848-ban, amikor az országgyűlés Pestre költözött, Landerer Lajos végképp megvált Pozsonytól.

Landerer és Heckenast kiadói politikájában tudatosan a magyar nyelvű műveké volt az elsőség; technikai újításaikkal nyomdájukat országszerte az elsők közé emelte, olyanná, hogy a korabeli külföldi nyomdákkal is felvehetette a versenyt.

A pesti nyomda felvirágoztatásának első állomása és alapfeltétele bizonyos technikai újítások bevezetése volt. Landerer Lajos külföldi szakmai útjain nyert tapasztalatait igyekezett saját nyomdájában is megvalósítani. Bécsben megtanulta a könyomást, londoni útjáról pedig a vassajtó és a gőzzel hajtott gyorsajtó tervét hozza magával. 1833-ban elkezdte a kedvelt és divatos Congrève guilloche és iris nevű színes nyomtatást. Erre a célra pesti nyomdájában külön nyomdai osztályt szerelt fel. Csaknem minden kiváló munka borítólapja és egyéb színes nyomdai munka nála készült. Könyvborítók, színes csomagolópapír, előzékpapírok, előállításával különleges helyzetet teremtett nyomdája számára a többi pesti és budai nyomdával szemben.

A negyvenes években, amikor Landerer Lajos társult Heckenast Gusztávval,¹⁰⁷⁰ újabb külföldi útra indult, ennek az útnak az eredményeként elsőnek hoztak magukkal Londonból ólom-metsző gépet és nagy Columbia-sajtót, amely a 12 pont nyomtatása révén vált híressé. Ezzel a Landerer-nyomda a korabeli ipari fejlettség viszonyai között nagyüzemnek számított: négy gyorsajtó, öt vassajtó, harminckét szedő- és öt nyomtatómunkás dolgozott benne. A Landerer és Heckenast cég ebben a társult formában működött 1873-ig, amikor a vállalkozást a Franklin Társulat vásárolta meg.

A magyarországi könyvpiacra a bécsi Trattner nagyvállalkozó, teljes nevén Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern (1719–1798), viszonylag későn, az 1780-as években lépett be,

1068 HARASZTI Károly: *Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvvarus-cég társulásának története...* 13.

1069 *Vállalkozás, kultúra, polgárosodás: Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára.* – *Enterprise, culture, embourgeoisement: Exhibition for the bicentenary of Gustáv Heckenast.* Összeáll. Lipták Dorottya. Budapest, 2011.

1070 *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története = A vállalkozó és a kultúra...* 8–20.

amikor viszont négy év alatt három magyar városban hozott létre valamilyen vállalkozást. Először Pozsonyban 1781-ben, majd 1783-ban Pesten és 1784-ben Temesváron. Pozsonyban kölcsönkönyvtárat, Temesváron kiadót létesített. Könyvlerakatai azonban Pozsony, Pest és Temesvár mellett négy további magyarországi városban is voltak.¹⁰⁷¹

Ez viszonylag késői időpontnak számít ahhoz képest, hogy a Habsburg Birodalom déli tartományaiban Johann Thomas Trattner már az 1750-es években jelen volt: minden valószínűség szerint 1754-ben Görzben (Gorizia), 1756-ban Triesztben, 1773-ban Varasdon (Varaždin) és 1776-tól Zágrábban, amikor varasdi vállalkozását oda áthelyezte.¹⁰⁷²

A bécsi Trattner cég Magyarországon a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem terén közvetve már évtizedek óta jelen volt. Egyrészt a számos, általa kiadott és itthon is forgalmazott könyve, sajtóterméke révén. 1757. szeptember 5-én tizenöt évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott a magyarországi misekönyvek kiadására és forgalmazására, ami jelentős haszonnal járt.¹⁰⁷³ Másik nyereséges üzlete a magyarországi használatra szánt adminisztratív kiadványok, formanyomtatványok előállítására és forgalmazására volt. Az udvari kamara csak a Tirolba és Magyarországra szánt kiadványok papír- és nyomtatási költségére kilencvenöt ezer aranyat irányzott elő.¹⁰⁷⁴

1757-ben kiadott *Acta Publica*¹⁰⁷⁵ című összeállítását például Sopronban a Siess-nyomda, Pesten Johann Gerhard Mauss könyvkereskedése, Pozsonyban pedig a Landerer-nyomda terjesztette.¹⁰⁷⁶ Másrészt bécsi betűöntődjéje révén is jelentős szereplője volt a könyvszakmának, hiszen nem az újonnan létesített pécsi Engel-nyomda volt az egyetlen, amely nyomdabetűit és díszeit a bécsi Trattner-betűöntődeből szerezte be. A budai Landerer- és a pesti Eitzenberger-nyomda is a Trattnertől vásárolt betűkkel nyomtatott.¹⁰⁷⁷ Mindaddig, amíg a budai Egyetemi nyomda fel nem állította betűöntődjét, általános gyakorlat volt a Trattner céghez fordulni új betűk beszerzése céljából. 1772-ben elnyert kizárólagos privilégiuma tizenöt évre biztosította számára a Habsburg Birodalomban egyedülként a betűöntést. Már korábban, 1760-ban megpróbálta elnyerni ugyanezt a privilégiumot Magyarország vonatkozásában is, ez ugyan nem sikerült, de a magyarországi piacot mégis uralta. Sőt, a Budára átköltözött Egyetemi nyomda

---

1071 GIESE, Ursula: *Johann Thomas Edler von Trattner. Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber = Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 16 (1960) Nr. 101a, 2153–2157.

1072 DULAR, Anja: *Johann Thomas Edler von Trattner (1719–1798) and the Slovene book market of the 18th century*. Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER (Hrsg.) *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Wiesbaden, 2009. 45–54.; Johann Thomas Trattner bécsi udvari nyomdász portréját Ernest Mansfeld rézmetsző készítette, lelőhelye Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Graphiksammlung, Porträtsammlung

1073 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 11.

1074 DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich: die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. 1. Wien, 1980. 209.

1075 *Acta publica 1756–1758 Oder Sammlung aller Staatschriften, welche siet den im Jahre 1756 zu London und Versailles geschlossenen...* Wien, Trattner, 1757

1076 GIESE, Ursula: *Johann Thomas Edler...* 2260–2262.

1077 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 11–13.

még 1802-ben is a Trattner cég ebergassingi papírgyárából szerezte be szükségletének egy részét.¹⁰⁷⁸

Trattner 1782. február 20-án határozta el magát arra a lépésre, amely döntő hatással volt a pest-budai könyvszakma további alakulására. II. Józsefhez írt folyamodványában azt kérte az uralkodótól, hogy mint magyarországi születésű személy, Pesten, a királyság központjában könyvnyomdát, betűöntödét és könyvkereskedést alapíthasson, továbbá Pozsonyban, Győrben, Nagyszebenben és Temesváron könyvkereskedést nyithasson¹⁰⁷⁹ – amelyek közül a pozsonyi, nagyszebeni és győri üzletek csak lerakatok lettek volna. Prágában, Brünben, Innsbruckban, Triesztben és Zágrábban már működtek könyvkereskedései, és kezében volt az engedély, amellyel új linzi, grazi, klagenfurti és laibachi (Ljubljana) üzleteket nyithatott.

Johann Thomas Trattner (1719–1798) udvari nyomdász, a nagy bécsi nyomdaüzem tulajdonosa, aki az egykori Vas vármegyei Gyimótfalván született, 1782-ben Pesten kért engedélyt nyomda, betűöntő műhely és könyvkereskedés alapítására. Az engedélyt megkapta, de nincs nyoma annak, hogy betűöntő műhelyt is felállított volna. Ekkor Budán az Egyetemi nyomdán kívül működött a Landerer-féle nyomda, Pesten pedig Franz Anton Eitzenberger és Franz Anton Royer műhelye. Az új Trattner-alapítás sikerét – a nyomdászok és könyvkereskedők tiltakozása ellenére – már a gazdag tőkebefektetés is fölényesen biztosította.¹⁰⁸⁰

Nemcsak Franz Anton Royer pesti nyomdatulajdonos, hanem a helyi könyvkereskedők is tiltakoztak Trattner megjelenése ellen. A pesti városi tanács pártfogolta kérésüket a helytartónácshoz beadott kérvényében, de eredménytelenül. Pest akkori egyetlen könyvkereskedésének, a Weingand és Köpff cégnek a tiltakozását sem vette figyelembe a helytartónác, hanem 1783. január 30-án Johann Thomas Trattner megkapta a jóváhagyást, amelyet tőle mint magyarországi születésű személytől nem tagadhatott meg (huszonhat évvel birodalmi lovagi címének elnyerése után, 1790-ben II. Lipót magyar királlyá koronázása alkalmából a magyar nemességet is megkapta).¹⁰⁸¹ Az engedély birtokában 1783 tavaszán vonult be Pestre (valószínűleg nem személyesen).

Pest hamarosan több nyomdászt is idevonzott. Nem csak a bécsi Trattner akart az 1780-as évek elején Pesten nyomdát létesíteni. Érdekes, hogy két sikeres pozsonyi nyomdász, Johann Michael Landerer és Franz August Patzkó is arra az elhatározásra jutott, hogy 1784-ben, illetve 1788-ban a gyorsan fejlődő Pest városában alapítson fióknyomdát.

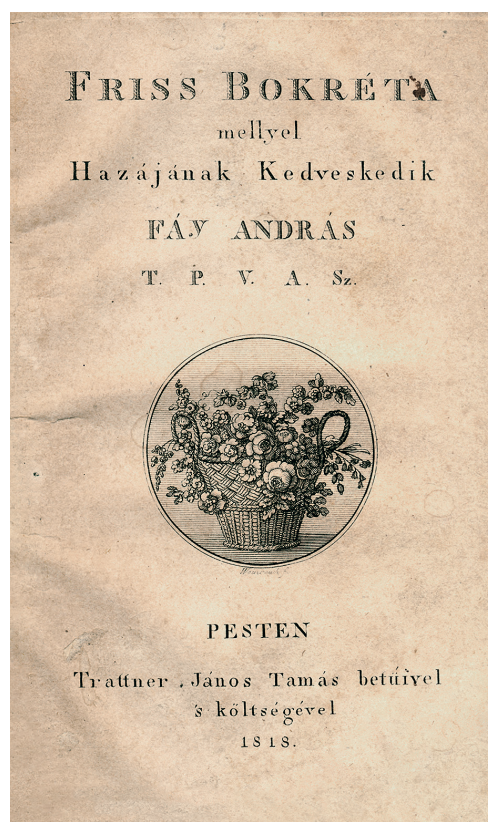
Mielőtt még a bécsi Trattner Magyarországra is kiterjesztette volna tevékenységét, már egy másik Trattner aktív szerepet játszott a magyarországi könyvnyomtatásban, könyvkiadásban. Trattner Mátyás (1745–1828) rokonához, a bécsi Johann Thomas Trattner udvari könyvnyomtatóhoz hasonlóan szintén Vas vármegyében született, Felső-Őr (Oberwart) helységben. Fiatalon került Bécsbe, és feltehetően 1758 és 1766 között bécsi rokona nyomdájában dolgozott, előbb inasként. Majd rokona és pártfogója Párizsba küldte tanulmányútra, ahol tizenkét évig,

1078 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 113–114.

1079 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 11.

1080 Uo., 12–23.

1081 *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (BLKO) Bd. 46, 288. és <http://wikisource.org/wiki/BLKÖ/Trattner>

125. Fáy András költeményei a pesti Trattner-nyomda kiadásában (1818)

1766 és 1778 között valamelyik párizsi nyomdában dolgozott. Ottani munkásságát dicséri, hogy elnyerte a párizsi polgárjogot.¹⁰⁸²

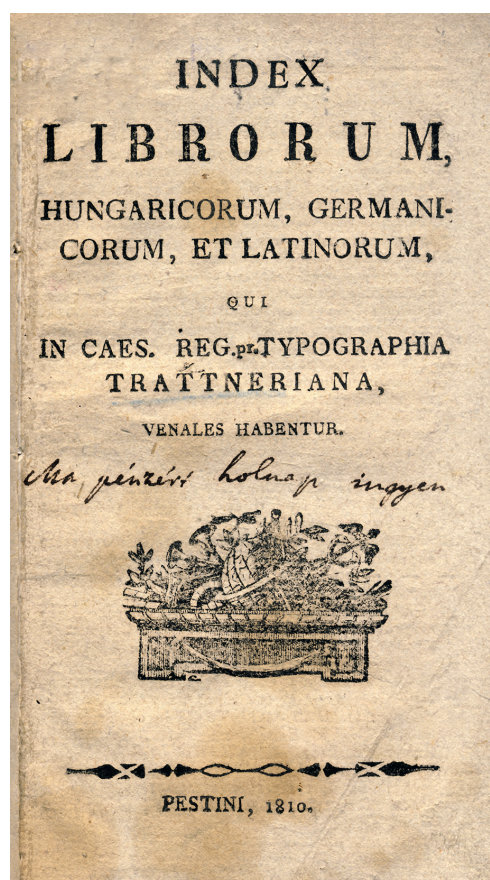
Párizsból hazatérve Budán telepedett meg, ahol 1778. augusztus 14-én az Egyetemi nyomda igazgatójává nevezték ki. Hivatalából azonban öt év múlva, 1783. június 3-án, egy feljelentés miatt elbocsátották.

A bécsi Johann Thomas Trattner pesti nyomdáját a kezdetektől fogva rokonára, Trattner Mátyásra (1745–1828) bízta. Hogy Trattner Mátyás milyen jól képzett szakember és vállalkozó kedvű nyomdász és kiadó volt, azt több évtizedet átívelő későbbi tevékenysége bizonyítja. Az általa vezetett pesti vállalkozása már kezdetben is nagy lendülettel indult, és a későbbiekben is jó üzleti-szakmai vezetésre valló fejlődést mutatott.

A pesti Trattner-nyomda privilégiumát 1793. szeptember 2-i dátummal meghosszabbították, örökösire vonatkozóan szabadalmat kapott könyvnyomtató és betűöntő intézet felállítására, beleértve a könyvkiadás privilégiumát is.¹⁰⁸³

1082 HOLL Béla: *Emlékezés Trattner Mátyás halálának 150. évfordulójára* = *Magyar Grafika*, 1979/1. 60–64.

1083 HARASZTI Károly: *A pesti nyomdák a 19. század első felében (Adalékok)* = *Könyvtári Szemle*, 1915. 70–85.

126. A pesti Trattner könyvkatalógusa 1810-ből

Amikor Trattner Mátyásnak fia született, a bécsi Trattner elvállalta a keresztszülőséget. A fiút Johann Thomas névre keresztelték, bár nyomtatványain gyakrabban használta a János Tamás nevet (1789–1824). Keresztelői ajándékként megkapta a pesti nyomda tulajdonjogát. Nagykorúságáig (1813) apja vezette helyette a pesti nyomdát, 1783 és 1813 között saját neve alatt, azután fiával együtt, majd fia egyedül 1813 és 1824 között.

Trattner Mátyás 1819. június 30-án I. Ferenc királytól donációt kapott és magyar nemességet saját maga, fia, János Tamás és bátyja, Trattner Károly hadmérnök számára. Négy részre osztott címerükben az első és negyedik zöld mezőben méhek rajának egy méhkas körül, a második és harmadik mezőben griffmadár látható. A méhek a szorgalmat szimbolizálták, a griffmadár pedig a nyomdászok hagyományos címerállata.¹⁰⁸⁴ Ettől kezdve Trattner Mátyás¹⁰⁸⁵ és fia, János Tamás is nyomtatványaik impresszumában nemesi előnevüket is használták: „Petrózai Trattner” formában.

1084 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Bd. 11. Budapest, Ráth Mór, 1865. 327–328.

1085 Trattner Mátyás második keresztneve valószínűleg János volt, mert többször „Petrózai Trattner J. M.” formában használta nevét.

Trattner Mátyás portréját Donát János festette meg.¹⁰⁸⁶ Az ifjú János Tamásnak két portréját is ismerjük. Az egyiket, egy litográfiát Szabó József közölte a *Vasárnapi Újság* 1867. május 12-i számában.¹⁰⁸⁷ A másik arcképet, egy ovális alakú metszetet, barátai rendelték meg halála után.¹⁰⁸⁸ Rajzolója Johann Tobias Kärbling, metszője Samuel Leonhardt.

Félreértésre adhat okot, hogy nemcsak keresztaipjával viselt közös nevet, hanem annak unokájával is. Személye tehát nem azonos a bécsi Trattner-műhely továbbvivőjével, a nyomdaalapító Trattner unokájával, az ifjabb Johann Thomas Trattnerrel (1776. április 6-án keresztelték Bécsben, †1845. június 29-én Bécsben).¹⁰⁸⁹ Ennek apja, Joseph Anton Trattner a nyomdaalapító Trattner egyetlen, felnőttkort megelőő fia korán meghalt, 1779-ben, még apja életében. Az unoka, az ifj. Johann Thomas Trattner 1793-ban fejezte be inaséveit, és elnyerte az egyetemi nyomdász címet. 1802 és 1805 között vezette a bécsi Trattner-nyomdát. Tizenhárom évvel volt idősebb rokonánál, a pesti Trattner János Tamásnál.

Másik félreértés, mintha a bécsi Trattner Budán is fenntartott volna valamilyen fiálét. Valójában itt Trattner Mátyásról van szó, aki a Budára költözött Egyetemi nyomda igazgatója volt 1778–1783 között.

A pesti nyomda Trattner János Tamás idejében élte fénykorát, az 1813 és 1824 közötti tizenegy évben. Munkássága első kilenc évében a nyomdában 827 könyv készült (abból 418 magyar, 259 latin, 127 német, 11 szlovák, 6 görög, 5 szerb, illetve horvát és egy francia). Energikus tevékenysége megújította és kibővítette a nyomdát, már tizenöt sajtóval és huszonöt szedővel dolgozott.¹⁰⁹⁰ Tipográfiáját időközben kibővítette az egykori kalocsai piarista nyomdával is. Nagylelkű támogatója volt az új magyar irodalomnak, de nyomdászati szakíróként is kitűnt. Trattner János Tamás nyomdászként, kiadóként, de mecénásként is jelentős szerepet töltött be a reformkori magyar művelődéstörténetben. Nyomdászati szakíróként értékes összesítést közölt a hazai nyomdák 1817. évi állapotáról,¹⁰⁹¹ és ő volt a névtelen szerzője az 1822–1823 táján készült hasonló összeállításnak is, amely azonban kéziratban maradt.¹⁰⁹² Magyar nyelvű tudományos, szépirodalmi és népszerű tudományos művek, folyóiratok megjelenését támogatta, sőt a szerzőknek rendszeresen honoráriumot is fizetett, ami akkoriban egyáltalán nem volt általános gyakorlat. 1819. június 30-án Trattner Mátyás és fia I. Ferenc királytól érdemeikért donációt

---

1086 Donát János: *Trattner Mátyás képmása* (1816), olajfestmény, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Magyar Történelmi Képcsarnok, 1469 ltsz.

1087 SZABÓ József: *A Trattner-Károlyi-nyomnyomda története = Vasárnapi Újság*, 1867. 19. (május 12.).

1088 A kép alatt lévő magyar nyelvű szöveg: „Petrózai Trattner János Tamás Ts. Ns. Krassó és Szathmár Várm. Táblabírája 's a' legelső hazafiúi lelkü magyar Könyvnyomtató. Szül. 1789. Decemb. 5d. megholt 1824. Márt. 14kén.” A portré lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Porträtsammlung

1089 FRANK, Peter R., FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850*. Wiesbaden, 2008. 200.

1090 GÉCS Béla: *Pest-Buda nyomdái 1723–1895. Nyomdászattörténeti töredékek = Magyar Grafika*, 2004/2. 88.

1091 *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. 12. sz.

1092 *Hazai könyvnyomtatások (tipografia) leírásai* címmel, lelőhelye: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 784.; Közölte KOVÁTS László: *Könyvnyomdánk a jelen század harmadik évtizedében = MKsz* 1899. 359–366.

és magyar nemességet kapott, attól kezdve nevüket Petrózai Trattnerként jelölték kiadványaik impresszumában.

Trattner János Tamás fiatalon halt meg, így apja, Trattner Mátyás kénytelen volt újra átvenni a nyomda vezetését 1825 és 1827 között. 1826-ban, egy évvel halála előtt a nyomdát vejére, Károlyi Istvánra (1794–1863), a Pest vármegye szolgálatában álló jogászra ruházta, aki a nyomdászatot felnőtt korában, apósától tanulta meg. Ettől kezdve (1827) a vállalkozás Trattner–Károlyi néven szerepelt, egészen Károlyi haláig (1867), aki ugyanolyan szellemben és hozzáértéssel vezette, mint elődei. A Trattner–Károlyi-nyomda hozatta Pestre az első gyorsajót, Károlyi István 1840-ben gőzüzemre állította át nyomdáját, amely a család és a nyomda számára épített, ma is álló házban működött (Pest, Petőfi Sándor u. 3. és a Városház utca közötti átjáróházban).

Trattner nyomdatermékei között szép számmal találhatók tudományos művek, és itt jelent meg Batsányi János első nyomtatott munkája (1785),¹⁰⁹³ Virág Benedek versei (1799).¹⁰⁹⁴ Verseggy Ferenc 1793-tól rendszeresen¹⁰⁹⁵ és Pálóczi Horváth Ádám ugyancsak Trattnernél nyomatták nyelvújító írásait.¹⁰⁹⁶ Igen figyelemre méltó volt a nyomda folyóirat- és almanachkiadó tevékenysége is (például *Pester Wochenblatt*,¹⁰⁹⁷ *Neuer Kurier*,¹⁰⁹⁸ *Magyar Museum*,¹⁰⁹⁹ *Magyar Könyv Ház*¹¹⁰⁰ stb.) Nála jelentek meg éveken keresztül a pesti német színház színlapjai is.¹¹⁰¹

Károlyi az előző tulajdonosokhoz hasonlóan szíven viselte nemcsak a nyomda sorsát, hanem a magyar írók és irodalom pártolását is. Szakmai hozzáértését bizonyítják könyvjegyzékei: 1835 és 1864 között nyolc könyvjegyzékét ismerjük. 1835-ös könyvjegyzéke¹¹⁰² hatvanhárom könyvárus és könyvkötő nevét sorolja fel, akik országszerte a Trattner–Károlyi-nyomda termékeit tartották. Az 1856-os könyvjegyzék, amelyben csak a saját kiadású vallásos könyveket találni, már csaknem száz ilyen bizományos nevét sorolta fel.¹¹⁰³

A Trattner–Károlyi-nyomda hozatta Pestre az első gyorsajót. (Bécsben a Friedrich König által 1811-ben kifejlesztett gyorsajót először 1832-ben a Ghelen örökösök nyomdája használta a *Wiener Zeitung* nyomtatására.)¹¹⁰⁴ Károlyi István 1840-ben gőzüzemre állította át az akkor

1093 *A magyaroknak*. – PETRIK I 151

1094 PETRIK III 512

1095 PETRIK VII 550

1096 PETRIK II 156–157

1097 BUSA 329. sz.

1098 PETRIK II 523

1099 BUSA 246. sz. (Pest – Kassa): csak az 1792-es évfolyam jelent meg Pesten Trattnernél, a korábbi évek 1788-tól Kassán

1100 PETRIK II 775

1101 PETRIK VIII 35–125

1102 *Könyvek, melyek Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István' könyvnyomató-intézetében Pesten ... részint kötve, részint kötetlen árultatnak*. Pest, Trattner, 1835. 2.

1103 *Imádságos-énekes-könyvek. Egyházi beszédek ... melyeket Trattner és Károlyi cs. kir. privileg. Typographiája saját költségen nyomat*. Pest, Trattner, 1856. 3–4.

1104 BACHLEITNER, Norbert, EYBL, Franz M., FISCHER, Ernst: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, 2000. 175.

Herren Gasse 3. szám alatti nyomdáját. A pesti Úri utca és Gránátos utca között álló ház neves írók és tudósok találkozóhelye volt, megfordult ott Kazinczy Ferenc, Kultsár István, Kölcsey Ferenc és Vitkovits Mihály is. A reformkor minden jeles írójának műve megjelent nyomdájában, emellett a korszak legnevezetesebb folyóiratai közül a *Tudományos Gyűjtemény*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, az *Auróra* és az *Élet és Literatúra*.

1867-ben Bucsánszky Alajos vásárolta meg a nyomdát Károlyi István örökösaitől. A vállalkozás később, 1912-ben a Stephaneum kiadó és nyomda tulajdonába került és maradt egészen az államosításig, 1948-ig.¹¹⁰⁵

BUDA – a Landerer-nyomda 1724–1833 és a Királyi Egyetemi Nyomda-nyomda 1777–2006

Az 1724-ben alapított első *budai* nyomda, a Landerer-műhely évtizedekig egyetlen nyomdai vállalkozásként működött ebben a városban.¹¹⁰⁶ A nyomdát 1751-ben Leopold Franz vette át, aki azután vagy húsz évig állt a nyomda élén. Első felesége egy könyvkötő özvegye volt, második felesége, Katalin viszont túlélte férjét, és 1770-től kezdve önállóan, erős kézzel és számos privilégiummal ellátva vezette a műhelyt.

127. A máriaradnai kegyképről szóló könyvhöz a címlapelőzék Binder János Fülöp rézmetszete

¹¹⁰⁵ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Bucsánszky>

¹¹⁰⁶ A budai Landerer-nyomda korai történetét lásd a *Bevándorló külföldi nyomdászok című* fejezetben, kötetünkben 219–221.

A nyomda vezetését fia, Landerer Mihály nem vehette át, mivel a jakobinus összeesküvés egyik vádlottjaként 1795-től tízévi várfogságra ítélték Kufsteinben, majd Spielbergben. Katalinnak nagy része volt abban, hogy az eredeti halálos ítéletet sikerült börtönbüntetésre változtatni. A tízévi börtön mind fizikailag, mind szellemileg nagyon megtörte, kiszabadulása után rövidesen meghalt. Valójában a cenzúra nélkül kinyomtatott írások és a röpiratok terjesztésén kívül más közvetlen bizonyíték nem volt arra, hogy ő is a mozgalom résztvevője lett volna.

Miután anyja, Landerer Katalin feddhetetlen volt az összeesküvés ügyében, zavartalanul tovább folytathatta a nyomda vezetését 1802-ben bekövetkezett haláláig. Ezután a nyomda tulajdonjoga leányára, Annára szállt, aki szintén haláláig, 1833-ig vezette a könyvnyomó üzemet. A nyomda méretéről fogalmat alkothatunk abból a felmérésből, amelyet Trattner János Tamás készített 1817-ben: eszerint nyomdavezetőjén kívül két szedővel és négy nyomdással dolgozott, és főleg megrendelésre nyomtatott. Saját kiadásai inkább csak a népszerű, kelendő, kisebb terjedelmű munkák, mindenekelőtt kalendáriumai voltak: ezekből magyar, német és szlovák nyelvűeket is kiadott.

Landerer Anna 1833-ban bekövetkezett halála után Gyurján József és Bagó Márton, a nyomda egykori művezetői vették át az üzemet. 1847-ben Gyurján kilépett a vállalkozásból, és ettől az időponttól kezdve a Vízivárosban működő egykori Landerer-nyomda Bagó Márton tipográfiájaként élt tovább.

Budán a Landerer-műhely fél évszázadig konkurencia nélkül dolgozhatott. A testvérvárosban, Pesten csak 1756-ban akadt versenytársa Eitzenberger személyében, Budán pedig még ennél is később, csak 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetem nyomdája Budára költözött, és ott Egyetemi nyomda néven dolgozni kezdett.¹¹⁰⁷

Az 1780-as évektől kezdve egymás után létesültek a csak könyvkiadással foglalkozó cégek, mint Weingand és Köpff, Benedict Mihály, Diepold és Lindauer vagy Ignaz Anton Strohmayer vállalkozása. Ezekben az évtizedekben azonban már a pesti könyvkiadás is számottevő volt, minthogy a budai kezdet után többségük átment Pestre.

*

Bár a nagyszombati egyetem Budára helyezésének kérdése már az 1769-es reformtervezetben is helyet kapott, a még Nagyszombatban működő egyetemet a jezsuiták elkobzott javaiból 1773 után jelentősen fejlesztették, új épületeket emeltek, és kibővítették orvosi és jogi karral. A költséges építkezések azonban hiábavalónak bizonyultak, mert 1777-ben az egyetemet teljes egészében Budára telepítették. Az egyetem és a nyomda átköltöztetésének irányítására Niczky Kristóf tankerületi főigazgató, Kempelen Farkas, a neves feltaláló és királyi kamarai tanácsos, valamint Szabó András, a teológiai fakultás igazgatója részvételével különbizottság alakult. A nyomdát előbb Szeredre fuvarozták a Vághoz, majd tutajokon úsztatták Budáig.

A nyomda ugyan nem teljes egészében költözött Budára, mert kisebbik része egyelőre Nagyszombatban maradt, azért a Budán megtelepedő Egyetemi nyomda a korabeli viszonyok

---

¹¹⁰⁷ VIZKELETY-ECSEDY, Judit: *In welchen Sprachen veröffentlichten Pest-Ofner Drucker ihre Bücher im 18. Jahrhundert?* = *Die Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest...* 13–22.

szerint nagyüzem volt.¹¹⁰⁸ Kilenc nyomdai alkalmazott érkezett Budára: Folger János gondnok, három nyomdász, négy szedő és egy betűöntő, illetve metsző. 1777 novemberében kezdte meg működését a Corvin-házban, a mai Országház utca 13. számú épület helyén. A budai korszak elején a nyomda bevétele igen csekély volt. A helytartótanácsnak, amelyet II. József rendelete ugyancsak Budára helyezett át, többször bele kellett avatkoznia a nyomda belső ügyeibe. A nyomda végül teljesen kicsúszott az egyetemi tanács felügyelete alól, és teljes egészében a helytartótanács ellenőrzése alá került. Ez a hatóság a nyomda működésének minden területét szemmel tartotta: kinevezte annak gondnokát, jóváhagyta a cenzorok és korrektorok alkalmazását. (Az 1778–1783 között a nyomda igazgatója a később önállósuló Trattner Mátyás volt.) Valójában állami irányítású országos tipográfia lett, katolikus jellege megszűnt.

Megfelelő felszereléssel és személyzettel rendelkező üzemként anyagi ellenszolgáltatás fejében ki tudta elégíteni az ország különböző nemzetiségeinek könyv- és nyomtatványigényét, sőt külföldi megrendelőknek is dolgozott. A felvilágosodás korában és a reformkorban az ország valamennyi nemzeti nyelvén meginduló művelődési mozgalmak első nyomdájává vált. Jelentős változást hozott Mária Terézia rendelkezése, amikor 1779-ben a nyomdára ruházta a tankönyvkiadás kizárólagos jogát, és ezzel évtizedekre megszabta működésének fő irányát, de már e privilégium előtt harminchárom tankönyv hagyta el a nyomdát.¹¹⁰⁹

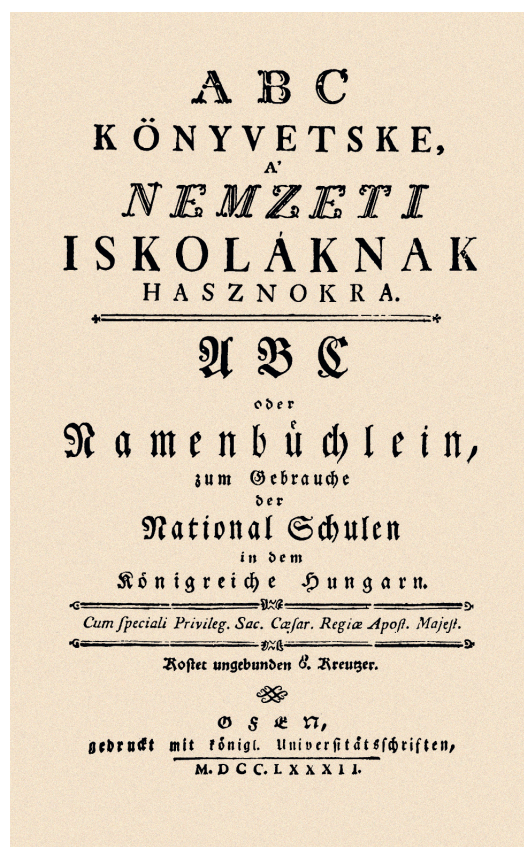
1794-ben az anyagi gondokkal küszködő nyomda megsegítésére a helytartótanács úgy döntött, hogy megszünteti a sorvadozó nagyszombati műhelyrészleget: az intézkedés végrehajtására 1797-ben került sor. 1795-ben az egyetem, tekintettel a növekvő igényekre, cirill betűs nyomdát vásárolt Bécsből: Stefan Novaković cirill és keleti nyomdáját, amely eredetileg a bécsi Kurzböck-nyomda felszerelése volt, és amellyel együtt a „vlach, illyr és egyéb keleti nyelvű” (tehát alapvetően román és szerb cirill betűs) könyvek nyomtatására vonatkozó császári privilégiumát is megkapta. (A nagyszombati korszakban is nyomtattak cirill betűs könyveket, de azt a felszerelést még korábban átadták a kolozsvári akadémiai nyomdának.) Ez az intézkedés azt jelentette, hogy külön műhelyben négy sajtó állt rendelkezésre a szerb, román, rutén nyomtatványok előállítására, ily módon hozzájárulva a kelet-európai irodalmak felvilágosodás és reformkori kibontakozásához. Ehhez járult még a latin betűkkel nyomtatott szlovák és horvát nyelvű kiadványok sora is.

A budai Egyetemi nyomda cirill nyomdatevékenysége 1796 és 1850 között volt a leginkább meghatározó a magyarországi – ezen belül kiemelten a budai –, de az egyetemes szerbség könyvkultúrája szempontjából is.

Az év végén meg is kezdődhetett a budai Egyetemi nyomdában a magyarországi szerbek, ruszinok és románok számára a cirill betűs liturgikus könyvek nyomtatása, melyet egyházaik és a központi hatalom – revizorok és cenzorok által – szigorú felügyelet alatt tartottak. A helytartótanács a szerb egyház fejét, a karlócai metropolitát bízta meg, hogy az „illyr” és a „görög-*vlach*” egyházi irodalmat tartalmi és nyelvi szempontból ellenőrizze, illetve hogy minta gyanánt

1108 Az Egyetemi nyomda budai korszakáról is lásd IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda...* Budapest, 1927. és KÄFER István: *Az Egyetemi nyomda négyszáz éve 1577–1977.* 160.

1109 KÄFER István: *Az Egyetemi nyomda négyszáz éve 1577–1977,* uo.

128. Kétnyelvű tankönyv a budai Egyetemi nyomdából

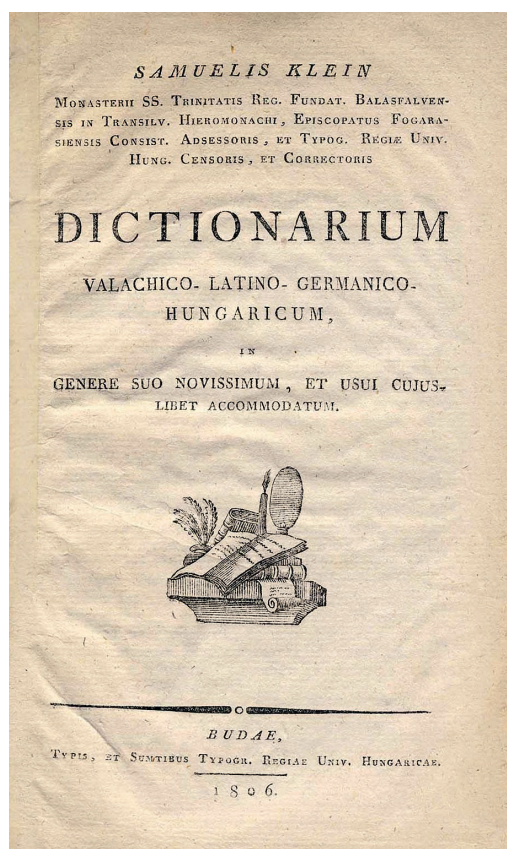
liturgikus könyveket hozasson orosz földről, s felügyelje azok kijavítását, vagyis a russzicizmusoktól való megtisztítását) az Egyetemi nyomdában történő újrasedésük és kinyomtatásuk előtt.

Az Egyetemi nyomda által kibocsátott „szlaveno-szerb illyr könyvek” első jegyzéke már 1796-ban megjelent, melyet két év múlva újabb önálló katalógus követett.¹¹¹⁰ Ebben közölték Stefan Novaković privilégiumának szláv nyelvű fordítását, valamint a könyveket terjesztő bizományosok névsorát is. A harmadik hasonló, csak szerb és román könyveket tartalmazó katalógus 1807–1808-ban látott napvilágot. 1813-ban egy egyleveles, tíztételes, szerb és latin nyelvű árazott könyvjegyzék segítette az Egyetemi nyomda egyházi használatra szánt, szláv cirill termékeinek terjesztését.¹¹¹¹

Noha a budai cirill sajtót kezdetben éppen az egyházi könyvek nyomtatására állították fel, a 19. század első évtizedeiben egyre nagyobb – s a liturgikus könyveket messze meghaladó –

1110 *Каталогъ славенно-сербскихъ и валахійскихъ книгъ, которыя при главной Типографіи Кралевскага Університета Пешианскаго ... имѣтиса могутъ 1798. Въ Будинѣ [Egyetemi Nyomda], 1798.*

1111 *Cyrillicis litteris impressorum, ad Typographiam Regiae Universitatis ... prostantium, ... venui expositorum*

129. Klein (Micu) Sámuel négy nyelvű szótára a budai Egyetemi nyomdából

számban kerültek ki alóla a világi irodalom különböző műfajai is. A budai Egyetemi nyomda kiadványai végül a 19. századi szerb irodalom teljes keresztmetszetét átfogták mind a szépirodalmi műfajok, mind pedig a barokktól a nemzeti romantikáig ívelő stílusfejlődés tekintetében. 1850-ig mintegy hétszáz szerb cím jelent meg Budán, így a nyomda meghatározó szerepet játszott nemcsak a nemzeti irodalom, hanem a szerb irodalmi nyelv és a mai szerb helyesírás kialakulásában.

Hasonlóan fontos szerepet játszott a budai Egyetemi nyomda a román könyvek kinyomtatása és terjesztése terén. Román szekciója különösen az 1780–1830 közötti évtizedekben sorra adta ki – az egyházi és tankönyvek mellett – a tudományos, népszerű történeti, nyelvészeti és nyugati nyelvekből fordított irodalmi alkotásokat. A felvilágosodás mellett a nemzeti öntudat ápolásában különösen kiemelkedett Micu/Klein Samuel, Gheorghe Sincai és Petru Maior, akik az Egyetemi nyomdában korrektorként és cenzorként működtek. Az első román könyv itt 1780-ban jelent meg, az 1780 és 1830 közötti öt évtizedben összesen kétszáznegyven román könyv hagyta el a budai sajtót. A megrendelők között voltak a hatóságok, a görögkatolikus és ortodox román egyház és magánszemélyek is, akik gyakran mecénásként támogatták a román könyvek megjelenését.

Az Egyetemi nyomda román szekciója különös gondot fordított a könyvek külső megjelenésére. A liturgikus könyveket hagyományos fametszetes illusztrációkkal díszítették, a világi

könyvek közül több igényes rézmetszetű illusztrációval vagy ábrával jelent meg.¹¹¹² A gazdasági témájú munkák közül L. Mitterpacher gyapotról írt könyvét¹¹¹³ Binder Fülöp, Ioan Tomici szakkönyveit¹¹¹⁴ a pesti Leonhardt látta el rézmetszetű ábrákkal, ugyanő, aki Pierre Blanchard, *Az Új Plutarchos* kiadás portréit jegyezte (1819).¹¹¹⁵

A román nyelvű, cirill betűs könyvek magyarországi nyomtatásában munkamegosztás, de konkurencia is volt. Az Egyetemi nyomda egyaránt dolgozott a görögkatolikus és ortodox egyházak és hívek számára, a nagyszebeni Barth elsősorban az ortodoxok számára, a balászfalvi püspöki nyomda viszont kizárólag a görögkatolikus egyház és hívek számára.

1810-ben közvetlenül a királyi kancellária engedélyezte az Egyetemi nyomdának a héber nyelvű könyvnyomtatást is. A bécsi Schmid-tipográfia ugyanis nem tudta ellátni könyvekkel a magyarországi zsidóságot. A héber műhely felállítása Bikfalvi Falka Sámuel feladata volt, aki megpróbálkozott héber betűk metszésével is.

A Pesten és Budán működő három officina (Eitzenbergeré, Royeré és Landereré) mellett munkába álló Egyetemi nyomda azonnal megkészszerzte Pest-Buda könyvtermését. Eleinte csökkent a nyomda saját kiadványainak száma, és a műhely egyre több külső megrendelést fogadott el. Az Egyetemi nyomda lényegében állami irányítású országos tipográfia lett, katolikus jellege megszűnt, és a felvilágosodás korában az ország valamennyi nemzeti nyelvén meginduló művelődési mozgalmak első nyomdájává lett. 1793-ban megindult a nyomdában készített első periódikum, az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*.¹¹¹⁶ Bár a többi pest-budai műhelyben is bőven készültek latin és német nyelvű teológiai és tudományos művek, mégis az oktatási és tudományos célú munkák egyik legjelentősebb magyar nyomdahelelye a budai Egyetemi nyomda lett. Mária Terézia 1779-ben a nyomdára ruházta a tankönyvkiadás kizárólagos jogát, és ezt a privilégiumot II. József intézkedései is megőrizték. Ez a szabadalom évtizedekre megszabta az Egyetemi nyomda működésének fő irányát. Az első budai években az egyetemi disszertációk és a tankönyvek együttesen az összes kiadványok kétharmadát is meghaladták.

Az itt készült munkák között, az ország különböző tanintézteiben használt tankönyvek mellett, ott találni az akkori tudományos élet minden területét felölelő könyvek gazdag választékát. A szerzők között Katona István, Kovachich Márton György, Révai Miklós, Schönwiesner István művei különösen jelentős helyet foglalnak el. A jeles könyvek közül kiemelkedett a nyomda éléről az Egyetemi Könyvtár vezetőjévé kinevezett Pray György kétkötetes munkája

---

1112 A román nyelvű könyvkiadásról és a román könyvek illusztrációiról lásd TATAY, Anca Elisabeta: *On the history and art of the old Romanian books. Engravings of Buda 1780–1830.* = MKSz 2013. 58–69. és uő: *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești la Buda 1780–1830.* Alba Iulia, 2010. és uő: *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda, 1780–1830.* Cluj-Napoca, 2011.

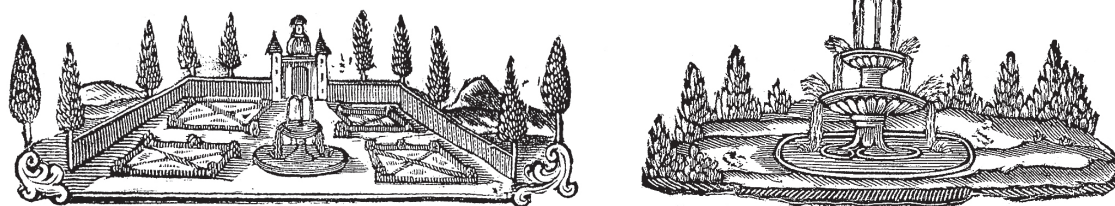
1113 *Invățătura despre bumbac* (Buda 1810) = BRV IV. 288.

1114 *Cultura albinelor* (1823) = BRV III. 429. és *Cultura bombitelor* (1823) = BRV III. 430.

1115 BRV III. 290–291, lásd erről bővebben TATAY, Anca Elisabeta: *A budai román nyomda néhány 19. század eleji könyvillusztrációjának előképe* = *Ars Hungarica*, 2014. 194–206.

1116 BUSA 430. sz.

130. Bikfalvi Falka Sámuel fametszetű fejlécei a budai Egyetemi nyomdából

a könyvtár ritka könyveiről (*Index rariorum*, 1782).¹¹¹⁷ Az Egyetemi nyomda – nevében leg-
alábbis – szinte napjainkig (2006-ban szűnt meg) megmaradt, felszerelésében azonban semmi
sem maradt a 18–19. századi műhelyből.

1795-től 1838-ig Sággy Ferenc volt a nyomda gondnoka, aki jó üzleti érzéssel javította
a nyomda anyagi helyzetét. Munkásságának első két évtizede egybeesik az Egyetemi nyomdá-
ban dolgozó Bikfalvi Falka Sámuelével. 1789-ben hagyta jóvá Falka Sámuel betűöntő, rézmet-
sző és tipográfus szerződését a helytartótanács, a betűművésznek negyedszázadon át nagy
hatása volt az Egyetemi nyomdából kikerülő kiadványok esztétikai színvonalára. Sággy Ferenc
gondnoknak és Falka Sámuelnek köszönhető az Egyetemi nyomda 1824-ben kiadott betűmin-
takönyve.¹¹¹⁸ Nagyrészt Falka saját metszésű betűit tartalmazza. A nyomda későbbi, reformkori
betűmintakönyve, a *Betűalak mutatvány sor* 1842-ből való.¹¹¹⁹ Falka Sámuel sztereotípiával
folytatott korai, 18/19. század fordulóján folytatott kísérletei nem nyerték meg az Egyetemi
nyomda vezetőségének tetszését, túlságosan költségesek voltak. Vagy húsz évvel később, amikor
nemzetközileg is elterjedt a módszer, a sztereotípia előnyeit a változatlan, nagy példányszámú
tankönyvutánnomások terén maga Sággy Ferenc is felismerte, és egy amerikai Watts nevű
mestert alkalmazott is erre a feladatra 1824-ig.

8. Nyomdaalapítási kísérletek és tévesen feltételezett 18. századi nyomdahelyek

A könyvészeti irodalomban szerepel a felső-magyarországi *Máriavölgy* mint ahol 1730 és 1736
között a pálos rendnek nyomdája működött volna. A korabeli források, rendtörténetek azonban
nem igazolták ezt a feltevést, és ma már bizonyosnak látszik, hogy nem volt tipográfia Máriavöl-
gyön. Azok a nyomtatványok, amelyek a máriavölgyi nyomda termékeiként számításba jöttek,
külföldi kiadványok bizonyultak.¹¹²⁰

¹¹¹⁷ PETRIK III 134

¹¹¹⁸ *Proben aus der Schriftgiesserey...* (1824)

¹¹¹⁹ KÄFER István: *Az Egyetemi nyomda négy száz év (1577–1977...* 160.

¹¹²⁰ KNAPP Éva: *Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy, 1730–1736 = MKsz 1994.* 412–417.

1752–1753-ból *Nyitrán* nyomda vásárlására utaló adatok maradtak fenn: ezerforintos adományról szólnak a korabeli iratok, amelyet a piaristáknak Nyitrán létesítendő nyomda alapítására kellett volna fordítaniuk. Létesítésére azonban végül is nem került sor, és a pénzt más célra fordították. Nyitrán csak a 19. században, 1838-ban létesült nyomda, Josef Neugebauernek és utódainak vállalkozása.

Bizonytalan források szerint *Korponán* (Hont vármegye) is működött volna nyomda 1756-ban, amelyet a helybeli piaristák működtettek volna. Nyomtatványuk nem ismeretes.

II. József uralkodása idején Salamon Israel és Aron Kalman pozsonyi zsidók elérkezettnek látták az időt, hogy a tekintélyes helybeli zsidó közösség számára egyrészt héber nyomdát alapítsanak, másrészt engedélyt szerezzenek adókedvezményes héber könyvbehozatalra. 1784. július 16-i kérvényükre a Kancelláriától 1785. július 14-én kapták meg a választ, amely engedélyezi a nyomdaalapítást, de elutasítja a héber könyvek behozatalára szóló privilégiumot. A kérelmezők azonban végül nem éltek nyomdaalapítási jogukkal. Az 1790-es években a bécsi Anton Schmid kezdett héber könyvek nyomtatásával foglalkozni, pozsonyi viszonyok között Patzkónál jelent meg 1789–1790-ben két kis héber nyomtatvány, minthogy addigra a szükséges típusok a helybeli Anton Zocher betűöntőtől beszerezhetőek voltak.

A pozsonyi héber nyomda terve egy időre feledésbe merült. Amikor a budai Egyetemi nyomda a keleti nyomtatványokra vonatkozó privilégiumot Novakoviáctól megszerezte, ebben a héber könyvek nyomtatásáról is szó esett. Az 1810–1820-as években az Egyetemi nyomda N. Rosenthallal együttműködve igyekezett a bécsi Schmid magyarországi terjeszkedését megakadályozni, egy ideig sikeresen. De 1832-ben Schmid mégis meg tudta alapítani az első pozsonyi héber nyomdát.¹¹²¹

A század derekán *Munkácson* létesítendő könyvnyomda ügye is felmerült. 1765-ben Emil Schönborn kért szabadalmat szláv és román betűkkel felszerelt (vagyis cirill betűs) nyomda felállítására. A terv megghiúsult, amelyben valószínűleg Esterházy Károly egri püspöknek lehetett része. Elődje, Barkóczy Ferenc is igen éberem őrködött az egyházmegyéje területén létesülő nyomdákra, így az ellen is tiltakozott, hogy a nagykárolyi nyomda még a privilégium elnyerése előtt dolgozni kezdett. Így lehetséges, hogy ugyanennek a nyomdának cirill betűkkel való felszerelése elé is ő gördített akadályokat. Célja valószínűleg az volt, hogy a görögkatolikusokat latin betűs egyházi és világi könyvekkel lássák el, és ne a kevésbé ellenőrizhető, és esetleg az ortodoxok felé hajló cirill betűs nyomtatványok kerüljenek túlsúlyba.

1751-ben Paul Nenadović metropolitának sikerült elérnie, hogy engedélyt kapjon, és saját költségére Karlowatzban, a Szerémségben nyomdát létesítsen. Mégsem tudta valóra váltani tervét, mert elleneztek a római katolikus püspökök, sőt a munkácsi egyesült püspök is. Még azzal az engedménnyel sem, hogy az ortodox könyvek mellett az egyesültek számára is nyomtatott volna. A sikertelenség másik oka az illír deputáció és a magyar kancellária közti illetékesség kérdése, továbbá az erdélyi ortodox román egyház és a görögkatolikusok között fennálló ellen-

¹¹²¹ DÁN Róbert, *A pozsonyi héber nyomda* = OSZK Évkönyve 1967. 385–391 és uő, *The earliest printing of Hebrew text books in Buda* = MKsz 1968. 35–41.

tétek. Így azután a karlowátzi cirill nyomda ügyét ad acta tette az udvar. Szinte ugyanebben az időben a rutének is saját nyomda állítását kezdeményezték Munkácson, Olsavszki egyesült püspök és Franz Eugen Schönborn gróf támogatásával. Ez a terv sem nyerte el azonban az udvar támogatását.

A 18. század folyamán több kísérlet is történt arra, hogy *Eszéken* cirill betűs nyomda létesüljön. Előbb Pavle Nenadović metropolita akart ortodox egyházi könyvek és tankönyvek kiadására nyomdát létesíteni egy szerb kolostorban, azonban csak arra kapott engedélyt, hogy a megerősített városban, Eszéken hozzon létre nyomdát, ahol az a várparancsnokság védelme alatt működhetett volna. Az udvar ezáltal ezt a tipográfiát valószínűleg az eszéki jezsuiták felügyelete alá akarta vonni. Eszéken ez alkalommal mégsem létesült nyomda. Másodszor akkor került szóba cirill betűs tipográfia Eszékre telepítése, amikor a bécsi Kurzböck-féle szerb-román nyomdát 1792-ben a magyar udvari kancellária eszéki származású tekintélyes tagja, Stefan Novaković vette meg. A nyomda vételára rendkívül magas volt (huszonöt ezer arany), tekintve, hogy kizárólagos privilégiumok is járultak hozzá minden cirill betűs könyv kinyomtatására. Minthogy vételára igen lassan térült meg, Novaković a nyomda eladására és Bécsből Eszékre telepítésére gondolt. Az előzetes tárgyalások is megtörténtek, de pénz híján a tipográfia mégsem Eszékre került, hanem a budai Egyetemi nyomda vásárolta meg.

Amikor Engel János József pécsi nyomdaalapításához az 1770-es évek elején engedélyt kért, kérvényét azzal indokolta, hogy a városnak szüksége lenne nyomdára, mert mindössze a környékbeli kolostorokban működik egy-egy vándornyomdász. Ezekről azonban jelenleg nincsenek adataink, ilyen vándornyomdákat nem ismerünk, mindössze Eszéken működött rövid ideig egy ferences nyomda.

A *szentgyörgyi* nyomdaalapítás tervéről közvetve tanúskodik Johann Michael Landerer pozsonyi nyomdász tiltakozása a közeli városban megindítandó *St. Georger Gelehrte Staats- und Kriegszeitung* című újság ellen. Ezt Szentgyörgyön 1793-ban adta és nyomtatta volna ki Melicher Sabisch.¹¹²² Sabischnak a lap megindítására volt engedélye a várostól, nyomdaalapításra Szentgyörgyön mégsem került sor. Ő ugyanis az 1793-ban elhunyt Langguth pozsonyi nyomdász tipográfiáját akarta megvásárolni (az eredetileg Löwe által alapított műhelyről van szó, amelyet előbb Oderlitzky, majd tőle Langguth vásárolt meg). A nyomda megvételére 1793 tavaszán történtek ugyan lépések, de végül az adásvétel az örökösök kiskorúsága miatt megghiúsult. Landerer tehát még azt megelőzően tiltakozott saját érdekei védelmében, mielőtt az adásvétel megtörtént, és az újság egyáltalán megindult volna. A Langguth-nyomdát egyébként a korábban csak kiadóként és rézmetszőként működő pozsonyi Johann Nepomuk Schauuff vásárolta meg, vagyis Szentgyörgyön nem létesült ekkor nyomda.

1122 BREZA, Vojtech: *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*. Bratislava, 1997. 115.; Az újonnan indítandó újságról ad hírt Sabisch: *Zeitungs-Nachricht* (Országos Levéltár C 58 Dept. pupillare 1793 F 45. 1. 13217) – lásd erről V. ECSEDY Judit: *Egy megghiúsult újságról = Alexander multifrons*. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére...143–150. és angol változata: *Uő: Unrealized periodicals = Periodiká v minulosti a súčasnosti...* 44–54.

9. Újabb nyomdák a 19. század első évtizedeiben (1801–1830)

A kézműipari könyvnyomtatás technikája, a munkafolyamatok alig változtak. Továbbra is a kézisajtó maradt a nyomtatás eszköze, csak számuk nőtt: egy-egy nagyobb tipográfiában az 1770-es években már hat-tíz sajtó is működött egyszerre, és nemcsak a kiadott művek száma, de a példánya is megnőtt. A könyvek külseje a kor stílusának megfelelően változott: a sokszorosított grafika is követte a korstílust, így késő barokk, rokokó és klasszicista jegyeket viselő külsővel jelentek meg a korszak könyvei. Kevesebb fametszetű illusztrációt és több rézmetszetet alkalmaztak a nyomdák, ugyanakkor a nyomdai cifrák mint díszítőelemek továbbra is közkedveltek voltak a nyomdászok körében – mindössze motívumaik cserélődtek le, és váltak egyre finomabbakká és változatosabbakká.

A 18. századot és a 19. század első évtizedeit tehát még mindig a kézisajtó korának, korszakát a régi könyvek korszakának nevezzük. A nyomtatásban a gépek alkalmazására csak a 19. század első évtizedeiben került sor, a nyomdatechnika azonban még ekkor is követte a kézműipari hagyományokat.

Három korabeli kimutatást ismerünk a 19. század első harmadából az ország nyomdahelyeiről és nyomdáiról. Az első Trattner János Tamásnak a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában megjelent összeállítása, a második, Németh János *Memoria typogr.* (1818) című latin nyelvű könyve a magyarországi könyvnyomtatást – az erdélyivel együtt – a kezdetektől tekinti át, felhasználva Trattner említett munkáját. Harmadikként ugyancsak Trattner János Tamásnak 1822–1823 körül készült összeállítását használhatjuk. Ez az alábbi harmincnégy magyarországi nyomdahelyet sorol fel:

Arad	Komárom	Sárospatak
Besztercebánya	Lócse (2)	Selmecbánya
Buda (2)	Miskolc	Sopron
Debrecen	Nagykároly	Szokolca
Eger	Nagyszombat	Szeged
Eperjes	Nagyvárad	Székesfehérvár
Eszék	Oravica	Sziget (azaz Máramarosziget)
Esztergom	Pécs	Szombathely
Győr	Pest (3)	Temesvár
Kassa (2)	Pozsony (4)	Újvidék
Kismarton	Rozsnyó	Vác
		Veszprém

Közülük öt helyen egynél több nyomda működött párhuzamosan. Hiányossága ennek a jegyzéknek, hogy Trattner nem adott áttekintése az erdélyi nyomdákról, így a jelentős nyomdahelynek számító Kolozsvár és Nagyszeben is kimaradt.

Új nyomdahelyként jelent meg Arad, Miskolc, Rozsnyó, Sárospatak, Szeged, Székesfehérvár és Máramarossziget, hosszú szünet után újraindult a nyomdászat Sárospatakon, Esztergomban és Kismartonban.

A szegedi Grün-n-yomda 1801–1857

A Tisza és a Maros találkozásánál fekvő Szeged mint szabad királyi város, a 18. század utolsó éveire gyors fejlődésnek indult. Több állami intézmény mellett a piarista gimnázium 1793-tól főiskolai rangra emelkedett, és így évtizedeken át Dél-Magyarország egyetlen felsőbb iskolája lett. Először Rodelmayer Gáspár tett kísérletet nyomda alapítására 1796-ban, és bár a város pártolólág küldte fel kérelmét a helytartótanács-hoz, az általános politikai helyzet – a Martinovics-féle összeesküvés felszámolása utáni év – nem kedvezett a nyomdaalapításnak, így kérését elutasították.

1801-ben Grün Orbán Fülöp szegedi nyomdaalapítása viszont sikerrel járt.¹¹²³ Grün Komáromban született 1765-ben, a nyomdászatot valószínűleg a nagyszombati nyomdában tanulta, majd Budára, onnan Bécsbe ment. Bécsben az 1792 végén alakult Anton Schmid és Edler von Kurzböck nyomdász és betűöntő cégnél faktorként dolgozott. Bécsben beszerzett egy szerényebb nyomdafelszerelést, betűit pedig valószínűleg a budai Egyetemi nyomda betűöntődjéből vásárolta. Mint jól felkészült nyomdász, joggal remélhette, hogy nyomdája megélhet. 1801-ben Szegedhez legközelebb Kalocsán, Temesváron és Nagyváradon volt nyomda.

131. Szeged látképe egy korai Grün-n-yomtatványból (Szeged 1805)

Nyomdáját már 1801-ben felállította, majd működéséhez a helytartótanácsi engedélyt 1802-ben kapta meg. I. Ferenc királytól származó kiváltságlevelét 1803-ban mutatta be a szegedi városi tanácsnak. Eszerint ő és fiúörökösei nyomdát tarthattak fenn, segédek alkalmazhattak és szabadíthattak fel. Mindenféle olyan könyvet kinyomtathatott, amely más kiváltságát nem sértette, és mindet be kellett mutatnia a helytartótanácsnak. Tipográfiája alapítását nyomatott *Tudósítással* adta hírül, 1801. november 25-i dátummal. Megküldte Szeged város tanácsához, a környező vármegyék nemesi közgyűléseikhez. Ebben leírta, hogy tökéletesen kitanulta

1123 GAÁL Endre: *A szegedi nyomdászat 1801–1918*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2001.

a nyomdászat tudományát. Élve Szeged tanácsának „nagyszívűségével”, amely a közjó boldogítása iránt buzog, a haza hasznára is kíván lenni.

A szegedi polgárjogot csak később, 1805-ben kapta meg. Nyomdája sikeres vállalkozás volt, 1810-től újonnan épített főtéri házában rendezte be nyomdáját. Bár betűmintakönyvet nem adott ki, nyomdája felszereléséről pontos fogalmat alkothatunk 1826-ból származó leltárából. Leltára szerint két sajtója volt, tizenhet ezer forintot érő könyvkészlete. Betűanyagát a későbbiekben Zocher Antal Pesten működő betűöntödéjéből szerezte be. Más nyomdák jóval több díszet használtak, de egy-egy rézmetszetes illusztráció az ő könyveit is díszítette. Az egyébként nem ismert *Traumbücherl* (Álmoskönyv) című kiadványához kilencven darab fametszetes illusztrációja volt.

Egyik jelentős kiadványa volt Vedres István: *A Dunát a Tiszával öszve kaptsoló ujj hajókázható csatorna* (1805),¹¹²⁴ emellett kiadta Dugonics András munkáit, és természetesen a helyi jelentőségű alkalmi nyomtatványok sorát. A legnagyobb mennyiségben közigazgatási nyomtatványokat állított elő, a város, a vármegye, sőt Békés vármegye is megrendelői között volt. Első kalendáriuma, az 1804. évre szóló *Magyar és Erdély ország új kalendárium* címmel jelent meg. A népszerű naptárt örökösei is rendszeresen megjelentették egészen 1845-ig, amikor címe *Szegedi naptár*ra változott. Könyveit más városokban is terjesztette, pesti bizományosa Kiss István könyvárus volt. 1810 és 1827 között százhatvan kiadványa jelent meg, ami nagyjából annyi, mint ugyanebben az időben a komáromi nyomda könyveinek száma.

Grünn Orbán felesége Köpf Borbála volt. Leányát, Eleonóra Borbálát 1820-ban segédje, a szintén komáromi születésű Beimel József vette feleségül. Hozományként Esztergomban nyomdát rendezett be számára. Grünn tekintélyes szegedi polgár volt, 1826-ban már városi ülnök (assessor). Halála (1828) után örökösei folyamatosan működtették nyomdáját. Előbb özvegye, Borbála 1828–1829-ben, majd Grünn Orbán örökösei néven Konrád Keresztély volt a nyomdavezető 1829–1835 között mindaddig, amíg Grünn Orbán fia, János el nem érte a nagykorúságot. Az ő tulajdonában volt a nyomda 1835-től 1857-ig, megszűnéséig.

A kismartoni könyvnyomtatás újraindulása:

Kismarton és Eszterháza, az Esterházy Udvari nyomda 1801–1830:

Johann Leopold Stotz és Johann Nepomuk Stotz

Kismartonban az Esterházy-udvarban a 18. század elején már működött könyvnyomtató műhely: előbb 1712 és 1713-ban Johann Baptist Hübschliné, majd 1720-ban Josef Anton Streibigé.

Ezután nyolcvan évig nem került sor újabb nyomda létesítésére, mindaddig, amíg Johann Leopold Stotz bécsi nyomdász nem vállalkozott erre a feladatra.¹¹²⁵ 1801-től kezdve Esterházy Miklós herceg szolgálatában hercegi nyomdászként működött nagyjából Kismartonban, közben egy évig Eszterházán. Éppen ez utóbbi, eszterházai működése eddig nem volt

¹¹²⁴ PETRIK III 755

¹¹²⁵ CSATKAI, Endre: *Die fürstlich Esterházyischen Druckereien in Eisenstadt = Burgenländische Heimatblätter*, 1936/1. 4–10.

ismert, csak az újabban előkerült elszámolások, feljegyzések bizonyítják a nyomda átmeneti ott-tartózkodását.

Az okiratok tanúsága szerint Stotz 1801-ben kapott engedélyt Esterházy Miklós hercegtől, hogy Kismartonban nyomdát létesítsen és ezzel párhuzamosan könyvkereskedést nyisson. Stotznak a nyomda megindításához elegendő pénze nem volt, ezért a hercegtől ötszáz forint előleget kért. Volt nyomdai felszerelése, bizonyára az, amelyet Bécsben használt, de ezt a pénzügyi tanácsadók nem tudták felbecsülni, ő viszont gépein és berendezési tárgyain kívül más fedezetet nem tudott nyújtani. A herceg azonban, belátva a nyomda üzembe helyezésének szükségességét, az összeg kiutalványozását mégis engedélyezte.

A kölcsön visszafizetésére egyévi haladékot engedélyezett. A formai megállapodás értelmében az 1801. évtől kezdve a nyomdában számos operaszövegkönyv és a kismartoni színházban előadásra kerülő egyéb mű jelent meg. Stotz feladata volt, hogy a különféle adminisztratív papírféléket, nyomtatványokat – köztük a zenekar szükségleteit is –, továbbá meghívókat, báli és színházjegyeket vagy a templomi énekesek utasításait kinyomtassa. Egyik első nyomtatványa lehetett a *Die Liebesprobe* című színdarab szövegkönyve, amelynek címlapját az Esterházy-címer díszítette, és impresszuma szerint Kismartonban, Johann Leopold Stotz Esterházy hercegi udvari nyomdász munkája.¹¹²⁶ A hercegi udvar a nyomda fellendítését számos megrendeléssel kívánta előmozdítani, Stotz mégsem tudott versenyképes lenni. Bécs és Pozsony jobban felszerelt nyomdái, valamint a soproni Siess-nyomda továbbra is versenytársai maradtak. Szaporodtak a városi terhek, hiányos volt az elhelyezése, majd vitái támadtak a kismartoni városi tanáccsal.

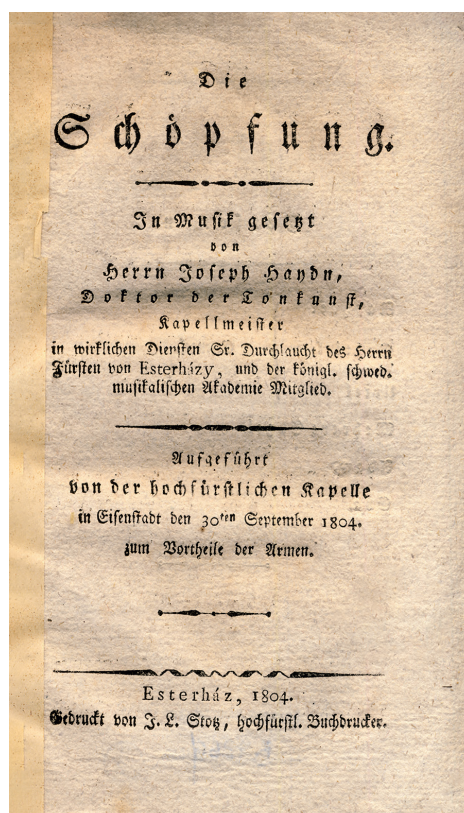
Ilyen előzmények után 1804-ben a herceg beleegyezésével üzemének egy részét Eszterháza helyezte át. Miklós herceg a költözködéshez megfelelő szállítóeszközöket bocsátott rendelkezésére, és itt a nagy hírű Muzsikaházban jelölt ki családjá és műhelye számára helyiségeket. A szállást illetményképpen kapta, s emellett további részben pénzbeli, részben természetbeni javadalmazásban részesült. Stotz ezek fejében köteles volt az összes adminisztratív nyomtatványt és egyéb sajtótermékeket az udvar kívánsága szerint elkészíteni. A papírt ingyen bocsátották rendelkezésre. Itteni működésének egyik emléke Joseph Haydn *Die Schöpfung* (A Teremtés).¹¹²⁷

Stotz emellett még egy igen fontos bizalmi állást is töltött be: a megállapodás értelmében köteles volt az eszterházi hercegi kastélyban, a több ezer kötetes könyvtár helyiségeit tisztán tartani és az állományt gondosan kezelni. Stotznak eszterházi működése anyagi viszonyait tekintve jelentősebb változást nem hozott. Itt sem tudott a gondoktól szabadulni, a kölcsönből csak egy csekély összeget fizetett vissza, holott a kötelezvény szerint évente száz forintot kellett volna törlesztenie. Adóssága most már 771 forintra szaporodott. A hercegi tanács úgy akarta a megfizetést szorgalmazni, hogy a megrendelt munkákért nem szándékoztak fizetni, hanem a munkáért járó díjat törlesztés címén bevételezték. Ezzel a nyomdászcsalád a legsúlyosabb válságba került.

Stotz 1804. évi eszterházi működése idején Kismartonban is jelentett meg műveket, az év második felében valószínűleg már visszaköltözött Kismartonba. A kismartoni hercegi udvar

¹¹²⁶ Eisenstadt 1801, gedruckt bei Johann Leopold Stotz, fürstl. Esterhazyschen Hofbuchdrucker, lásd CSATKAI, Endre: *Die fürstlich Esterhazyschen Druckereien ...* Nr. 1. = PETRIK III 388

¹¹²⁷ Esterháza 1804, gedruckt von J. L. Stotz.

132. Az Esterházy Udvari nyomdában jelent meg Haydn *Die Schöpfung* –
A Teremtés (Eszterháza 1804)

európai színvonal, az uradalmak bonyolult ügykezelése, a Joseph Haydn irányítása alatt álló zenekar folyamatos nyomdai igényeket támasztott, amelyek mind sürgős megrendelések voltak. A Kismarton és Eszterháza közti széttagoltság külön terhet rótt a nyomdászra. Kismarton azonban mégis kedvezőbb lehetőségeket nyújtott magánkeresetre, mint Eszterháza. Megrendelésekben, nyomtatnivalóban nem is volt hiány. A fellendült zenei és színházi élet függvénye a sok operakönyv és vígjáték, amelyek egymás után hagyják el Stotz sajtóját, ehhez járulnak az alkalmi nyomtatványok, adósságaiból mégsem tudott szabadulni.

1805-ben már ismét Kismartonban volt, a herceg Stotzot 1806. április 15-vel uradalmi könyvnyomdásznak nevezte ki, magasabb javadalmazással. Ezek után viszont magánmegrendeléseket nem vállalhatott. Itt jelentek meg a színházban előadásra kerülő darabok, az ügymenethez a különféle nyomtatványok, a zenekar használatára úrlapok, kottafüzetek, meghívók, jegyek. A nyomda munkásságát 1810-ig jelenleg huszonöt, impresszummal is ellátott kiadvány őrzi,¹¹²⁸ köztük Kismartonban jelent meg többek között Mozart *Die Entführung aus dem Serail*

---

¹¹²⁸ Úgy látszik, hogy legnagyobb számban az OSZK gyűjteményében található, lásd erről BORSÁ, Gedeon: *Eisenstädter Drucke (1800–1810) in der Nationalbibliothek Széchényi von Budapest = Burgenlandische Heimatblätter*, 1957. 182–194. Ezek között van 12 olyan cím, amelyeket a korábbi irodalom – CSATKAI, Endre: *Die fürstlich Esterházschen Druckereien ...* című közleménye – nem ismert.

(Szöktetés a szerájból) című operájának és Johann Nepomuk Hummel *Die vereitelten Ränke* című vígoperájának szövegkönyve.¹¹²⁹ Bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy már 1800-ban is fel volt állítva és működött a nyomda. Bár hely és nyomda megjelölése nélkül, de nyomdai jellemzői alapján itt készült Emanuel Schikaneder *Die Waldmänner* című vígjátékának szövegkönyve 1800-ban.¹¹³⁰

Az 1810. évtől kezdve a nyomdászcsalád gondjai enyhültek. Babette nevű lánya a kismartoni színházban énekesnői állást kapott. Az ifjabb Stotz, miután apjánál kitanulta a nyomdászipart, a hercegtől engedélyt kapott arra, hogy Sopronban nyomdát létesíthessen. 1812-ben a nyomdában az apa egyik fiával – aki szedői munkát végezte – és egy segéddel dolgozott. Egyik legszebb nyomtatványa az Esterházy-kastély képgalériáját mutatja be (1815).¹¹³¹

A Stotz család a későbbi években még jobban összeforrt az udvarral. Nemcsak könyvnyomtatás iránt volt érzékük, hanem a művészetek iránt is. Leányai közül többen a hercegi színház elismert énekesei lettek. A kismartoni nyomdát haláláig, 1823-ig Johann Leopold Stotz vezette, majd 1824-től Johann Nepomuk nevű fia követte, akinek neve még 1853-ban is előfordul egy nyomtatványán, ezután azonban sem neki, sem a kismartoni sajtónak nincs nyoma.

Bécsi nyomdászként 1789 és 1798 között van nyoma az idősebb Stotz működésének, kiadványain „K. K. privil. Buchdrucker”-ként jelölte magát. Foglalkozott könyvnyomtatással, rézmetszetek nyomtatásával, Bécsben színlapokat nyomtatott. Nem szakította meg kapcsolatait Béccsel a későbbiekben sem, mert néhány saját kiadványa 1807-ben, 1812-ben és 1823-ban jelent meg. Ezeknek szerzője is ő volt, munkáinak tárgya magyar szempontból is érdekes, például Erdély statisztikai-topográfiai bemutatása német nyelven (1812), ugyanez 1818-ban Kismartonban is megjelent.

A székesfehérvári Számmer-nyomda 1803–1830 (1901)

Számmer Mihálynak, a veszprémi nyomda tulajdonosának első kapcsolata Székesfehérvárral 1802-ből való, amikor a Fejér vármegye főispánja, Ürményi József beiktatásakor elhangzott beszédek Veszprémben nyomták, ami azért szokatlan, mert Székesfehérvár számára a nyomtatványok ezt megelőzően Pesten készültek.

A következő évben Számmer Mihály folyamodványt írt a fehérvári magisztrátushoz, amelyben kérte nyomda engedélyezését. A magisztrátus ugyan kedvezően ítélte meg kérését, de a pesti nyomdászok (Landerer Mihály, Trattner Mátyás és Patzkó Ferenc) közös panasziratot készítettek 1803 novemberében, amelyet a helytartótanács hoz intéztek azzal, hogy Szám-

---

1129 MOZART: *Die Entführung aus dem Serail*. Eine grosse Oper in drei Aufzügen. Eisenstadt, 1805. Druck J. L. Stotz, lásd BORSA, Gedeon: *Eisenstädter*... 10. sz. és HUMMEL, Johann Nap.: *Die vereitelten Ränke*. Ein komisches Singspiel. Eisenstadt 180, Hochfürstl. Esterhazyschen Hof-Buchdruckerey, lásd BORSA, Gedeon: *Eisenstädter* ... 15. sz.

1130 SCHIKANEDER, Emanuel: *Die Waldmänner*. Ein Lustspiel mit Gesängen in drei Aufzügen. H. ny. n. 1800 lásd BORSA, Gedeon: *Eisenstädter*... 1. sz.

1131 FILSCHER, Josef: *Catalog der Gemählde-Gallerie des ... Fürsten N. Esterházy*

mer engedély nélkül akar Székesfehérvárt nyomdát létesíteni, holott engedélye csak Veszprémre van.¹¹³²

1803-ból egy, 1804-ből tíz nyomtatványát ismerjük. Ezután azonban mindaddig, amíg nem rendeződött nyomdája jogi helyzete, néhány évre szüneteltette működését.

A pesti nyomdászok ugyanis, látva, hogy a székesfehérvári nyomda panaszuk ellenére működik, egyenesen I. Ferencnek írtak. Ezzel csaknem egy időben Számmer viszont a székesfehérvári magisztrátustól szerzett be igazolást arról, hogy a városnak szüksége van nyomdára. A szükséges kiváltságlevelet végül megkapta a királytól 1806. július 24-én: Számmer Mihály örökösei és férfi utódai a veszprémi nyomda meghagyásával egy másik nyomdát, a Fejér vármegyében lévő Székesfehérvár szabad királyi városban is felállíthasson. Ezt az eseményt Számmer Mihály már nem érthette meg, mert 1806. február 3-án elhunyt.

Ezért amikor a székesfehérvári könyvnyomtatás 1807-ben újraindult, a nyomdát már Számmer Mihály özvegye, Klára vezette. Egyik német nyelvű nyomtatványának impresszuma szerint „Gedruckt bei Klara Sammerin K. privil. Buchdruckerin.” Ugyanakkor a veszprémi nyomda működése folyamatos volt. Az özvegy két műhelyt irányított, faktora Székesfehérvárott 1809-ben Johann Werthmüller volt. Székesfehérváron ő és legidősebb fia, Pál járt el a munkadíjakért a hivatalokhoz. Egyéb alkalmazotról ebben az időben nincs tudomásunk, viszont 1814-ben a városnak végzett munkák ellenértékét Lang Ádám könyvkötőnek fizették ki, aki ekkor Számmer Klára teljes jogú megbízottjaként szerepelt.

Számmer Klára idején (1807–1816) a veszprémi nyomda kiadványai gazdagabban díszítettebbek, szebbek a székesfehérváriaknál, az utóbbi a nyomdatermékek számát illetően is szerényebbnek nevezhető. Az özvegy körültekintő gazdálkodással megőrizte fiai számára az örökséget, és 1817-ben Pál javára lemondott a székesfehérvári nyomdáról, veszprémi műhelyében azonban még egy évtizedig maga munkálkodott haláláig, 1827-ig.

A székesfehérvári nyomda a reformkorban kinyomtatott munkákkal vált országos hírűvé. Vezetését 1817-ben az akkor huszonhárom esztendőes Számmer Pál vette át és folytatta 1843-ig, haláláig. Már korán beletanult apja mesterségébe, özvegy édesanyja már 1809-ben megbízásokkal látta el. Okkal feltételezhetjük, hogy mint a legidősebb fiú komoly segítséget jelentett az ügyek intézésében, sőt az is valószínű, hogy az ő keze alól kerültek ki már évek óta az itt megjelent nyomdatermékek. 1817 áprilisában, vagyis az önállósulás évében feleségül vette Czepf Zsuzsannát. Házasságkötésüknél a helyi könyvkötő, Lang Ágoston és Gebhardt Ignác tanúskodott. A következő évben Pált felvették Székesfehérvár polgárainak sorába. 1830-ban a mai Kossuth u. 11. szám alatti épületbe költöztek. Második házasságából született fiai, Kálmán és Imre nyomdászként folytatták. 1835-ben egy segéd és egy inas dolgozott a nyomdában.

Értékes emlék a két selyemre nyomtatott, német nyelvű (de latin betűs) költemény Pálnapra, szépségével és díszítettségével magasan kiemelkedik az akkori kiadványok közül. Az

---

1132 FRIGYIK Katalin: *Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920. I. A család története, II. /1–2. köt. A nyomtatványok bibliográfiája.* Székesfehérvár, 2003. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, A. sor 38.)

egyik 1828-ban készült *Zur frohen Namensfeyer* címmel,¹¹³³ a másik 1829-ben *Zur Namesfeste* címmel.¹¹³⁴ Az előbbiben Fr. von Glevitzky, A. J. Hütter és J. P. Schaltzer, az utóbbiban pedig a már említett Hütter és A. E. Hindringer fejezi ki jókívánságait a mesternek, Számmer Pálnak. Bizonyára ők voltak a nyomda alkalmazottai, nevük után ítélve valamennyien németek.

Mint püspöki város egyetlen nyomdájában, természetesen nagy számban készültek nála egyházi kiadványok. Számmer Pál tevékenysége egyúttal Székesfehérvár kulturális életének egyik legszebb fejezetével esett egybe. A nemzeti érzés kibontakozásának, a magyar nyelv pártolásának öntudatra ébredésének kora ez. 1818-ban létrejön Székesfehérvári Nemzeti Játék Szini Társulat. A helyi cenzor, Szabó János Krizosztom, egyúttal Vörösmarty Mihály tanára, hozzájárult, hogy négy olyan művet nyomtassanak ki Számmer nyomdájában, amelyet a budai cenzor nem engedélyezett: ezek a *Csongor és Tünde*, *A bujdosók* ugyancsak Vörösmartytól, a Bajza-röpirat és annak toldaléka, a *Coversations*-lexikon ügyében (1830–1831). A gazdasági fellendülés következtében bővült a megrendelők köre is. A betűk fokozatos lecserélésével 1832-ben új típusú betűk, majd díszes nagybetűk jelentek meg a nyomtatványokon. Számmer Pál 1843-ig, haláláig állt a székesfehérvári nyomda élén, majd őt 1843 és 1871 között özvegye követte. A Számmer-nyomda később, 1881-től a Bástya utca 9. számú házba költözött: a nyomda ezen a néven 1901-ig működött.

Máramarossziget – Gottlieb Antal nyomdája 1803–1813? és a Státus nyomda 1829–1830 (1867)

Máramaros vármegye és egyúttal Máramarossziget első nyomdáját Gottlieb Antal váci nyomdász alapította, fióknyomdaként.¹¹³⁵ Ugyanő 1803-ban a nagyváradi szeminárium nyomdáját is bérelte, és ebben az évben állította fel máramarosszigeti tipográfiáját. Gottlieb tíz éven át működő máramarosszigeti műhelyéből két latin nyelvű, kis terjedelmű nyomtatványt ismerünk – az egyik helyi családdal kapcsolatos alkalmi kiadvány, a másik a helyi piarista gimnázium értesítője. Ezek voltak az első máramarosszigeti nyomtatványok.

Jól megalapozott állami „Státus” nyomda, más szóval „kincstári nyomda” létesült Máramarosszigeten 1829 körül. Az ottani sóhivatal nyomtatványait készítették benne. Első vezetője Zahoray Alajos volt, ki 1845-ig állott az élén. Utóda Kádár József lett. Az ötvenes és hatvanas években a hangzatos „cs. kir. státusnyomda” címet viselte ez a műhely, bár a felszerelése szerény volt. A többször nevet váltott üzem létezése a kiegyezés évéig bizonyítható. Addigra azonban már további nyomdák is létesültek: így Kaufmann Ábrahámé 1863-tól, egy másik tipográfiában pedig a *Máramaros* című politikai hetilapot nyomtatták.

1133 Uo., 1. köt. 76.

1134 Uo., 1. köt. 77.

1135 Kís Krisztián Bálint: *Kárpátalja nyomdászata a kezdetektől 1918-ig = Magyar Grafika*, 2017/4. 52–55.

*A sárospataki könyvnyomtatás újraindulása: Szentés József nyomdája 1807–1809?
Nádaskay András nyomdája 1809–1817, a Református Kollégium nyomdája 1817–1852*

A protestáns fejedelmi nyomdaalapítások sorában már tárgyaltuk¹¹³⁶ az 1650 és 1671 között működő sárospataki nyomdát, amelynek a református kollégium erőszakos megszüntetésekor a diákokkal és a könyvtárral együtt szintén menekülnie kellett. A nyomdát Debrecenbe szállították, de már sohasem állt újra munkába.

A Rákóczi-szabadságharc során 1705. október 20-án egyszerre pusztult el a debreceni városi nyomda és az ott tárolt egykori sárospataki fejedelmi tipográfia. A korabeli feljegyzések ennek elpusztulását külön is említik.

Sárospatakon a református kollégium ugyan már a 18. század elején újra megindulhatott, de nyomdaalapításra legközelebb csak a 19. században, 1807-ben került sor. 1807. július 3-án írta alá I. Ferenc császár, magyar király a Szentés József huszárkapitány által Sárospatakon felállítandó nyomda kiváltságlevelét. Az engedély indoklása szerint Kassa és Debrecen között nincs tipográfia, ezért annak ellenére megkapta az engedélyt, hogy foglalkozása nincs kapcsolatban a nyomdászattal, de azzal a feltétellel, hogy a műhely vezetését szakképzett mesterre bízza. Műkedvelőként már korábban is volt egy kis kézisajtója, amelyet magával vitt táborhelyeire, és aprónyomtatványokat állított elő.

Már 1805-ben Sárospatakon volt, és kis kézisajtóján maga szórakoztatására néhány aprónyomtatványt készített.¹¹³⁷ Privilegiuma elnyerése után tudatta az esetleges megrendelőkkel, hogy ... magyarul, deákul, németül, tótul, zsidóul, görögül nyomtathat. Hozott magával Bécsből két nyomdászt is. Amint egy későbbi adatból kitűnik, a tipográfia megindításához felelősraknak Haykul Antal (Anton von Haykul) bécsi nyomdászt vette maga mellé, akinek műhelyében a bécsi *Magyar Kurir* példányai készültek.¹¹³⁸ Bizonyos tehát, hogy az említett két nyomdász, Johann Liebegott Schubert és Friedrich August Fleischer Haykul műhelyéből került Sárospatakra, továbbá hogy Szentés kapitány a sajtókat és a szükséges felszerelést ugyancsak Haykul segítségével szerezte be. Betűket, 1142 Rhénes forint értékben Zocher Antal pesti betűöntőnél rendelt. Fennmaradt a nyomda leltára is, amiből megtudni, hogy Haykullal közösen Bécsben ötezer forintért vásárolták.¹¹³⁹

A nyomda első életjeleként a két bécsi mester hozzákezdett a munkához, és így megjelenhetett az általuk írt köszöntő vers Szentés József főstrázsamester tiszteletére, impresszumában „Patak 1807 in der privil. v. Szentésischen Buchdruckerey”. Szentés kapitány és a bécsi Haykul együttműködését még több más, nagyrészt alkalmi kiadvány is tanúsítja, így az *Ódák Horátz mértékein*, amelyet „S. patakon, Szentés Jósef és Haykul Antal’ betűiivel” nyomtattak.¹¹⁴⁰

1136 Kötetünkben, 174–179.

1137 TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda...* 61–64.

1138 BUSA 242. sz.

1139 V. ECSÉDY Judit: „Egy szép bécsi könyvnyomtató műhely” = *Szöveg – emlék – kép...* 171–178.

1140 Ugyanezzel a nyomdamegjelöléssel lásd még *Halotti oráció, az embernek méltóságáról, melyeket néhai... Nitsch Daniel úrnak holt teste felett május havának [Jdikán 1809 mondott VÁLYI NAGY Ferentz. (Sárospatak 1809), lásd TAKÁCS Béla: A sárospataki nyomda...* 68–69.

133. Kazinczy-mű Széphalomról, de valójában a sárospataki nyomdából (1811)

A műhely kapacitása azonban még 1808-ban sem volt kihasználva. A megjelent kiadványok szedése és nyomtatása nem követelt sok munkát, következésképpen nem is biztosíthatott nagy keresetet a két bécsi mesternek. Nyilván ez készítette őket távozásra feltehetően 1808-ban. 1809 elején már Nádaskay András „factor” dolgozik a nyomdában egy Károly nevű inassal. Ettől kezdve Anton Haykul neve sem jelenik meg az impresszumban.

Mindeközben Anton von Haykul bécsi tipográfiája változatlanul dolgozott még évtizedekig magyar és osztrák megrendelésre. A korabeli bécsi nyomdatulajdonosok sorában Haykul elsősorban folyóiratok, almanachok, népszerű könyvek és zeneművek kiadásával, nyomtatásával foglalkozott 1824-ig, haláláig. Bécsi működése kezdetétől volt kapcsolata magyar szerzőkkel. Jellemző, hogy míg az osztrák nyomdászattörténet¹¹⁴¹ csak működési engedélyének kiállítása után két évvel, 1804-ből tud saját nyomtatványáról, ezzel szemben a magyarországi könyvészet már 1802-ből egy magyar nyelvű kiadványát is regisztrálja, kettőt pedig 1803-ból.¹¹⁴²

Érdekes, hogy Haykul egyik hirdetésében bécsi nyomdáját egyenesen „magyar tipográfiának” nevezi.¹¹⁴³ Ez a tipográfia egyébként arról is nevezetes volt, hogy a magyar mellett számos

1141 MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882. Bd. 2.* 121, 132, 162, 205, 211, 245.; DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1.* 197, 206.

1142 1802-ből MÁRTON J.: *Német grammatika* (Wien, Haykul), KIRÁLY I.: *Ditsőséges Szt István* (Wien, Haykul) és 1803-ból KLOBUSITZKY K.: *Szent István* (Wien, Haykul).

1143 V. ECSEDY Judit: „Betűrakó legény kerestetik” = *Magyar Grafika*, 2010/6. 34–35.

újjörög nyomtatványt is kiadott, vagyis állandó nyomdája volt a bécsi görög közösségnek. Halála után, 1824-től özvegye (szül. Anna Geyer) vezette a tipográfiát, majd ő unokaöccsének, a magyar Benkő Antalnak adta át 1835-ben. A legújabb kutatások valószínűsítik, hogy Haykul (1764 k. – 1824), aki erdélyi származású volt, Szebenben tanulta volna a könyvnyomtatás művészetét.¹¹⁴⁴ Unokaöccsének, Benkőnek a nevéből pedig arra következtethetünk, hogy felesége is magyarországi, valószínűleg erdélyi lehetett.

A Szentés József tulajdonában lévő sárospataki tipográfiában 1809 elején már Nádaskay András „factor” dolgozott egy Károly nevű inassal. Ettől kezdve Anton Haykul neve sem jelenik meg az impresszumban. Eredetileg a debreceni rézmetsző diákok egyik legtehetségesebbike, Erős Gábor pályázott a tipográfia-vezetői állására,¹¹⁴⁵ aki Kazinczy Ferenc közbenjárását kérte ez ügyben. Bemutatta saját metszésű rézlemezeit is, de végül a nyomdavezetői állást mégsem ő, hanem Nádaskay András kapta meg. Sárospataki származású volt és szakképzett mester, akinek vezetése alatt a nyomda jelentősen fellendült. Nem tudni, hogy hol szerezte nyomdai gyakorlatát, sem azt, hogy korábban hol dolgozott. Mindenesetre a tankönyvírással foglalkozó főiskolai tanárok most már a sárospataki tipográfiába adták kézírataikat, de Kazinczy és köre is gyakran foglalkoztatta a nyomdát. Szentés József Napóleon seregeinek közeledtére visszatért a katonai pályára, nyomdáját pedig szívesen felajánlotta volna a református kollégiumnak, feles üzletben. Ekkor azonban a bécsi Anton von Haykul közhírré tette, hogy a pataki nyomdának felerészben tulajdonosa. Ezt Szentés cáfolta, a nyomda pedig évekig tartó huzavona áldozatává vált.

Szétválásuk részleteiről semmit sem tudni, de talán nem tévedünk, ha összefüggést látunk a pataki nyomda társas viszonyának feladása, és egy új, alsó-ausztriai fióknyomda létesítése között. Az alsó-ausztriai Retzben próbálkozott ugyanis rövid ideig egy fiókintézménnyel, amely 1808–1810 között működött ott. Minthogy a pataki nyomda továbbra is folyamatosan dolgozott, onnan semmi sem kerülhetett át új vállalkozásába. Retzben korábban is működött nyomda, ezért kérdés, hogy vajon Haykul az elődök kisebb tipográfiáját vette-e át, vagy bécsi felszerelésének egy részével nyomtatott-e?

Mindeközben Anton Haykul bécsi nyomdája változatlanul dolgozott még évtizedekig magyar és osztrák megrendelésre (Haykul 1824-ben halt meg Bécsben).

A sárospataki nyomda ügye végül 1817-ben rendeződött, amikor a kollégiumnak sikerült megállapodnia Szentéssel, akinek tartozásai fejében a kollégium megkapta Szentésnek a sárospataki nyomdára vonatkozó királyi privilégiumát. A nyomda tehát törvényesen a református kollégium birtokába került mint kollégiumi nyomda, és vezetőjének Nádaskayt hívták meg. Ő is maradt a kollégiumi nyomda faktora egészen 1852-ig.

1144 FRANK, Peter R., FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850*. Wiesbaden, 2008. 22f, 110f. – Mint erdélyi származású könyvkiadóra utalt PAPP Júlia is: *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata Bécsben és Pest-Budán* című tanulmányában, lásd MKsz 2008. 41, 53–54, 70.

1145 Tevékenységükről lásd TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok* és GÉCS Béla: *Debreceni Rézmetsző Diákok Társasága = Magyar Grafika*, 2010/2. 78–79, kolozsvári tevékenységükről lásd BORSA Gedeon: *A debreceni rézmetsző diákok nyomdája* = MKsz 2004. 281–289.

A debreceni rézmetsző diákok nyomdája: Debrecen 1807–1811, Kolozsvár 1807

A debreceni református kollégiumban a 18. század utolsó éveiben egyes kezű diákokból kialakult az a kis csoport, akik rézmetszéssel foglalkoztak.¹¹⁴⁶ Ennek a Magyarországon szinte egyedülálló társaságnak létrejöttében döntő szerep jutott Karacs Ferencnek. Ő azonban 1797-től Pesten tevékenykedett, és főleg térképek metszésével tűnt ki.

A diákok csoportja azonban tovább folytatta, főleg kedvtelésből, a rézmetszést, amelyre a tanárok is buzdították őket, hiszen munkájukkal a szemléltető taneszközök előállításához igen hasznos segítséget nyújtottak. Munkásságuk középpontjában ugyanis kis méretű, magyar nyelvű atlaszok tábláinak metszése állt. Ennek során 1800-ban az *Oskolai Új Átlás*,¹¹⁴⁷ az 1801-ben az *Oskolai Ó Átlás*,¹¹⁴⁸ majd 1804-ben Budai Ésaías *Oskolai Magyar Új Átlása*¹¹⁴⁹ készült el.

A rézmetszés feladatát a diákok egymás között megosztották, és az elkészült lemezeket nevükkel látták el. Így nyomon követhető, hogy hamarosan kialakult az a háromfőnyi csoport, amely Erős Gáborból, Pap Józsefből és Pethes Dávidból állt. A kollégiumból Debrecen városába kiköltözve a kis csoport érdeklődése egyre inkább a nyomdászat felé fordult. Tagjai igyekeztek elsajátítani ezt a mesterséget. Szerettek volna a tulajdonos halála során nyomdász nélkül maradt komáromi Weinmüller-nyomdában elhelyezkedni (1805), illetve a nyomdát megszerezni, ez azonban nem sikerült.

Saját maguk próbálták elkészíteni a nyomdai felszerelést, amellyel azután önálló munkát kívántak végezni. A nyomdabetűk előállításának legigényesebb része a patricák vésése volt, de ehhez is megvolt a tehetségük. Legkésőbb 1807-re már elkészültek saját nyomdájuk felállításával. Miután Pethes kivált közülük, Erős és Pap kettesben próbált szerencsét Kolozsvárott. Fennmaradt két nyolcadrét alakú nyomtatvány, amelynek címlapján alul olvasható: „Kolo'sváronn Nyomt. Erős és Pap 1807-ben. (Az első Füzi János kolozs. unit. professzor *A' keresztény vallás' igaz és belső valósága*, a másik Biró Márton minorita *A' maga nevét bé-töltő keresztény nemes aszszony camú gyászbeszéde*.)¹¹⁵⁰ Csak újabb kutatások bizonyították be, hogy a rézmetsző diákok Kolozsvárott jártak, és ott is próbálkoztak.

Erős 1808-ban már Sárospatakon igyekezett Szentes József ottani műhelyében elhelyezkedni, miután híret vette, hogy a két szászországi nyomdász, akik a bécsi Anton Haykul-féle nyomdából érkeztek, távozni készültek, azonban ez a próbálkozása sem sikerült.

1809-ben Erős mint „metsző typográfus” fordult meg a debreceni vásáron, amikor ott tartózkodott. Próbálkoztak Pécssett is, ott azonban az Engel család érvényben lévő privilégiumára hivatkozva kérvényüket a helytartótanács elutasította. Erős Gábor Bécsben is járt, mert egy darabig arra gondolt, hogy társas viszonyba lép az ottani Schindelmayer tipográfussal. Szívesen megvásárolták volna a komáromi Weinmüller-nyomdát is, de ehhez nem volt elég

1146 Uo.

1147 *Oskolai Új Átlás* (Debrecen 1800)

1148 *Oskolai Ó Átlás* (1801)

1149 *Oskolai Magyar Új Átlás* (1804)

1150 A két kolozsvári nyomtatványt említi BORSA Gedeon: *A debreceni rézmetsző diákok...* 281–289.

pénzüik. Ugyanakkor Erős a Tiszántúli Református Egyházkerulettől is kapott ajánlatot, hogy a zsoltárkiadások egyszerűsítésére sztereotípiákat készítsen. Ebből tizenkét táblát el is készített, az üzlet mégsem jött létre, mert a zsoltárkiadások nyomtatása továbbra is a debreceni városi nyomdánál maradt.

Fennmaradt Erős Gábor betűmintakönyv-töredéke, amely hat lapból áll és 1811-ben készült. Tipográfiai emléküket tehát ez a betűmintakönyv-töredék és a két, Kolozsvárott készült nyomtatványuk őrzi. Ez utóbbiak három kurzív betű kivételével mind egyfajta antikva betűvel készültek.

Nyomdafelszerelésük, amely hetven mázsa betűből, nagyszámú rézlemezből, továbbá két sajtóból állt – bizonyára egy a könyvnyomtatáshoz, egy a réznyomáshoz –, mindvégig közös tulajdonukat képezte Pap Józseffel. Pap Józsefet időközben Dessewffy József gróf alkalmazta számtartónak, Erős pedig kancellista lett, és 1815-ben halt meg. Nyomdai terveik nem valósultak meg. Pártfogója, a nyelvújító és irodalomszervező Kazinczy Ferenc szerint betűi nem érték el Bikfalvi Falka Sámuel betűinek színvonalát – ő azonban a magyarországi betűmetszés legkiemelkedőbb alakja volt.

A miskolci Szigethy-nyomda 1812–1838

Az első nyomdát Miskolcon Szigethy Mihály alapította 1812-ben,¹¹⁵¹ aki egy görög kereskedő, bizonyos Dimitri Grabovszki invitálására telepedett át Nagyváradról Miskolcra, és nyomdáját a város központjában rendezte be.

Szigethy Mihály kiválóan képzett nyomdász-mester volt. A szakmát Weber Simon Péter pozsonyi nyomdásznál tanulta, majd 1799–1804 között a debreceni városi nyomdában dolgozott, kezdetben mint segéd, később pedig mint provizor, azaz nyomdavezető. Debrecenből Nagyváradra távozott, ahol 1804-től saját nyomdát működtetett.

Szigethy már Miskolcra érkezésének évében megkapta privilégiumát, melyet még szintén 1812-ben, Borsod vármegye nemesi közgyűlése előtt is kihirdettek. 1817-ben a Mészár utcában már háztulajdonos volt.¹¹⁵²

Első megrendeléseit is a várostól és a vármegyétől kapta. 1816-tól Szigethy miskolci nyomdájában készítette a közigazgatási nyomtatványokat, jegyzőkönyveket a megyegyűlésekről, a megyei árszabásokat és a miskolci céhek felszabadító leveleit. Az első egy bodnár-céh német nyelvű felszabadító levele volt. E kiadványok 1819-től magyar nyelven készültek Szigethy nyomdájában.

Természetesen az egy-két lapos hivatalos nyomtatványok mellett Szigethy nyomdájában számos nagyobb terjedelmű munka is készült, melyek közül kiemelkedtek a halotti beszédek.

1151 VERES László: *A miskolci nyomdászat kezdetei 1–2. 1. 1812–1838 2. Csöglei Tóth Lajos nyomdája (1842–1850)*. Miskolc, 1985–1987. és SPÓNER Péter: *Hermann Ottó Múzeum, Miskolc: 19. századi nyomdászattörténeti emlékek a Múzeum gyűjteményében = 50 éves a Magyar Grafika, jubileumi szám, 2008.* 146–148.

1152 Ma Városház tér 3. számú ház. Lásd KOMÁROMY József: *Az első miskolci nyomda betűkészlete = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1.* (1957) 160–165.

Szintén fontos város-, illetve kultúrtörténeti emlékek az általa előállított színlapok. Az első ismert miskolci színlapot 1812. június 17-én adta ki Szigethy. A színlap alján a nyomdász hirdetése olvasható, melyben értesíti a „Nagy Tekintetű Nemes Publicumot”, hogy „a Könyvnyomtatás Mestersége ezen Kir. Kor. Priv. Városban is elkezdődött”. Ugyancsak a miskolci színjátszásnak állít emléket a *Turandot tragikomédiája, amellyel a miskolci theátrum kedveskedik* 1818-ban.¹¹⁵³

Első kiadványai között ábécéskönyveket találunk, a gazdasági témájú kiadványok közül Csaplovics János *A méhtartásnak új könnyű és hasznos módja* (1816) című könyvét, a tudományos és ismeretterjesztő könyvek közül Henry Maundrell *Palaestina vagy-is A szent földnek jelen való állapotja*¹¹⁵⁴ vagy Szathmáry József Miskolc topográfiájáról írt munkája.¹¹⁵⁵ Szigethy Mihály nyomdájából számos irodalmi kiadvány is kikerült. Közülük talán a legjelentősebb és legismertebb az 1812-től megjelent *Miskolci kalendáriumok*, amelyeket huszonöt éven keresztül adott ki Szigethy. Évente átlagosan nyolcezer darabot nyomtak belőlük, mely példányszámmal a nyomda előkelő helyet foglalt el a kalendáriumkiadásban a magyarországi nyomdák között.

Szigethy mintegy tíz évig a Nagyváradról hozott, régies, 18. századi jellegű betűanyaggal dolgozott, valószínűleg azzal, amit még Diószegen vásárolt Medgyesi özvegyétől 1804-ben, és amelyet Nagyváradon még további hét évig használt. 1824-ben frissítette fel nyomdáját új betűkészlettel, ezek a betűi már klasszicista stílusúak. Feltehetően az Egyetemi nyomda 1824-es mintakönyvében bemutatott betűkből vásárolt.¹¹⁵⁶

Szigethy nyomdájában a kalendáriumok mellett nagy számban készültek szépirodalmi, egyházi és történelmi témájú könyvek és tankönyvek is. Szigethy Mihály 1831 szeptemberében hunyt el. Halála után a nyomdát még néhány évig lánya, Szigethy Mária üzemeltette, de egyre kevesebb kiadványt jelentetett meg, és – feltehetőleg a szakértelem hiánya és pénzügyi okok miatt – néhány év múlva megszűnt a nyomda. Utolsó ismert terméke 1838-ban került ki. A miskolci nyomdászat története azonban ezzel nem fejeződött be, sőt, újra felvirágzott, amikor 1841-ben Csöglei Tóth Lajos itt új nyomdát alapított.

Rozsnyó – a Mayer- 1812–1826 és a Kék nyomda 1826–1830 (1862)

Rozsnyónak mint nyomdahelynek megjelenése összefügg a katolikus egyházkormányzattal és annak nyomtatási igényeivel. Rozsnyó 1776-ban, Mária Terézia kezdeményezésére lett önálló püspökség. Az első nyomdát Josef Karl Mayer alapította 1812-ben, és 1826-ig működött. Mayernek korábban – sőt rozsnyói vállalkozásával egy időben is – Lőcsén volt nyomdája, ezt azonban 1815-ben eladta. Mayer megjelenésétől kezdve a könyvnyomtatás folyamatos volt Rozsnyón, mert Mayer vállalkozását 1826-ban Kék József László vette át.

1153 *Turandot* (Miskolc 1818)

1154 SZRÓGH Sámuel fordításában (Miskolc 1817)

1155 *Topographia oppidi Miskoltz* (Miskolc 1818)

1156 KOMÁROMY József: *Az első miskolci nyomda...* 164–165.

*Aradi nyomdák: a Michek- 1819–1825, a Klapka- 1826–1830
és a Beichel-nyomda 1830 (1848)*

Arad legelső könyvnyomtatója Michek Antal volt, aki 1819-től működött ugyan a városban, de nyomtatványai az 1820–1825-ös évekből maradtak fenn. Főként vallásos tárgyú kiadványokat adott ki magyar és német nyelven, de néhány szerb kiadványát is ismerjük, köztük a máriaradnai kegyhelyről szóló könyvet.¹¹⁵⁷

1826-ban a jeles temesvári könyvnyomdász, Klapka Károly József – Klapka György honvédtábornok édesapja – örökölte az aradi tipográfiát. Gyakran fia, ifj. Klapka József helyettesítette az üzleti és nyomdai dolgokban, majd 1829 márciusában temesvári és aradi nyomdájába is maga mellé vette társul Beichel Józsefet. Az egyezés szerint mindkét nyomda haszna közös volt, 1829-től hat évig. Mind a két nyomdának a fele része, összes felszerelésével együtt, Beichelt illette.

A Beichellel hat évre kötött társszerződés azonban alig volt még másfél évig érvényben, amikor Klapka 1830. októberben temesvári és aradi nyomdáját minden felszerelésével és kiváltságaival együtt eladta Beichel Józsefnek ötvenezer forintért. Ebben az időben az aradi nyomdában két sajtó működött. Bár Beichel József működésének súlypontja Temesvárra esett, azért aradi műhelyét is megtartotta: még 1848-ban is az ő nevéen volt a tipográfia.

Volt azonban Aradnak az 1830-as évek végétől kezdve egy igen tevékeny másik nyomdása: Schmidt József, aki már 1840-től kiadta az *Aradi Hirdetőt*.¹¹⁵⁸

*A zalaegerszegi könyvnyomtatás kezdetei: a Perger- 1821–1830,
Számmer- 1830 (1837) és Strohmayer-nyomda (1841–)*

Zala vármegyében az első nyomda akkor létesült, amikor a szombathelyi Perger Ferenc nyomdászt megbízták egy zalaegerszegi fióknyomda felállításával és vezetésével. A szombathelyi nyomda 1806 és 1836 között működött Perger tulajdonában, aki egyébként időközben, 1818-ban Keszthelyen is felállított egy fióknyomdát. A zalaegerszegi nyomdára azonban kevés gondot fordított, fiára bízta, aki késve és pontatlanul teljesítette a megrendeléseket. Zala vármegyére Pergernek egyébként sem volt szabadalma, ezért a megye más nyomdászt kereshetett. Több jelentkező közül a veszprémi nyomda tulajdonosát, Számmer Alajost választották, aki ezt a feladatát 1830 és 1837 között gondosan el is látta. Az utolsó évből már nem ismerjük nyomtatványát. A nyomtatnivaló szinte kizárólag a megyei ügyintézéshez szükséges kiadványok voltak. Számmer sem rendelkezett Zalaegerszegre vonatkozó privilégiummal, hanem a megye jóváhagyásával, mint bizományos, szerződéssel dolgozott. Keszthelyen is Perger Ferenc szombathelyi könyvnyomtató alapított fióknyomdát 1818-ban.

Amikor a zalaegerszegi nyomdászattal felhagyott, utódjául Strohmayer Györgyöt ajánlotta a megyének. Strohmayer már privilégiumot szerzett, amelyet a megye 1841-ben hirdetett ki.

¹¹⁵⁷ *Istinito izpisanja csuddotrorne prilike Marie koja u Radnoj* (Arad 1824, Michek)

¹¹⁵⁸ *Aradi Hirdető* = BUSA 29. sz.

Az esztergomi Beimel-nyomda 1821–1830 (1850)

Esztergomban Royer Ferenc Antal távozása (1765) után több mint fél évszázadig nem működött nyomda, csak az érsekség visszatéréseivel és Beimel József tevékenységével folytatódik a város nyomdászatainak története.¹¹⁵⁹

Az új esztergomi érsek, Rudnay Sándor (1760–1831), korábban erdélyi püspök, visszaköltöztette az érsekséget Pozsonyból Esztergomba. A kényszerű távollét oka a török hódítás volt: Esztergom 1543-tól 1683-ig török fennhatóság alatt állt, és még évtizedek teltek el, amíg a város a pusztulásból magához tért.

Rudnay intézkedése sokat jelentett a város fejlődésében. Már érsekségének második évében egyik fő gondjának tartotta, hogy udvara, a főkáptalan és a város közönsége szolgálatára jól felszerelt nyomdát állítson fel. Jelentkező is akadt: Beimel József személyében. Grün Orbán, a tekintélyes szegedi nyomdász segédje, a Grünnhöz hasonlóan komáromi születésű Beimel József feleségül vette Grün leányát, Eleonóra Borbálát, és hozományként 1820-ban Esztergomban nyomdát rendezett be veje számára.¹¹⁶⁰

1821-től kezdve folyamatos az esztergomi nyomdászati története. Beimel kérvényezte, hogy Esztergom szabad királyi városban és érseki székhelyen nyomdát létesíthessen. A városi tanácstól az engedélyt megkapta, a királyi engedélyt 1821. április 25-én kapta meg. Privilégiumának meglétét könyveinek impresszumában is jelezte, mint „Császári, királyi szabadalmazott primási könyvnyomtató”, később „országprimási könyvnyomtató intézet”. Volt ugyan versenytársa is, mert a nagyszombati nyomdatulajdonos, Jelínek János is kérte az esztergomi megtelepedési engedélyt, sőt Rudnay támogatását is kérte, a városi tanács azonban Beimel mellett döntött, mivel előbb jelentkezett.

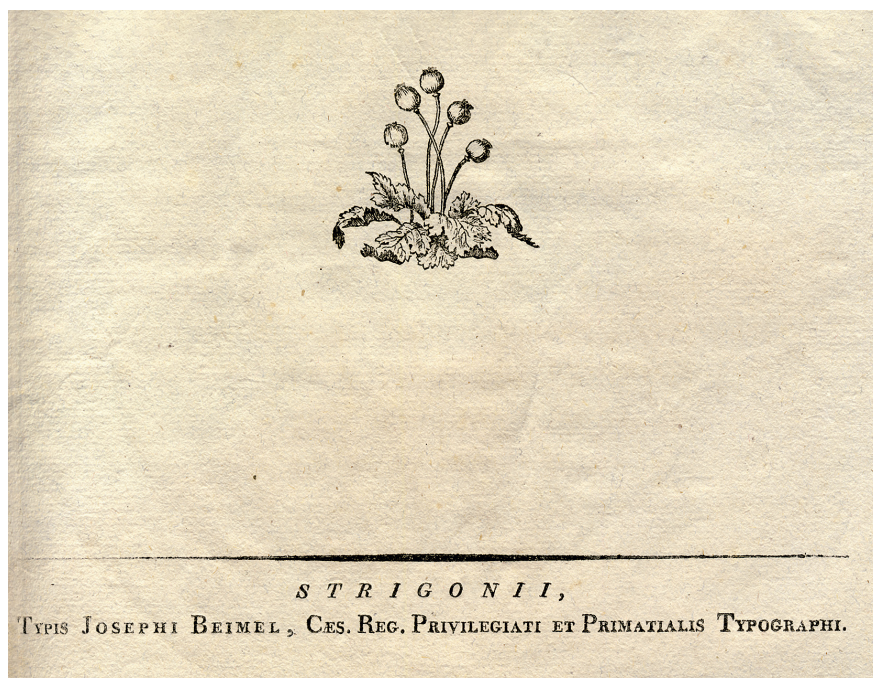
Beimel első, 1822-re szóló *Esztergami Uj és o kalendáriumában* közhírré tette, hogy „1821-ben egy szép készületű könyvnyomtató műhely már felállítatott”. Hivatkozott arra is, hogy korábban a budai királyi Egyetemi nyomda szedője volt. Hamarosan esztergomi polgárnak is felvették, vállalkozása jól jövedelmezett, nyomdáját könyvkötészettel, később könyvkereskedéssel is bővítette. Már az esztergomi kalendáriumokban is hirdette saját, és apósa, Grün Orbán könyveit, sőt külföldi könyvek beszerzésére is vállalkozott.

Felesége 1829-ben meghalt, még abban az évben elvette özvegy Patzkó Jozefa leányát, Franciskát. Ezzel birtokosa lett a Patzkó család 1799-ben Pesten alapított könyvnyomdájának is. A primástól 1828-ban azt kérte, hogy támogassa bizonyítványával, hogy Pesten létesítendő nyomdáját megnyithassa. Pesti nyomdájának a megnyitásáról nincsenek adatai.

Attól kezdve, hogy átvette a pesti nyomdát, esztergomi tipográfiáját nem fejlesztette, hanem 1830-tól inkább fióknak tekintette. Nyomdájában négy szedő és egy nyomtató dolgozott, termékeny műhelynek számított, de a kiadványok tipográfiai színvonalára nem sok gondot fordított. Betűkészletét részben az Egyetemi nyomdától, részben a pesti Zocher Antal betűöntőtől szerezte be.

¹¹⁵⁹ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata...* 243–296.

¹¹⁶⁰ GAÁL Endre: *A szegedi nyomdászati 1801–1918*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2001.

134. Az esztergomi Beimel-nyomda egy címlapját mákgubók díszítik – a könyvdísz fadúca máig megmaradt

Rudnay prímás még 1823-ban megbízta Beimelt a teológusok számára a héber nyelv tanulmányozásához szükséges tankönyv nyomtatásával. Beimel elfogadta a megbízást, de nem járt sikerrel. A szükséges arab–szír betűket előbb Anton von Schmid alsó-ausztriai nyomdásztól próbálta beszerezni, de mivel előzőleg ő nyomtatta ezeket, Beimel kérését megtagadta. Végül Lipcséből rendelte meg az egzotikus betűket, de az osztrák vámon nem engedték be, majd amikor mégis sikerült behozatnia, akkor a kancellária foglalta le. Rudnay közbenjárásával végül Beimel átvehette a betűket. A keleti betűk ugyan megérkeztek, de héber betűk továbbra sem voltak, és a továbbiakban a hébertankönyvekről sem esik szó. Az arab betűk nyomát mindössze két nyomtatványán találjuk, először 1830-ban a *Guttae grati animi* című kiadványban,¹¹⁶¹ majd 1835-ben a *Koszorú* című lap hajtogatott mellékletében.¹¹⁶²

Kiadványainak legnagyobb része katolikus egyházi munka, sematizmusok, egyházi naptárak. Kiemelkedő eseményt, a bazilika alapkövének letételét ünnepli egyik 1822-es kiadványa. Az *Uránia* című folyóirat is itt készült 1828-tól. Kiadott egy Szentírást szlovákul 1829-ben. Az alkalmi nyomtatványok 1831-ben Rudnay hercegprímás halála alkalmából és a kolerajárvánnyal kapcsolatos intézkedések következtében szaporodtak meg, de készültek kiadványok az 1838-as árvízzel kapcsolatban is. 1850-ig ma a könyvészet 312 nyomtatványát ismeri.

1161 PETRIK I 951

1162 BUSA 420. sz.

Újabb kolozsvári nyomdák: a Pethe-, Méhes-, Ocsvay-féle nyomda 1827–1849
és Wesselényi nyomdája 1834–1835

Kis-szántói Pethe Ferenc, mezőgazdász, gazdasági szakíró, aki Bécsben az első gazdasági szaklapot, a *Magyar Újságot* (később *Gazdaságot Tzélózó Újság*, majd *Visgálódó Magyar Gazda* címmel)¹¹⁶³ szerkesztette, és több itthon megjelent gazdasági tárgyú könyv szerzőjeként is kitűnt, az 1820-as években Erdélybe települt át. 1827-ben Kolozsvárott megalapította a második kolozsvári lapot, *Hazai Híradó* címen. Ennek nagyrészt írója és nyomtatója is volt egy személyben, minthogy saját, újonnan alapított nyomdájában adta ki.¹¹⁶⁴

Nyomdája a kisebbek közül való volt, és sok adminisztratív nehézséggel, köztük a cenzúrával is meg kellett küzdenie, ezért éppen az érdekes politikai hírekről nem tudott beszámolni újságában. 1831-ben be is szüntette megjelenését. Nyomdája azonban nem szűnt meg, mert Méhes Sándor református kollégiumi tanár megvette a nyomdát és a lap kiadási jogát, és az erdélyi gubernium jóváhagyásával a lapot folytatni tudta, *Erdélyi Híradó* címen.¹¹⁶⁵ Ritkábban egy-egy könyvet is nyomtattak, „az Erdélyi Híradó Intézet betűjével”.

Az *Erdélyi Híradó*t 1848-ban a nyomdával együtt átvette Ocsvay Ferenc, aki már korábban is közreműködött a lap szerkesztésében. Itt jelent meg a *Vasárnapi Ujság* is, amelyet 1833-ban a kolozsvári kaszinó néhány tagja alapított Bölöni Farkas Sándor javaslatára, és amely első magyar ismeretterjesztő lap, mely céljából tűzte ki azt, hogy az alsóbb nemesség és nép körében terjessze a közismereteket. Az ő terve szerint „négy évre alapíttatnék meg egyelőre, nyomtatnék 1000 példányban, a mihez kellene 2000 frt évenként; egy példány ára volna 1 frt s így a fentartásra egyesülő tagoknak 1000 frtot kellene évenként összeadni. Az első felhívásra 826 frt gyűlt s ekkor megindítása elhatározatván, 1834. jan. 27-én Brassai Sámuel választották meg szerkesztőnek egy 9 tagú felügyelő-bizottsággal s megnyervén 1833 decz. 18-án a lapkiadás engedélyét”, a *Vasárnapi Ujság*, az első magyar ismeretterjesztő lap¹¹⁶⁶ mint az *Erdélyi Híradó* melléklapja megindult 1834. április 6-án. A *Vasárnapi Ujság* 1848-ig állt fenn. A szabadságharc leverésével a nyomda működése és az újság is végleg megszűnt.

Még korábban, az 1834-es kolozsvári országgyűlés alkalmával elhatározták országgyűlési napló és jegyzőkönyv kiadását, amelyet a Lyceumi nyomdával szándékoztak kinyomtatni. A gubernium azonban nem engedélyezte, ezért báró Wesselényi Miklós 1835 januárjában benyújtotta a napló első ívét azzal, hogy ezt maga nyomtatta az általa szerzett könyvnyomtató kézisajtón, amelyet a kolozsvári országgyűlésnek ezennel átad – a további jegyzőkönyvek kinyomtatása céljára. Estei Ferdinánd főherceg királyi biztos azonban utasította a guberniumot, hogy a nyomdát helyezze zár alá, az országgyűlést pedig feloszlatták. Ez a sajtó a mai Kendeffy-féle ház pincéjében volt elhelyezve, ahol az országgyűlés idején báró Wesselényi Miklós lakott. A sajtó egyes fa alkatrészei még 1873-ban megvoltak.

1163 BUSA 251. sz. és PETRIK IX 182, 288, 472

1164 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati...*

1165 *Erdélyi Híradó* (Kolozsvár)

1166 *Vasárnapi Ujság* (Kolozsvár), 1848-ig élt.

A Wesselényi-nyomda egyetlen terméke az *Erdély Nagyfejedelemség 1834 esztendőben máj. 26-kára Kolozsv. sz. k. városba hirdetett orsz. gyűlésének jegyzőkönyve*, egy 82 lap terjedelemben megjelent könyv.

10. Az első magyarországi könyvdák (litográfiai intézetek)

A magyar könyvdászat kezdeteit vizsgálva mindjárt egy meglehetősen elterjedt tévedést kell helyreigazítanunk. A korábbi szakirodalom a magyarországi könyvdák közt elsőként a budai városi tanács könyvdáját említi 1797-ből.¹¹⁶⁷ Ez azonban tévedésen, félreértésen alapul. Maga a feltaláló, Alois Senefelder Prágában 1796-ban kezdett kísérletezni az eljárással, de amint saját életírásában megjegyzi – 1818-ban könyvet írt az általa feltalált technikáról –, ekkor még csak a kövön való rajzolásra alkalmas tust találta föl. A kémiai (sík) nyomást 1798-ban kísérletezte ki, gyakorlati megvalósulására pedig 1799-ben került sor. Bécsben akarta felállítani könyvdáját, amit 1803-ban meg is kapott. Bécsi nyomdaalapítása azonban nem volt sikeres, ezért 1806-ban el is hagyta Bécsset.¹¹⁶⁸ Valójában a nyomtatást végző sajtón múltott a találmány sikere, ezt pedig, egy úgynevezett gördülő sajtót, egy Mitterer nevű müncheni iskolaigazgató fejlesztette ki 1805-ben. Mindezt figyelembe véve 1797-ben Buda városa valószínűleg egy réznyomó felszerelést szerzett be.

Az első magyarországi könyvdászokra vonatkozó legkorábbi adatokat¹¹⁶⁹ főleg annak köszönhetjük, hogy a helytartótanács 1820-ban leiratban kérte a pesti városi tanácsot, hogy ismertesse a magyarországi könyvdákat. A tanács 1821 januárjában válaszolt a leiratra, és ebből megtudni, hogy az első könyvdászok Pesten Richter Fülöp Antal, Straub Vencel, Hartwig Ede és Rzisabel József volt, Budán pedig csak egy: Schmid János. Az első magyarországi könyvdák az 1810-es években létesültek Pesten és Budán, vidéken pedig Nagyszébenben. Ezek a legegyszerűbb eljárással, a krétarajzzal dolgoztak. Ritkán tollrajz is előfordult, ez azonban a vonalas rézmetszés utóhatása volt csupán.

Kevésbé ismert, hogy 1820-ban a Pesten állomásozó tüzérezrednek is volt egy egyszerű könyvdája, melynek Straub Vencel volt a vezetője. Ebben a könyvdában többnyire házi nyomtatványok, napi parancsok és blanketták készültek. Bár a könyvdák felállításának pontos időrendjét nem ismerjük, annyit tudunk az akkori nyomdai viszonyokról, hogy a könyvdák létesítését ugyanúgy királyi, helytartótanácsi engedélyhez kötötték, mint a könyvnyomdákét. Kevesen kaptak működési engedélyt, és azokat is szigorúan ellenőrizték.

1167 NOVÁK László: *A nyomdászat története*, 5. könyv, Budapest, 1928.

1168 *A kövek beszélnek – Saxa loquuntur*. A könyvnyomtatás feltalálása és kezdeti időszaka. Senefelder önéletrajza 1818-ig. Szerk. TIMKÓ György. Budapest, Papír és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, 2007. és TIMKÓ György: *A magyar nyomdásztörténelem egyik fehér foltja: a könyvnyomtatás = Magyar Grafika*, 2005, Flexo különszám 85–91 és 2005/4. 88–92.

1169 NAGY Zoltán: *A magyar litográfia története a XIX. században*. Budapest, 1934.

Pest

A pesti városi tanács által a helytartótanácsához írt levélben elsőként említik Richter Fülöp Antalt, az övé volt az első komolyabb könyomda hazánkban. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819-ben megemlékezett róla: eszerint már tizenöt éve űzi Pesten a „képzőművészséget”, de néhány éve teljesen elfoglalja őt a „rész helyett a kőre való edzés, rajzolás és az ilyen sötét irral berajzolt kővel való »képnymtatás«”. A *Tudományos Gyűjtemény* azonban már két évvel ezelőtt is foglalkozott Richterrel, mert azt írta róla, hogy „Richter N. képfestő és metsző Úr, Pesten, a melly-képeknek rajzolásával és kőre metszésével szerentsés próbákat tett”. Richter eredetileg rézmetszéssel foglalkozott. De több sikere volt a litográfiával, mint a rézmetszéssel, mert 1816-ban réznyomó üzemét könyomdává alakította át. Richter látképeket, tájképeket és portrékat rajzolt. 1827-ben már nem szerepel a könyomda-tulajdonosok között, de még 1828-ban is Pesten volt, mert Kazinczy Ferenc egyik portréját ekkor készítette.

A helytartótanács folyamatosan figyelemmel kísérte a könyomdákat is. A pesti városi tanács jelentése szerint az 1830-as években két könyomdász volt Pesten: Schmid János, aki a

135. J. Schmid litográfiája az esztergomi várról

litográfus-mesterség jogát 1828-ban, a mesterség gyakorlásához a privilégiumot pedig 1833. január 24-én nyerte el. A másik, Trentschensky József 1825. október 3-án kapott a városi tanácstól engedélyt könyomdája felállítására.¹¹⁷⁰ Ez azonban nem volt elég a működéséhez, ezért a helytartótanács néhány évre eltiltotta mestersége gyakorlásától, és csak 1828-ban folytathatta újra, azzal a kikötéssel, hogy a helytartótanáctól kérjen engedélyt. A magyar származású bécsi könyomdásznak, Trentschensky Józsefnek 1825-ben Pesten megnyitott könyomdája a Dorottya utcában volt, a Váci utcában pedig üzlete. Welzel Frigyes Ágost Bécsből Pestre jött Trentschensky könyomdájának irányítására. Ebben a könyomdában a festő- és rajzolóművészek egyedi alkotásait litográfusok köre átrajzolták, és ezáltal váltak azok közkinccsé. Tehát a litográfusok vagy saját művüket rajzolták egyenesen köre (ez Barabás Miklósról jellemző), vagy hol magukét és másokét, vagy csak másokét. 1836-tól kezdődően fokozatosan ez lett az egyik legsikeresebb könyomda, elsősorban Welzel jó ízlésének és kiadványai művészi kiállításának köszönhetően.

Kétségkívül akkor lett a Trentschensky–Welzel-féle a legjelentősebb magyar könyomda, amikor Barabás Miklós rajzait kezdte kiadni. Ráadásul érzékük volt az aktualitások iránt is, és sorozatot adtak ki az 1838-as nagy pesti árvízről, mellyel nagy sikert arattak. De kereskedelmi és ipari célokat szolgáló nyomtatványokat is készítettek, köztük finoman megrajzolt meghívókat és szivardobozok címlapjait.

Pesten az 1830-as években még Szakmáry József is engedélyt kapott könyomda alapítására. Egyszerű nyomtatványokat, névjegyeket és néhány portrét nyomtatott. Ő maga közepes képességű rajzoló, litográfus volt.

Buda

Schmid János jelentősebb könyomdával rendelkezett, mint Richter Fülöp Antal, de hozzá hasonlóan kezdetben ő is rézmetszéssel foglalkozott. Budán alakította át rézmetsző műhelyét könyomdává 1819-ben. Ő volt az egyetlen budai litográfus, miközben Pesten négy is működött. Vállalkozása jól sikerült, meggazdagodott, és az 1830-as évek végéig az ő üzeme volt a legjelentősebb az országban. Schmid – Richterrel ellentétben – nem volt művész, nem tudott rajzolni, ezért a köre rajzolást segédeivel végeztette. Folyóiratok, ismeretterjesztő és szépirodalmi lapok illusztrálására „szakosodott” nyomdája. A fellendülő romantikus magyar irodalmat (Dugonics András, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály stb.) jól megérezve, kiváló érzékkel a nemzeti múlt dicsőítésének szolgálatba állította könyomdáját. Lántz József tehetséges kőrajzoló, litográfus volt ebben a legfőbb segítője. Később, az 1830-as években Borsos Józsefnek, kiemelkedő festőnek egyik legkorábbi műve, a *Psyche ajándéka* című litográfiája is itt készült. Schmid nyomdája – a fentiekén túl – hivatali és kereskedelmi nyomtatványokat is készített, letörve a rézmetszők monopóliumát, mert lényegesen olcsóbb volt a litográfia, mint a rézmetszés.

1170 HARASZTI Károly: *A pesti nyomdák a 19. század első felében...* 70–85.

Nagyszeben

Pest és Buda után legközelebb Nagyszebenben létesült könyomda, Bielz Mihály tulajdonában, 1822-ben. Néhány rajzot ő maga készített, de inkább a nyomda szervezésével, irányításával foglalkozott. A *Transsilvania* című folyóirat¹¹⁷¹ mellékleteit, térképeket, Neuhauser Ferenc nagyszebeni rajztanár rajzsorozatait litografálták műhelyében.

Kolozsvár

A kolozsvári katolikus Lyceumi nyomda 1832-től engedélyt kapott könyomda létesítésére. Az udvar ugyanis 1831-ben hivatalos tájékoztatást kért arról, hogy van-e a városban könyomda. A tanács augusztus 16-án tagadó választ adott, tehát addig nem működött könyomda Kolozsvárott. A katolikus iskolák felügyelőbizottsága viszont ezek után már szeptember 5-én folyamodott könyomda-alapítási engedélyért, amelyet meg is kaptak, azzal a feltétellel, hogy a könyomdász Krüner Lipót, a budai magyar királyi kamara könyomdájának tagja lenne, és mellette a főfelügyeletet egy piarista pap gyakorolná. Az engedélyt tehát az 1816. és 1822. évi rendeletek értelmében a Lyceum megkapta, azzal a feltétellel, hogy kiadványai cenzúra alá esnek, és kiadványaikból két példányt az erdélyi udvari kancelláriához felküldenek Bécsbe.¹¹⁷²

Szinte ugyanekkor került sor a kolozsvári református kollégium nyomdájának könyomdával való kibővítésére. 1830-ban Török István lemondott a nyomda bérléséről (a Lyceumi nyomdához ment át felügyelőnek), és ekkor a református kollégium saját kezelése alá vonta a nyomdát, igazgatójává pedig ifj. Barra Gábort tette. Ugyanebben az évben nagyobb adományhoz, illetve kölcsönhöz jutott a nyomda: gróf Rhédey Ádám ugyanis a nyomda helyreállítására és könyomda létesítésére 5540 forint kölcsönt adott.

E kölcsön birtokában már 1831 júniusában a református kollégium is folyamodott a Lyceum példájára könyomda állításához, de az udvari kancellária tagadó választ adott. A kérést, amelyet az erdélyi főkormányzók is támogattak, és amelyben Barra Gábor név szerint is szerepelt, megismételték, és 1832. február 1-jén az udvari kancellária megadta az engedélyt a szokásos feltételekkel (cenzúra, példánybeszolgáltatás). Megindult tehát Kolozsvár második könyomdája, ezzel az impresszummal: „Az ev. ref. főisk. könyv- és könyomó intézetében Barra Gábor igazgatása alatt”.

Barra Gábor, a református kollégiumi nyomda könyomdásza Bielz Mihály nagyszebeni könyomdájában tanulta meg a mesterséget. Barra vezetésével műhelye hamarosan Erdély legjelentősebb könyomdája lett. Barra Gábor legnagyobb érdeme, hogy itt ismerkedett meg és itt tanulta meg a kőre rajzolás Barabás Miklós, aki litográfusnak is kiemelkedő volt.¹¹⁷³

1171 *Transsilvania* (Nagyszeben) = BUSA 419. sz.

1172 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat...* 53–54.

1173 Uo., 48–50.

Pozsony, Kassa, Debrecen, Arad, Szeged

Nagyszében és Kolozsvár után hamarosan könyvnyomdát létesítettek a legfőbb kulturális központokban is: Pozsonyban, Kassán, Debrecenben, Aradon, Szegeden. Az 1830-as évektől kezdődően a magyarországi könyvnyomdák számban, teljesítményben és minőségben fokozatosan megerősödtek. Az 1840-es és 1850-es években több nyomdát alapítottak Pesten is, vidéken is: ezekben az években kezdtek megjelenni az illusztrált képes újságok, divatlapok. Később a híres Kossuth-bankók is részben könyvnyomdásos módszerrel készültek.

A pozsonyi Landerer-féle nyomdának már 1832-ben volt könyvnyomdája. De Pozsonyban volt Schmid Antal litográfusnak is könyvnyomdája. Nála készültek a *Fillértár* könyvnyomatos mellékletei. Debrecenben a városi nyomdának, Szegeden Grün Orbánnak, Aradon Réthy Lipótnak, Kassán a Werfer-féle könyvnyomdának voltak könyvnyomdái vagy ilyen részlegei. Ez utóbbinak az ad jelentőséget, hogy itt jelent meg 1846-ban az első olyan folyóirat, melyben a szöveg közé nyomták a litografált illusztrációkat. Addig külön lapra nyomtatták a litográfiákat.

VII. KÜLFÖLDÖN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ KÖNYVEK (1600–1830)

A magyar könyvkultúra és művelődéstörténet korai századait végigkísérik az Európa különböző nyomdahelyein kiadott magyar nyelvű könyvek. Ezek száma ugyan csak töredéke a kézsajtó korában itthon megjelenteknek, jelentőségük azonban arányukat jóval meghaladja. A 16. század második negyedében azért készültek külföldön, hogy ily módon a hazai nyomda hiányát pótolják, majd különböző (tudományos, vallási, anyagi, nyomdatechnikai) megfontolások alapján jelent meg a magyar nyelvű könyvek egy része külföldön.

Az arányokat néhány számadat érzékelteti: a 16. században mintegy nyolcvan magyar nyelvű vagy részben magyar nyelvű kiadvány jelent meg külföldön (ebből harminc bécsi nyomtatvány) a körülbelül kilencszáz ma ismert, Magyarországon vagy magyar nyelven készült műből. A 17. században négyszáz magyar nyelvű könyv jelent meg külföldön (ebből száznegyven bécsi nyomtatvány) a ma ismert mintegy ötezerből. A 18. században mai ismereteink szerint csak háromszázhatvan magyar nyomtatvány készült külföldön (ebből kétszázhatvan Bécsben) a mintegy huszonhétézer magyar vagy magyarországi nyomtatványból.

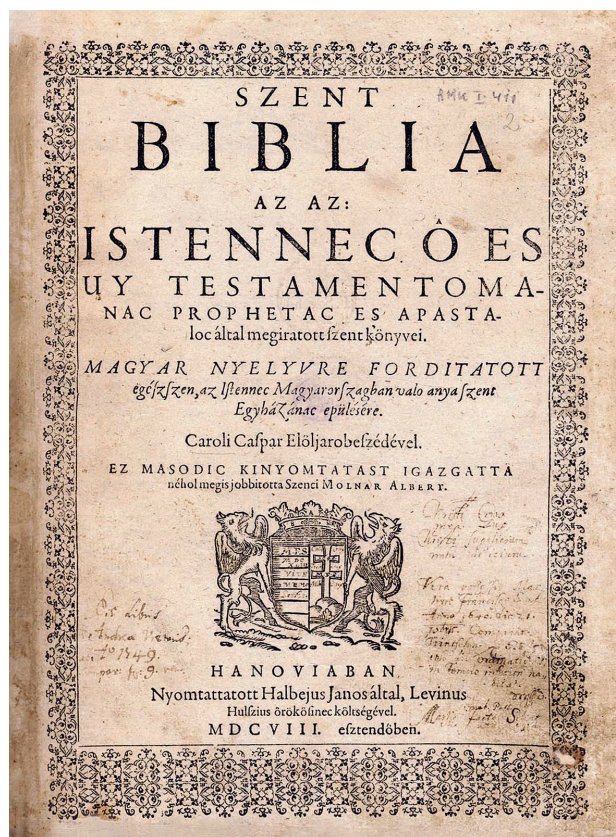
A 16. század első évtizedeiben kitüntetett szerepe volt a magyar nyelvű könyvek nyomtatásában Krakkónak¹¹⁷⁴ és Bécsnek. Attól kezdve, hogy a magyarországi és magyar nyelvű könyvnyomtatás a 16. század derekától kezdve folyamatossá vált, a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek szerepe nem olyan elsődleges ugyan, mint korábban volt, de jelentőségében továbbra sem elhanyagolható. A protestáns bibliák jelentős része ugyanis a továbbiakban is külföldön jelent meg, annak ellenére, hogy a 16–17. századi hazai nyomdák többsége protestáns kézben volt, és elvben semmi sem akadályozta protestáns bibliák kiadását.

A külföldi megjelentetés oka egyrészt, még Szenci Molnár Albert életében, az ő németországi tevékenységével magyarázható, majd a későbbiekben az igényesebb tudományos és nyomdászati kivitelezésre való törekvés, amelyet a hazai protestáns megrendelők inkább német vagy németalföldi műhelyektől reméltek. Kis formátumú, magánajátosságra való biblia kinyomtatására egyetlen hazai nyomda sem volt alkalmas Tótfalusi Kis Miklós munkásságát megelőzően. Maga Tótfalusi is először Amsterdamban nyomtatta ki *Bibliáját*,¹¹⁷⁵

1174 *Rola krakowskich drukarzy w kulture Wegierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a 16. századi magyar művelődésben*. Tanulmány és bibliográfia (A tanulmányt írta: V. ECSEDY Judit). Budapest, 2000.

1175 RMK I 1324 = RMNy 4562

136. A Károli-biblia első külföldi kiadása Hanauban jelent meg, 1608-ban

a *Zsoltárokat*¹¹⁷⁶ és az *Újtestamentumot*,¹¹⁷⁷ idehaza csak a *Zsoltárokat*¹¹⁷⁸ adta ki újra, három alkalommal.

Szenci Molnár Albertnek nemcsak bibliafordítása jelent meg több ízben Németországban és a Németalföldön, hanem imádságoskönyve, szótárai is, vagyis tudományos munkásságának legnagyobb része. Műveit Amsterdamban, Frankfurtban, Heidelbergben, Nürnbergben és Hanauban jelentette meg. Nürnbergben Wolfgang Endternél nemcsak Szenci Molnár Albert, hanem Comenius és Donatus többnyelvű (részben magyar nyelvű) tankönyvei is napvilágot láttak.

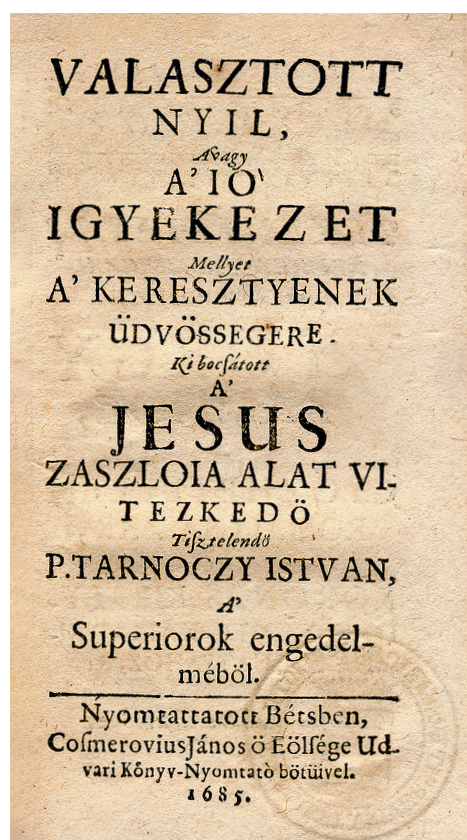
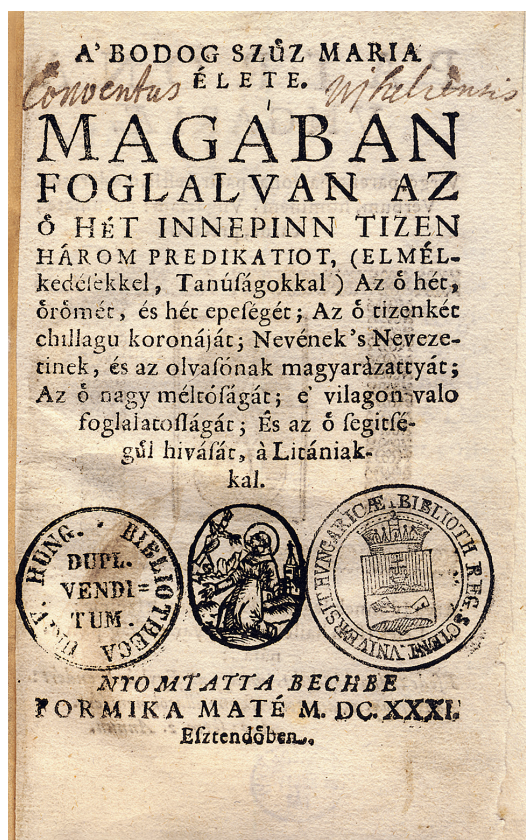
A 17. század folyamán azonban a protestáns műveknél szinte nagyobb számban jelentek meg külföldön (elsősorban Bécsben) magyar nyelvű katolikus munkák. Vagyis Bécs továbbra is élen járt a magyar nyelvű könyvek kinyomtatásában.¹¹⁷⁹ Ennek oka egyrészt a legtermékenyebb katolikus írók ausztriai (grazi, bécsi) munkásságával magyarázható, másrészt azzal, hogy a szá-

1176 RMK I 1345

1177 RMK I 1359

1178 RMK I 1629 stb.

1179 V. ECSEDY Judit: *Bécs: 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása* = MKsz 2005. 25–41. és német változata, uő: *Wien und Ungarn – typographische Beziehungen im 17. Jahrhundert* = *Gutenberg Jahrbuch*, 2006. 295–305.

137. Két, Bécsben nyomtatott magyar katolikus könyv a 17. századból

zad első harmadában itthon több alkalommal is szünetelt a katolikus könyvkiadás, mert az egyház nyomda nélkül maradt. Pázmány Péter és Balásfi Tamás vitairatainak jelentős része Magyarországon kívül jelent meg, de a katolikus imádságoskönyvek közül Kopcsányi Márton, Hajnal Mátyás, Vásárhelyi Gergely munkái is elsősorban vagy első ízben Bécsben kerültek kiadásra.

A bécsi könyvkiadók közül legtöbb magyar nyelvű művet a 17. század elején a Formica- és a Gelbhaar-műhely készített, míg a század derekán a Cosmerovius és a Kürner cég.¹¹⁸⁰ Ez utóbbiak tevékenysége ugyan már azokra az évekre esik, amikor Pozsonyban, sőt Nagyszombatban is működött katolikus nyomda, a magyar szerzők azonban előszeretettel adtak megbízásokat ezeknek a kiemelkedő színvonalon dolgozó bécsi officináknak, nemcsak vallásos, hanem történeti és szépirodalmi művek kiadására is. Így Cosmeroviusnál jelent meg Zrínyi Miklós *Adriai tengernek syrenája*,¹¹⁸¹ Listius László *Magyar Márs*¹¹⁸² és Pethő Gergely *Rövid magyar krónika*

1180 VISKOLCZ Noémi: *Matthaeus Cosmerovius, a magyarok nyomdásza a 17. századi Bécsben = A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*. Szerk. MONOK István, NYERGES Judit. Budapest, 2008. 7–26.

1181 RMNy 2360

1182 RMNy 2461

című műve.¹¹⁸³ A bécsi magyar könyvkiadásnak egyéb hagyományai is voltak. Évtizedeken keresztül magyar nyelvű kalendárium is megjelent itt, előbb a Gelbhaar-műhelyben, majd utódjánál, Kürnernél.

A 17. századból két bécsi magyar nyomdatulajdonosról és kiadóról tudunk. Egyikük Ferenczffy Lőrinc királyi titkár, akinek tevékenységét 1618 és 1638 között 31 kiadvány őrizte meg. Egy részüknek csak kiadója volt, azaz a könyvek kinyomtatásával bécsi nyomdákat bízott meg, így a Gelbhaar- vagy a Rickhes-műhelyt, és ő fedezte a nyomtatás költségeit. Más részüket saját nyomdafelszerelésével nyomtatta (1628-ban Prágában megvásárolta Nigrinus egykori nyomdáját és Bécsbe szállíttatta).¹¹⁸⁴

Az általa kiadott könyveknek nemcsak külseje igényes, szinte bibliofil jellegű, hanem irodalmi értékükkel is kitűnnek. Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekinek* korai kiadása mellett a magyar barokk imádságoskönyvek és egy emblémáskönyv kiadására vállalkozott, emellett a pozsonyi és soproni országgyűlés törvénycikkeit, és Zrínyi Miklós *Oratióját* is megjelentette. Kötetei nemcsak szép betűivel, hanem gazdag illusztrációikkal, képsorozatokkal is kitűntek. Éppen ezek a jellegzetes illusztrációk vezették nyomra a kutatókat, ezek ismétlődő előfordulásának segítségével sikerült Ferenczffy 31 kiadványát azonosítani – nevét ugyanis egyetlen kiadványa címlapján sem tüntette fel.

Erről a különösen szép nyomdafelszerelésről készült egyébként – valószínűleg még Ferenczffy életében – az első magyar vonatkozású betűmintafüzet, amely különös szerencse folytán egyetlen példányban maradt fenn. Benne a különféle méretű és fajtájú betűk, mindaz, amivel a nyomda fel volt szerelve, díszes keretben látható.

Ez a nagy értéket képviselő nyomdafelszerelés Ferenczffy halála Magyarországra került, Lippay György érsek ugyanis a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomdának ajándékozta. Még sokáig jelen volt a hazai könyvnyomtatásban: Pozsony után csaknem száz évig a nagyszombati nyomda használta, és még újra és újra feltűntek a jellegzetes illusztrációk, vagy éppen Ferenczffy saját, fametszetű címere.

A korszak másik bécsi nyomdatulajdonosa Nádasdy Ferenc gróf volt, aki 1665-ben Antwerpenben vásárolt nyomdáját és nyomdafelszerelését saját bécsi rezidenciáján helyezte el, és egészen a nyomda eladásáig, 1668-ig itt készültek az általa támogatott kiadványok, Antwerpenből hívott nyomdászai közreműködésével. Ezzel párhuzamosan alsó-ausztriai birtokán, a potENDORFI kastélyban is berendezett egy nyomdát, amely 1669 végéig működött. A műértő és műpártoló főúr költségével mintegy harminc kiadvány készült, köztük a *Mausoleum* illusztrációk nélküli kiadása, három magyarországi egyházmegye *Ritualéja*, és más, katolikus szerzőktől származó művek, illetve magyar vonatkozású jogi munkák.

A nagyszombati Egyetemi nyomda fellendülésével párhuzamosan a bécsi magyar kiadványok fokozatos csökkenése figyelhető meg. Az 1670-es évektől egyre kevesebb magyar nyelvű művet adtak ki itt, 1675-től kezdve már magyar kalendáriumot sem. Az 1680-as években még

1183 RMK I 955

1184 HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc...* Budapest, 1980.

138. Bécsi magyar naptár a Kürner-nyomdából 1660-ra

Tarnóczy István imakönyvei¹¹⁸⁵ jelentek meg Bécsben, majd a Magyarország számára készült katolikus könyvek kiadását teljes egészében a nagyszombati Egyetemi nyomda vette át.

Érdeemes kiemelni azokat a gazdagon illusztrált köteteket, amelyek külföldi nyomdákból, de magyar közönség számára készültek, így Burckhard von Birkenstein mértankönyve 1686-ból 122 rézmetszetű csataképpel és magyarországi vár vagy város látképpel,¹¹⁸⁶ Elias Wideman portrékötete a magyar főurakról 101 rézmetszettel,¹¹⁸⁷ és Nádasdy Ferenc *Mausoleuma* 60 rézmetszettel.¹¹⁸⁸

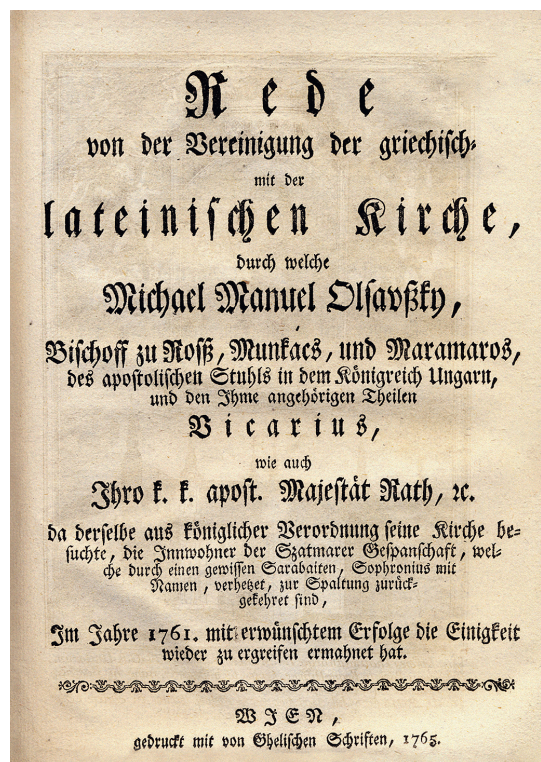
A 18. századból korábban 430 külföldi magyar nyomtatványt tartott számon a hazai könyvészet. Ezek közül mintegy hetven (részben protestáns, részben politikai, egyházpolitikai) kiadványról bebizonyosodott, hogy megtevesztésül hamis külföldi kiadási hellyel nyugat-magyarországi nyomdában (Sopronban, Pozsonyban, Győrben stb.) készültek. Úgy látszik, hogy valójában

1185 *Jó akarat* (1685), *Választott nyíl* (1685) és *Vigyázó szem* (1685) – RMK I 1325, RMK I 1326 és RMK I 1327 = RMNy 4563, 4564, 4565

1186 Apponyi 1217 (Bécs 1686)

1187 RMK III 312 (Bécs 1652)

1188 RMK III 414 (Nürnberg 1664) lásd VISKOLCZ Noémi: *Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon = Crescit eundo...* 223–230.

139. Bécsben megjelent értekezés a pócsi kegyképről

szinte alig készült magyar nyelvű könyv Frankfurtban, Augsburgban, de Lipcsében és Jénában is igen kevés, holott könyvészetünk korábban ezeket – éppen a félrevezető impresszumok miatt – mint jelentős, magyar könyveket is kiadó nyomdahelyeket tartotta számon.¹¹⁸⁹

A 18. század folyamán mintegy húsz külföldi nyomdahelyen összesen háromszázhatvan részben vagy egészben magyar nyelvű mű jelent meg, amely mennyiségileg jelentéktelennek mondható hazai könyvtermelésünk mellett.¹¹⁹⁰ A külföldön (és ezen belül Bécsben) készült nyomdatermékek 60 százaléka 1781 és 1800 között készült. A legtermékenyebb külföldi magyar nyomdahely ekkoriban is Bécs volt, az összes külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek 72 százalékával.¹¹⁹¹ (Sorban utána Utrecht és Basel következett, a gyakran megjelentetett protestáns katekizmusoknak és bibliáknak köszönhetően). A 18. századi külföldi bibliakiadások (a 17. századi gyakorlattól eltérően) a protestáns vallásgyakorlást korlátozó intézkedések miatt készültek az országon kívül. A legnagyobb számban, több alkalommal is megjelentek Baselban és Utrechtben,¹¹⁹² de más városokban is készült egy-egy kiadás. Az egyéb protestáns kegyességi művek tekintélyes része, amint már szó volt róla, nem külföldi, hanem hazai nyomtatványnak bizonyult a köteteken megtévesztésként feltüntetett idegen nyomdahely ellenére. A külföldi

1189 V. ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdahelyű...* 34–61.

1190 MARKOS Béla: *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai* = MKsz 1971. 1–11.

1191 CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig* = MKsz 1966. 10–27.

1192 PETRIK VII 73, 74 stb.

bibliakiadások példányszámukat tekintve sem elhanyagolhatók: egyik utrecht-i protestáns bibliakiadás nyolcezer, egy másik alkalommal tizenegyezer példányban készült. Ha átlagosan ötezerre tesszük a külföldön megjelent bibliák példányszámát, akkor az így forgalomba került bibliák száma a 18. században százharmincezer körül van.

A század folyamán megjelent összes magyar nyelvű nyomtatványt tekintve is figyelemre méltó, hogy az utolsó harminc évben mennyire élen járt Bécs. A magyar nyelvű kiadványok terén Pozsony, Pest-Buda, Kolozsvár és Debrecen után, érdekes módon a többi hazai várost megelőzve, következett Bécs. Ebben a részben innen kiinduló magyar nemzeti irodalmi megújulásnak volt nagy szerepe. A magyar vagy magyar vonatkozású könyvkiadásban és -nyomtatásban jelentős szerepet vállaló bécsi Trattner-, Kurzböck- és Haykul-nyomdával foglalkozunk részletesebben.

A magyarországi könyvnyomtatásnak és könyvkereskedelemnek mindig is számos bécsi kapcsolata volt, nem ritka a 18. században, hogy egy-egy könyvkereskedő Pozsonyban vagy Pesten is, és Bécsben is tartott fenn fiókot, mint a Doll testvérek, Andreas Schwaiger, Joseph Stahel vagy a Weingand család tagjai. Különösen igaz ez Johann Thomas Trattner esetében.

Bár a magyarországi könyvpiacra a bécsi Trattner nagyvállalkozó, teljes nevén Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern, viszonylag későn, az 1780-as években lépett be, a magyarországi könyvnyomtatás és könyvkereskedelem terén közvetve már évtizedek óta jelen volt. Egyrészt a számos, általa kiadott és itthon is forgalmazott könyve, sajtóterméke révén. 1757. szeptember 5-én tizenöt évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott a magyarországi misekönyvek kiadására és forgalmazására, ami jelentős haszonnal járt.¹¹⁹³ Másik nyereséges üzlete a magyarországi használatra szánt adminisztratív kiadványok, formanyomtatványok előállítására és forgalmazására. Az udvari kamara csak a Tirolba és Magyarországra szánt kiadványok papír és nyomtatási költségére kilencvenöt ezer aranyat irányzott elő.¹¹⁹⁴

A bécsi Trattner nyomtatványai révén is folyamatosan jelen volt. 1757-ben kiadott *Acta Publica*¹¹⁹⁵ című összeállítását például Sopronban a Siess-nyomda, Pesten Johann Gerhard Mauss könyvkereskedése, Pozsonyban pedig a Landerer-nyomda terjesztette.¹¹⁹⁶ Másrészt bécsi betűöntődéje révén is jelentős szereplője volt a könyvszakmának, hiszen nem az újonnan létesített pécsi Engel-nyomda volt az egyetlen, amely nyomdabetűit és díszait a bécsi Trattner betűöntődéjéből szerezte be. A budai Landerer- és a pesti Eitzenberger-nyomda is a Trattnertől vásárolt betűkkel nyomtatott.¹¹⁹⁷ Mindaddig, amíg a budai Egyetemi nyomda fel nem állította betűöntődjét, általános gyakorlat volt a Trattner céghez fordulni új betűk beszerzése céljából. 1772-ben elnyert kizárólagos privilégiuma tizenöt évre biztosította a Habsburg Birodalomban egyedülként a betűöntést. Már korábban, 1760-ban megpróbálta elnyerni ugyanezt a privilé-

1193 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászati...* 11.

1194 DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich Bd. 1.* 209.

1195 *Acta publica 1756–1758 Oder Sammlung aller Staatschriften, welche seit den im Jahre 1756 zu London und Versailles geschlossenen...* Wien, Trattner, 1757.

1196 GIESE, Ursula: *Johann Thomas Edler...* 2260–2262.

1197 GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászati...* 11–13.

giumot Magyarország vonatkozásában is, ez ugyan nem sikerült, de a magyarországi piacot mégis uralta. Sőt, a Budára átköltözött Egyetemi nyomda még 1802-ben is a Trattner cég ebergassingi papírgyárából szerezte be szükségletének egy részét.¹¹⁹⁸

A magyarországi szerbek, románok, ruténok könyvellátására – vagyis cirill betűs nyomda létesítésére – ugyan helyi kezdeményezések is történtek a 18. század folyamán, ezeket azonban a bécsi adminisztráció nem támogatta, mert ellenőrizhetetlennek tartotta. De ugyanilyen ellenőrizhetetlen volt az Oroszországból, Lengyelországból, a román fejedelemségekből és Vencéből részben legálisan, részben csempészve beáramló ortodox, cirill betűs könyvek tömege is. Ezért központi megoldásra volt szükség, azaz egy olyan nyomda kezében kellett összpontosulnia a cirill betűs könyvek kinyomtatásának, amely megbízhatóan, kizárólagos privilégium birtokában nyomtatja ki a szükséges könyveket: elsősorban liturgikus és tankönyveket. A két bécsi pályázó nyomda, a Trattner- és a Kurzböck-féle nyomda közül végül az utóbbi nyerte el a szabadalmat. Az udvar azt kívánta, hogy az ortodox és az egyesült (uniót elfogadó) görögkatolikusok számára egyaránt készüljenek a liturgikus könyvek. Ehhez Joseph Lorenz Kurzböcknek természetesen fel kellett szerelnie nyomdáját megfelelő betűkkel. Nyomdája, amely 1770. február 14-én nyerte el a húsz évre szóló privilégiumot „illyr és napkeleti” nyelveken nyomtatott. Ebbe beletartozott a cirillen kívül a görög nyelvű könyvek kiadása is.

Kurzböck illír udvari nyomdájának huszonkét éve alatt (1770–1792) 151 különféle cirill betűs kiadványt nyomtatott, köztük egyházi szláv, román, szerb könyveket, amelyek többsége vagy egyházi (liturgikus, katekizmus, imádságoskönyv) vagy iskolai könyv volt, emellett rendeletek, dekrétumok, kisebb mértékben alkalmi nyomtatványok.

Kurzböck élete utolsó évében, 1792-ben megvált illír nyomdájától, és eladta Stefan Novaković eszéki származású hivatalnoknak, aki az illír deputáció tagja volt, és megvolt a kellő nyelvismerete is, amely elvileg alkalmassá tette cirill betűs könyvek kiadására. Novaković azonban csak három évig volt az illír nyomda tulajdonosa, majd – a Kurzböcktől származó privilégiummal és annak tizenöt évre szóló meghosszabbításával együtt átadta az akkor Pesten működő Egyetemi nyomdának. Így a cirill és újjörög könyvek nyomtatása átkerült¹¹⁹⁹ az Egyetemi nyomdába, sőt annak egyik legjövendőbb ágazata lett. Ez a magyarázata annak, hogy 1794 után Bécsben egyetlen cirill betűs könyv sem jelent (jelenhetett) meg.

Fennmaradt a Novakovićnak adott privilégium eredeti, Ferenc császár pecsétjével ellátott német nyelvű példánya, amelynek az osztrák szakirodalom csak latin változatát (fogalmazványát, másolatát?) ismeri.¹²⁰⁰ A privilégium rendelkezik annak érvényéről, kötelezettségéről, hatályáról – megemlítve azt a kivételes helyzetet, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemségben két helyen

1198 IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története...* 113–114.

1199 *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*. A Budapesten 1977. szeptember 4–8-án rendezett „A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek kulturális, társadalmi és politikai fejlődésében” című kollokvium előadásainak anyaga. Szerk. KIRÁLY Péter, KÖPECZI Béla et al. Budapest, 1983.; TATAY, Anca Elisabete: *Trăditie și inovație în tehnică și artă ilustrativă (1780–1830)*, Alba Iulia, 2010. és űő: *Din istoria și arta cartii: gravura de la Buda (1780–1830)*. Kolozsvár, 2011.

1200 DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1*. 218–219.

140. A *Magyar Kurir* (Bécs) fametszetű fejléce 1813-ból, a tarsolyon I. Ferenc névbetűjével

nyomtathatnak cirill betűkkel: Balázsfalván az egyesült görögkatolikusoknak, és a szebeni Barth-nyomdában az ortodox románok számára.¹²⁰¹

Különlegessége Novaković szabadalmának, hogy a hivatalos pecsét alá kétsoros záradékot nyomtattak a szabadalomnak az Egyetemi nyomda számára való átruházásáról, 1795-ös dátummal.¹²⁰²

A budai Egyetemi nyomda 1798-as könyvkatalógusa, amely a kapható szláv, szerb, oláh könyveket közli, ötvenkét könyvet sorol fel.¹²⁰³ Érdekes, hogy – a megjelenés évéből következően – ebből tizennyolc még Bécsben, Kurzböcknél jelenhetett meg, másik tizennyolc pedig ugyancsak Bécsben Novakovićnál. Vagyis a budai Egyetemi nyomda elődeitől igen jelentős raktárkészletet is átvett.

A bécsi Hummel- és Haykul-nyomdának elsősorban a császárvárosban megjelenő magyar folyóiratok kiadásában-nyomtatásában volt szerepe.

¹²⁰¹ Erdély különleges helyzetére lásd még *Allgemeine Dreyssigstordnung...* Wien, 1788. Kurzböck.

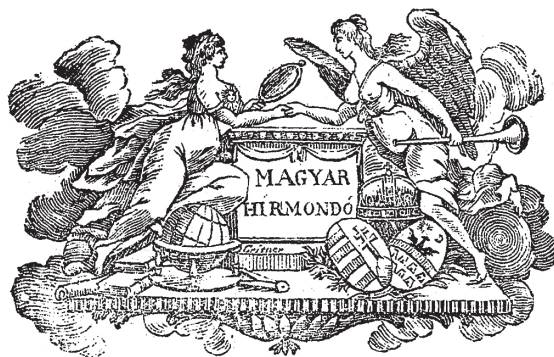
¹²⁰² Egyetlen ma ismert példánya az OSZK-ban: Kisnyomtatványtár, 1795, 2° /1

¹²⁰³ *Katalog szlaveno-szerbszkih i valahijszkih knjig – Verzeichniss...* (Buda 1798) OSZK 70.111

1813-ban két hirdetést is közreadott Anton von Haykul, amelyekben bécsi nyomdájába magyar nyomdászlegényt vagy inast keres.¹²⁰⁴ Az egyik hirdetés nyomdáját egyenesen „magyar tipográfiá”-nak nevezi. Itt készült a hetenként kétszer, Bécsben megjelenő magyar folyóirat, a *Magyar Kurír*, amely ekkor már vagy harminc éve jelent meg rendszeresen.¹²⁰⁵ Ennek állandó melléklete volt a *Honnyi Levelek, Tudósítások és Egyebek*. A Magyar Kurír szerkesztője ez idő tájt Decsy Sámuel és Pántzél Dániel volt, kiadója a Nemzeti Gazda Hivatal.

Anton von Haykul az osztrák nyomdászattörténet¹²⁰⁶ szerint 1802-ben kapta meg nyomdai működési engedélyét. Haykul egyébként egy másik bécsi nyomdásznak, Johann David Hummel-nak tipográfiáját vásárolta meg, aki 1789 és 1802 között dolgozott önálló nyomdatulajdonosként, 1803-ban, átmenetileg, Haykullal társas viszonyban működött. Bár a nyomdászattörténet alig tud Hummlelről valamit, mégsem lehetett teljesen jelentéktelen osztrák viszonylatban sem, mert 1792-ben az ő sajtója alól került ki az *Allgemeines Adelsarchiv der österreichischen Monarchie*, egy 770 lap terjedelmű testes kötet, sok táblázattal és szöveg közé nyomtatott rézmetszetekkel. Magyar szempontból pedig azért fontos, mert Hummel nyomdájában készült Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóirat¹²⁰⁷ (ezzel a címmel 1789–1791), de nála jelent meg Kazinczy Ferenc egyik Herder-fordítása is.

Az 1789. július 7-én indult újság – kétségtelenül a hatóságok megfélemlítése céljából – kezdetben nem is újság formában jelent meg, hanem kizárólag a török háború történetével foglalkozó füzetekből állt. Eleinte hetenként, majd októbertől kezdve a postajáráshoz igazodva, hetenként kétszer jelent meg a már említett Hummel nyomdájában. A szerkesztésben 1800-ig, haláláig részt vett görög szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel.

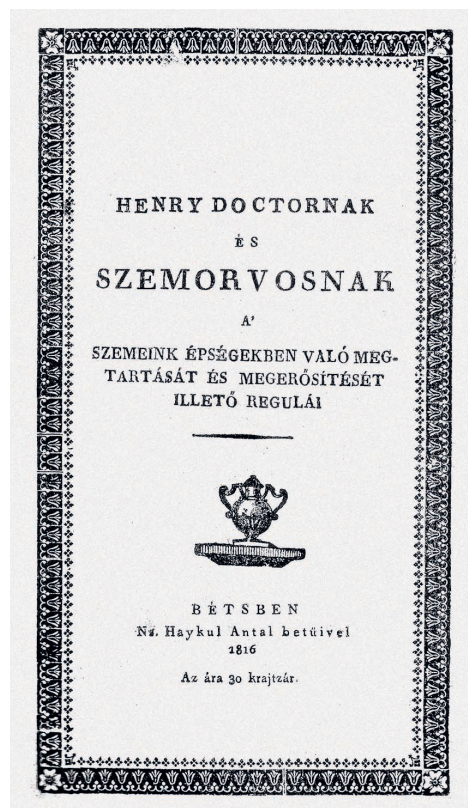
141. A bécsi *Magyar Hírmondó* 1793. évfolyamának szignált fejléce
Gritner fametszőtől

1204 A bécsi Anton von Haykul nyomdájáról lásd V. ECSEDY Judit: „Egy szép bécsi könyvnyomtatóműhely” = *Szöveg – emlék – kép*. Szerk.: BOKA László és P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest 2011. (Bibliotheca Scientiae et Artis) 171–178.

1205 BUSA 242. sz.

1206 Anton MAYER: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882*. Bd. 2. 121, 132, 162, 205, 211, 245.; Anton DURSTMÜLLER: *500 Jahre Druck in Österreich*. Bd. 1. 197, 206.

1207 BUSA 140. sz. Lásd még ANTAL Alexandra: *A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában* = MKsz 2012. 12–39.

142. Henry doktornak szemorvosi munkája a bécsi Haykul-nyomdában jelent meg

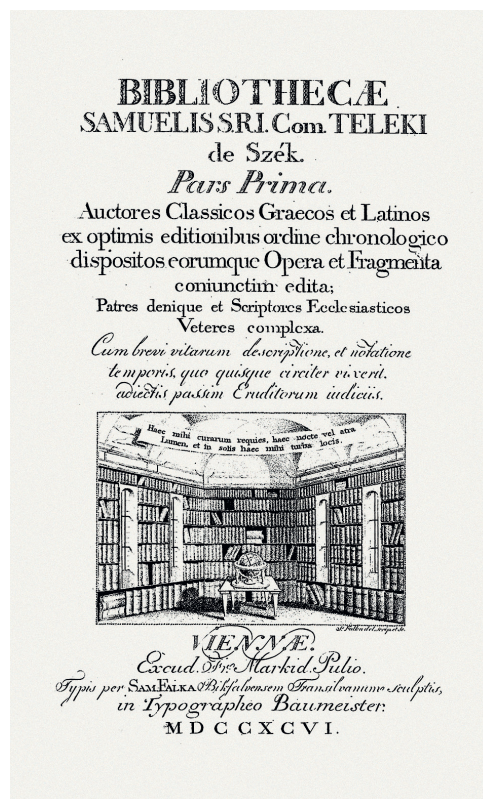
Az újság címét később a szerkesztők *Magyar Hírmondóra* változtatták (1792–1803).¹²⁰⁸ A *Magyar Hírmondó* kiadóhivatalként is működött. Anyagi jövedelmük (mely, ha meggondoljuk, jelentős összeg lehetett, hiszen fél évre öt forint volt az előfizetési díj, és mint láttuk, körülbelül ezerháromszáz előfizetőjük volt)¹²⁰⁹ egy részét íróik anyagi támogatására fordították, több szerző művének megjelentetését segítették. Sőt, tehetséges művészeket, köztük Czetter Sámuel orosházi születésű rézmetsző munkásságát is támogatták.¹²¹⁰

A magyar szerzőkkel való kapcsolatot Haykul is megőrizte. Míg az osztrák nyomdászattörténet szerint működési engedélyének kiállítása után két évvel, 1804-ben jelent meg először olyan nyomtatvány, amelyen neve előfordult volna, ezzel szemben a magyarországi könyvészet már 1802-ből egy magyar nyelvű kiadványát is regisztrálja, kettőt pedig 1803-ból. A fenti hirdetések után négy évvel, 1817-ben Haykul betűöntődével is bővítette vállalkozását, ebben az időben nyomdája a „Landstrasse 380 am Glacis nächst dem Heumarkt” alatt működött. Halála

¹²⁰⁸ BUSA 140. sz. Lásd még ANTAL Alexandra: *A bécsi Magyar Hírmondó mecenatúrájának működéséről* = MKsz 2013. 484–488.

¹²⁰⁹ A bécsi magyar újságokról lásd KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Budapest, 1970.; KÓKAY György: *A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás = ŰŐ: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*. Budapest, 2000. 160–164. és ZVARA Edina: *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Budapest, 2016. 52–58.

¹²¹⁰ PAPP Júlia: *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók kapcsolata...* = MKsz 2008. 41, 53–54, 70.

143. Gróf Teleki Sámuel portréja Czetter Sámueltól és Bikfalvi Falka Sámuel rézmetszetű címlapja a Teleki Téka katalógusához

után, 1824-től özvegye (szül. Anna Geyer) vezette a tipográfiát, majd ő unokaöccsének, a magyar Benkő Antalnak adta át 1835-ben. A legújabb kutatások valószínűsítik, hogy Haykul (1764k – 1824), aki erdélyi származású volt, Szebenben tanulta volna a könyvnyomtatás művészetét.¹²¹¹ Unokaöccsének, Benkőnek nevéből pedig arra következtethetünk, hogy felesége is magyarországi lehetett. Haykul nyomdájából 1813-ig legalább húsz magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású kiadványt ismerünk,¹²¹² közülük a legelső Márton J.: *Német grammatika egy német olvasókönyvvel*, Bécs 1802, Haykul (ennek 1817-ben már 7. kiadása jelent meg ugyanitt!). A 19. század első felében nyomdájában mintegy százötven kiadvány jelent meg Bécsben magyar szerzőktől.¹²¹³

1814-től a Nemzeti Gazda Hivatal a „hetenként készített” *Nemzeti Gazda* című folyóiratot is megjelentette. Ennek alapítója és szerkesztője az 1813-tól Bécsben élő Pethe Ferenc

1211 Peter FRANK, Johannes FRIMMEL: *Buchwesen in Wien 1750–1850*. Wiesbaden, 2008. 22f, 110f.; Mint erdélyi származású könyvkiadó utalt Haykulra PAPP Júlia is: *Illusztrátorok, írók és könyvkiadók...* 41, 53–54, 70.

1212 Jegyzéküket lásd V. ECSÉDY Judit: „Egy szép bécsi könyvnyomtató-műhely” = *Szöveg – emlék – kép...* 171–177.

1213 RÓZSA Mária: *Magyar könyvek Bécsben* = MKsz 2010. 255–259.

volt.¹²¹⁴ Ez a gazdasági hetilap is Haykul nyomdájában készült. Ő volt a nyomdása Pethe *Pal-lérozott mezei gazdaság, Természet-történet és Mathesis* című munkáinak is.¹²¹⁵

A bécsi Haykul-nyomda magyar vonatkozású epizódja, hogy közben 1806 és 1809 között Szentés Józseffel társulva együtt alapították az új sárospataki nyomdát, Haykul neve sárospataki nyomtatvány impresszumában is megtalálható. Együttműködésük azonban nem tartott soká, Haykul időközben másfelé tájékozódott, és az alsó ausztriai Retzben alapított fióknymdát. Emellett bécsi nyomdája zavartalanul működött 1824-ig, haláláig. Haykul egyébként nemcsak magyarul nyomtatott, hanem ő volt a nyomdása a bécsi görög közösségnek is.

Hummel és Haykul bécsi nyomdászok kapcsán már röviden szó volt egyes Bécsben megjelent magyar folyóiratokról. Korszakunkban voltak olyan évek, amikor egyszerre három magyar folyóirat is jelent meg Bécsben. A *Magyar Kurír*¹²¹⁶ és a *Magyar Hírmondó*n kívül itt jelent meg 1793-ban még egy magyar lap, a *Bétsi Magyar Merkurius*. Szerkesztője az a Pánczél Dániel volt, aki már Szacsvey utódjaként, a *Magyar Kurír* folytatásának jogáért is folyamodott. Miután kérését elvetették, és nem őrá, hanem Decsyre ruházták át Szacsvey lapját, Pánczél új hírlap alapításához kezdett, ez a *Bétsi Magyar Merkurius* volt, amely 1793 és 1798 között jelent meg, a többihez hasonlóan hetenként kétszer. Egy ideig párhuzamosan láttak napvilágot, majd a *Bétsi Magyar Merkurius*¹²¹⁷ egy cenzúravétsége és az azt követő vizsgálat nyomán kénytelen volt felfüggeszteni megjelenését, és sor került a *Magyar Kurir*tal való összevonására. Ez utóbbinak sikerült egészen 1834-ig életben maradnia. Az 1786-ban indult újság a korszak leghosszabb életű magyar nyelven szerkesztett újsága.

A 18. század utolsó éveiben tűnt fel Bécsben Johann Ferdinand Schönfeld vállalkozó, akinek Ungarische Zeitungsexpedition nevű cége jelentette meg az első magyar gazdasági folyóiratot. Schönfeld ugyanebben az időben más gazdasági és mezőgazdasági újságok megjelentetésében is részt vett, nemcsak Bécsben, hanem Prágában is. Az első magyar gazdasági folyóirat 1796-ban indult meg, *Magyar Újság* címmel, ugyanekkor egy tudósításban tájékoztatták a leendő olvasókat az új folyóiratról. Az ismeretlen első szerkesztőt azonban fél évvel később Pethe Ferenc váltotta fel. Címét még kétszer változtatta meg ez a hetenként megjelenő újság, a tartalmát jobban kifejező *Gazdaságot Tzélözó Újságra*, majd *Vísgálódó Magyar Gazdára*. Összesen két évfolyama jelent meg, 1797 decemberében megszűnt.

Megjegyzendő, hogy a lapok bécsi indításának egyik oka az volt, hogy ott nem volt érvényes a Magyarország területére szóló kizárólagos újságkiadási jog, amelyhez a pozsonyi nyomdászok ragaszkodtak.

1214 A *Nemzeti Gazda*. 1814-ben Bécsben indult, majd 1816-ban PETHE Ferenc Pesten folytatta a lap kiadását, végül 1827-ben Kolozsvárra költöztette. Lásd BUSA 187–188. sz.

1215 PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. III. köt. Budapest, 1891. 78.

1216 *Magyar Kurir* (Bécs) = BUSA 242. sz.

1217 *Bétsi Magyar Merkurius* = BUSA 29. sz.

